

Кыргыз
Ш163.25
1/86

Дуйшеев Жумакадыр

АЗЫРКЫ КЫРГЫЗ ТИЛИНИН
ФОНЕТИКА БӨЛҮМҮ БОЮНЧА
ЛЕКЦИЯЛЫК КУРСТУН ТЕКСТТЕРИ,
ПРАКТИКАЛЫК САБАКТАРДЫН ЖЫЙНАГЫ

Бишкек-2010

W1163.28-1

Корб2
W1163.
Q-86

Кыргыз Республикасынын билим, илим министрлиги

Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети

Кыргыз филологиясы факультети

Кыргыз тил илими кафедрасы

Дуйшеев Жумакадыр

АЗЫРКЫ КЫРГЫЗ ТИЛИНИН
ФОНЕТИКА БӨЛҮМҮ БОЮНЧА ЛЕКЦИЯЛЫК КУРСУН
ТЕКСТТЕРИ, ПРАКТИКАЛЫК САБАКТАРДЫН ЖЫЙНАГЫ

Бишкек - 2010

УДК 811.51
ББК 81.2 Ку

Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин кыргыз филологиясы факультетинин кыргыз тил илими кафедрасы тарабынан фонетика курсу боюнча жазылган лекциянын тексти жактырылып, аталган факультеттин студенттерине жана аталган бөлүм боюнча окуган журналистиканын студенттерине, аспиранттарына адистике ээ окутуучуларга кошумча окуу куралы катары сунуш кылынган.

Редакциялаган: филол.илим.кандидаты, доцент, И. Султаналиев

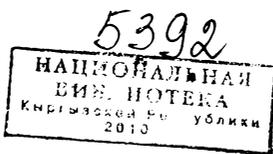
Дүйшеев Жумакадыр

Д86

Азыркы кыргыз тилинин фонетика бөлүмү боюнча лекциялык курстун тексттери, практикалык сабактардын жыйнагы: Филология жана журналистика факультеттеринин студенттерине окуу куралы катары колдонмо. – Б.. 2010. – 293 бет.

ISBN 978-9967-02-651-3

Бул окуу куралында фонетиканы окуп үйрөөнүнүн толук курсу боюнча негизги түшүнүктөр, теориялык аныктамалар берилет. Аталган курста кыргыз таануу, лекциялык жана практикалык, лабораториялык сабактарды окутуунун илимий-методикалык негиздери сунушталат

Д 4602020400-10

ISBN 978-9967-02-651-3

УДК 811.51

ББК 81.2 Ку

© Дүйшеев Жумакадыр, 2010

Мазмуну

1. Кириш сөз

- Кыргыз Республикасынын тил гимни
- Азыркы кыргыз тилинин фонетика курсун окуп үйрөнүүнүн зарылчылыгы, актуалдуулугу
- Сабактын максаты, милдети
- Лекциялык, практикалык сабактардын бөлүштүрүлүшү, көлөмү, мазмуну, планы
- Азыркы кыргыз тилинин фонетика курсу боюнча №1-№2-модулдун суроолору
- Азыркы кыргыз тили (фонетика) боюнча экзамендик билеттердин суроолору
- Азыркы кыргыз тили (фонетика) боюнча негизги жана көмөкчү илимий адабияттар
- Азыркы кыргыз тили “Фонетика” курсу боюнча негизги түшүнүктөр, теориялык аныктамалар

2 Лекциялык сабактарды сапаттуу окутуунун илимий-методикалык негизи

3 Кыргыз таануу

- **Кыргыз** этноними, анын башаты, куралышы
- **Кыргыздар** түрк элдеринин ичинен эң байыркы, **баатыр**, даанышман элдердин бири
- “Мен кыргызмын”
- Кыргыз этнониминин символу
- Тил жана сүйлөө (речь)
- Кыргыз элинин сүйлөө адеби, менталитети, адеп-ахлагы, кулк-мүнөзү
- Элибиздин өзгөчө менталитети меймандостугунда
- Кыргыздардын дарыгерлиги, даанышмандыгы, акылмандыгы, баамчылдыгы
- Түрк элдеринин ичинен кыргыздар гана согуштук демократияга ээ болгон
- Кыргыздар гана өздөрүнүн этностук сымбатын, символдорун жогору баалаган
- Кыргыздар кажыбас кайраттуу, эр жүрөк, амалкөй, элин-жерин коргой алган согушчан эл болгон
- Кыргыздар байыртадан астраномияны билген, жайчы болушкан, табият менен алакалаш жашашкан

- Кыргыздар достукка, келишимге, антка бекем турушкан
  - Байыртадан кыргыздардын этнопедагогикасы да калыптанган
  - Кыргыздардын дини
  - Кыргыздардын саясий идеологиясы
  - Кыргыздар Чыңгызхандын, Темирландын доорунда
  - Кокон хандыгынын мезгили
  - Россиялыктардын Ала-Тоого келиши
  - Кыргызстанда Совет бийлигинин орношу
  - Эгемендүү Кыргыз мамлекетинин түзүлүшү
4. Кыргыз элинин улуттук байыркы жана азыркы тили, анын калыптанышы, түрк тилдеринин ичинен ээлеген орду
  5. Кыргыз тилинин пайда болуу, өнүгүү этабынын жети доору
    1. Алтай доору
    2. Шумер доору
    3. Хун доору
    4. Байыркы кыргыз доору
    5. Ортоңку кыргыз доору
    6. Соңку кыргыз доору
    7. Жаңы кыргыз доору
  6. Фонетика жөнүндө жалпы түшүнүк
    - Фонетиканын изилдөө объектилери
    - Фонетиканын түрлөрү
    - Кыргыз тилинин фонетикасынын кыскача тарыхы
  7. Фонетиканы окуп-үйрөнүүнүн үч аспектиси
    - Фонетиканын акустикалык аспектиси
    - Фонетиканын артикуляциялык аспектиси
    - Фонетиканын лингвистикалык аспектиси
  8. Фонетика жана фонология
  9. Тил менен сүйлөөнүн (речтин) мүнөздүү айырмачылыгы
    - Эне тил
    - Тил маданияты
  10. Кыргыз адабий тилинин нормативдүүлүгү, калыптанышы, диалектилерге байланышы
    - Кыргыз адабий тили, анын кыргыз диалектилери менен байланышы, катышы, калыптанышы

- Адабий тилдин оозеки түрүндө жергиликтүү тилдик өзгөчөлүктөрдүн орун алышы. Элдик тил, анын диалектилер менен байланышы
  - Улуттук жазманын пайда болушу
11. Сүйлөөдөгү (речтеги) тыбыштардын (фонемалардын) классификацияланышы
  12. Үндүү тыбыштардын классификациясы
  13. Үнсүз тыбыштардын классификациясы
  14. Муун жөнүндө түшүнүк, муундун типтери, түрлөрү
  15. Кыргыз тилиндеги сегменттик жана суперсегменттик бирдиктер
  16. Басымдын фонетикалык табияты жана анын түрлөрү
  17. Интонация, анын суперсегменттик бирдиктери
  18. Тыбыштардын сүйлөшүүдө (речтик агымда) бири-бирине таасир этип өзгөрүшү
    - Сингармонизм
    - Ассимиляция
    - Диссимиляция
    - Редукция
    - Фонетикалык процесстердин башка түрлөрү
  19. Орфоэпия
    - Орфоэпия жөнүндө негизги түшүнүк
    - Кыргыз орфоэпиясынын негизги эрежелери
  20. Кыргыз эли колдонгон жазуулар
    - Жазуунун тарыхынан
    - Кыргыз эли колдонгон жазуулар
  21. Кыргыз орфографиясынын калыптанышы жана өнүгүшү
    - Кыргыз орфографиясы жана анын принциптери
  22. Практикалык сабактар, аны окутуунун илимий-методикалык негиздери
  23. Лабораториялык сабактар, аны окутуунун илимий-методикалык негиздери
  24. Колдонулган адабияттар

Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тил гимни

Сөзү: С.Алтымышовдуку

Музыкасы: Б.Алишеровдуку

Тил жаралып Көкө-Тенир таңынан,
Адамзаттын дөөлөтүнө буйруган.
Адам деген түп сөзүнөн элимдин,
Кыргыз тили ай-ааламга жаңырган.

КАЙЫРМА:

*Кыргыз тили жүрөгүм,
Манас ата туу туткан.
Кыргыз тили – Мекеним,
Менин өлкөм Кыргызстан!*

Мекен тили – Ата журттун кареги,
Биримдиги, күч-кубаты, тиреги.
Мекен тили – куттуу кыргыз элимдин,
Көкүрөктө согуп турган жүрөгү.

КАЙЫРМА:

*Кыргыз тили жүрөгүм,
Манас ата туу туткан.
Кыргыз тили – Мекеним,
Менин өлкөм Кыргызстан!*

Мекен тилин ыйык тутуп сактайлы,
Мекен тили – бак-таалайдын кутманы.
Мекен тили – кан-жаныбыз, туубуз,
Ата журттун келечеги, ак таңы.

КАЙЫРМА:

*Кыргыз тили жүрөгүм,
Манас ата туу туткан.
Кыргыз тили – Мекеним,
Менин өлкөм Кыргызстан!*

Азыркы кыргыз тили (фонетика)

I. Сабакты окутуунун зарылдыгы жана актуалдуулугу

Окуу планы боюнча “Филолог-окутуучуларды” даярдоодо 1-курста «Азыркы кыргыз тили» сабагынын фонетика бөлүмү өтүлөт. Бул предмет аталган адистерди даярдоодогу эң негизги сабактардын бири болуп эсептелет. Жалпы эле кыргыз тили боюнча берилүүчү системалуу курстун башталышы болгондуктан, бул предметтин негизги максаты – студенттерге фонетика курсу боюнча ыраттуу билим берүү. Ошондуктан бул сабак филолог адистерди даярдоодо маанилүү жана актуалдуу.

II. Сабактын максаты:

Бул сабак азыркы кыргыз тилинин фонетика бөлүмү боюнча студенттерге терең билим берүү жана ал тил илимин окутуунун башаты болгондуктан, алардын адистик даярдыгын өнүктүрүү, тил илиминин кийинки бөлүмдөрүн мыкты өздөштүрүү максатын көздөйт.

Сабактын милдети:

1. Студенттерге фонетика жөнүндө түшүнүк берүү, фонетиканын предмети жана изилдөө объектисин түшүндүрүү;
2. Фонетикалык изилдөөнүн типтери, жеке фонетика, жалпы фонетика, сыпаттама фонетика, тарыхый фонетика, салыштырма тарыхый фонетика, эксперименталдык фонетика жөнүндө маалымат берүү;
3. Жалпы эле тыбыш жөнүндөгү илимдин функционалдык фонетика (фонология), артикулятордук фонетика жана акустикалык фонетика болуп бөлүнүшүн түшүндүрүү;
4. Тилдин тыбыштык түзүлүшү, тилдин структурасында фонетикалык системанын алган орду, сегменттүү жана суперсегменттүү тыбыштык бирдиктер жөнүндө түшүнүк берүү;
5. Фонетиканын акустикалык, анатомио-физиологиялык, лингвистикалык аспектилери;
6. Фонетиканын акустикалык аспектиси, үндүн бийиктиги, үндүн күчү (интенсивдүүлүгү), татаал тыбыш, үн толкуну, тыбыштык формант, спектр, резонатор, обертоон жөнүндө түшүнүк берүү;
7. Фонетиканын анатомио-физиологиялык аспектиси, сүйлөө органдары: кекиртект, алкым, көмөкөй, ооз көңдөйү, тил,

жумшак жана катуу таңдай, тиштер менен эриндер, мурун көңдөйү, дем алуу органдары: өпкө, бронха, анын трахеялары, борбордук нерв системасы, активдүү жана пассивдүү органдар, үн түйүнү тууралуу маалымат берүү;

8. Фонетиканын лингвистикалык аспектиси (функционалдык аспект) боюнча эмгектенген И.А.Бодуэн – де Куртенэ, Л.В.Шербанын илимий көз караштары, тыбыштардын маани менен байланыштуулугу, тыбыш менен фонеманын өз ара дал келе турган жагы жана айырмасы жөнүндө түшүнүк берүү;

9. Фонетика жана фонология, фонетикалык жана фонологиялык транскрипция тууралуу маалымат берүү;

10. Кыргыз тилиндеги тыбыштарды, алардын үндүү жана үнсүз болуп бөлүнүшүндөгү акустикалык жана артикуляциялык өзгөчөлүктөрдү түшүндүрүү;

11. Үндүү тыбыштар, алардын акустикалык, артикуляциялык мүнөздөмөсүн жана классификациясын ачып түшүндүрүү;

12. Үндүү тыбыштардын тилге карай, жаактын ачылышына карай, эриндин катышына карай, үн узундугуна карай бөлүнүшүн түшүндүрүү;

13. Кыргыз тилиндеги кыска жана созулма үндүүлөр, кыргыз тилиндеги сингармонизм закону жөнүндө түшүнүк берүү;

14. Кыргыз тилиндеги үнсүз тыбыштар, алардын акустикалык, артикуляциялык мүнөздөмөсүн жана классификациясын түшүндүрүү;

15. Үнсүз тыбыштардын үн менен шыбыштын катышына карай, жасалуу ордуна карай, жасалуу ыгына карай бөлүнүшүн түшүндүрүү;

16. Үнсүз тыбыштардын ээрчишүүсү жана диссимилиция тууралуу маалымат берүү;

17. Муун, муундун фонетикалык табияты, муунга бөлүштүрүүнүн принциптери, муундун түрлөрү жөнүндө түшүнүк берүү;

18. Басым анын түрлөрү, басымдын сүйлөшүүдөгү мааниси, фразалык жана сөздүк басымдар, басымдуу муун, басымсыз муун, сөздүк басымдын түрлөрү: динамикалык басым, музыкалык басым, сандык квантативдик басым, сапаттык басым, кыргыз тилиндеги басымдын орду, кабыл алынган

сөздөрдөгү басым, фразалык басымдын түрлөрү: синтагматикалык басым, логикалык басым, алардын сөздөгү басымга карама-каршы коюлуп, интонацияга байланыштуу каралышы тууралуу маалымат берүү;

19. Интонация, аны түзүүчү каражаттар, интонациянын сүйлөшүүдөгү кызматы, интонациянын элементтери жөнүндө түшүнүк берүү;

20. Орфоэпия жөнүндө түшүнүк берүү;

21. Графика жана орфография жөнүндө түшүнүк берүү;

22. Транскрипция жана анын түрлөрү: фонемалык, фонетикалык, практикалык транскрипция жөнүндө студенттерге терең билим берүү.

III. Бул сабакты өткөнгө чейинки жана өткөндөн кийинки сабактар, алардын карым-катнашы.

Аталган сабак тил илиминин, аны окуп үйрөнүнүн алгачкы башталышы, калган үч лексика, морфология, синтаксис системалык курсту окуп үйрөнүүгө негизги пайдубал болуп берет. Ошол себептен фонетиканы мыкты өздөштүргөн соң студенттерге кийинки лексика курсун окуп үйрөнүүгө кенен жол ачып берет, биринчи сабак кийинкиге байланыштуу өтүлөт.

IV.Сабактын көлөмү: Бул сабак 36 саат лекция, 18 саат практикалык сабак, 17саат текшерүү иши, 17саат модул, 6саат жекече сабак түрүндө өтүлөт.

V. Бул сабакты толук кандуу өздөштүрүү үчүн зарыл болгон башка сабактар.

Бул сабакты толук кандуу өздөштүрүш үчүн 1-курстун студенттеринин орто мектепте окуп үйрөнгөндөрүн эске салып, ага азыркы өтүлгөн материалдарды байланыштырып, кийинки өтүлө турган лексика курсундагы сабакка тиешеси бар материалдарга негиздеп кенен жана терең билим берилет.

VI. Сааттардын бөлүштүрүлүшү. Азыркы кыргыз тили (фонетика) 1-курс, 1-семестр. Лекция –36 саат

№	Өтүлүүчү теманын мазмуну	сааты
1.	Азыркы кыргыз тили анын түрк тилдеринин ичинен алган орду.	2
2.	Адабий тилдин оозеки түрүндө жергиликтүү тилдик өзгөчөлүктөрдүн орун алышы	2
3.	Фонетика жөнүндө түшүнүк. Фонетиканын предмети, объектиси.	2
4.	Фонетиканын салыштырма, сыпаттама, тарыхый фонетика деп үчкө бөлүнүшү Жеке жана жалпы фонетика.	2
5.	Фонетика жана фонология (фонетика жана фонология-тилдин тыбыштык түзүлүшүн үйрөнүүнүн эки аспектиси).	2
6.	Фонетиканын үч аспектиси. (акустикалык, анатомо-физиологиялык, социалдык-лингвистикалык).	2
7.	Тыбыш жасоочу, органдар алардын (ктивдүү жана пассивдүү болуп) бөлүнүшү.	2
8.	Сүйлөшүүдө тыбыштын үндүк кубулушунун лингвистикалык аспектиси, аткарган функциясы.	2
9.	Тилибиздеги тыбыштардын (анын үндүү, үнсүз болуп бөлүнүшү) акустикалык мүнөздөмөсү.	2
10.	Созулмалар (созулмалардын кыска үндүүлөрдөн акустикалык айырмасы). Созулмалардын пайда болушу.	2
11.	Үнсүздөр, алардын жасалышы, анын акустико-артикуляциялык мүнөздөмөсү.	2
12.	Муун, ал жөнүндө түшүнүк. Муун жөнүндө теориялар, анын түрлөрү, типтери.	2
13.	Басым жана интонация, ага түшүнүк, анын ролу, элементтери.	2
14.	Интонация анын изилденилиши, ролу.	2
15.	Сөз басымынын түрк, кыргыз тилдериндеги орду, логикалык, фразалык, синтагмалык ж.б. басымдардын тексттеги уюштуруучулук, чектегич функциясы.	2
16.	Орфография, анын принциптери. Орфоэпия.	2
17.	Сүйлөөнүн техникасы, дикция, туура дем алуу, аны үнөмдөө.	2
18.	Орфоэпия, графика, транскрипция.	2
	Баары	36с

“Азыркы кыргыз тили (фонетика)” боюнча лекциялык сабактардын планы

Тема №1. Азыркы кыргыз тили анын түрк тилдеринин ичинен алган орду

Маселелер

1. Кыргыз таануу, б.а., кыргызды, анын этнонимин, этномаданиятын, менталитетин, тарыхын, улуттук этнопедагогикасын, руханий бай дөөлөттөрүн, дүйнө таанымын, эне тилин, сүйлөө адебин, салт-санаасын билиши керек.
2. Байыркы жана азыркы кыргыз тилинин өнүгүү, пайда болуу этабынын жети доорго бөлүнүшү
3. Кыргыз адабий тили, анын диалектилер менен катышы, байышы, калыптанышы.
4. Улуттук жазманын пайда болушу. «Эркин-Тоо» газ. 7-ноябрь 1924-ж.
5. Адабий тилдин, жазуунун калыптанышы, байышы.
6. Тил – системалык бирдик. Тил жана речь. Эне тил. Тилдин коомдо аткарган функциясы.

Тема №2. Жалпы элдик тилдин оозеки түрүндө жергиликтүү тилдик өзгөчөлүктөрдүн орун алышы

Маселелер:

1. Адабий тил, анын диалектилер менен байланышы.
2. Азыркы кыргыз тилиндеги тил күүсүнүн күчтүүлүгү. Эрин күүсүнүн туруктуу сакталбашы.
3. Тилди байытуучу сырткы жана ички ресурстар.

Тема №3. Фонетика жөнүндө түшүнүк. Фонетиканын предмети, объектиси

Маселелер:

1. Фонетика жана фонология, алардын изилдөө объектиси, эки аспектиде окутулушу.
2. Фонетиканы изилдөөнүн жаңы багыттары.
3. Фонетика системалык бирдиктин башаты.

Тема №4. Фонетиканын салыштырма, сыпаттама, тарыхый фонетика деп үчкө бөлүнүшү

Маселелер:

1. Жеке жана жалпы фонетиканын өзгөчөлүктөрү.
2. Белүштүрүүнүн максаты, методу.

3. Тилдин тыбыштык составынын фонемалык системасын тактоодо, изилдөөдөгү статикалык же сыпаттама метод.
4. Фонетиканын учурдагы эксперименталдык методу.

Тема №5. Фонетика жана фонология (фонетика жана фонология-тилдин тыбыштык түзүлүшүн үйрөнүүнүн эки аспектиси)

Маселелер:

1. Л.В.Щерба, Ф.де Соссюр жана алардын шакирттеринин көз караштары.
2. Фонема жөнүндө ар кыл көз караштар.
3. Фонетика, фонология, айырмасы, окшоштуктары.

Тема №6. Фонетиканын үч аспектиси. (акустикалык, анатомио-физиологиялык, социалдык-лингвистикалык)

Маселелер:

1. Тилдин сегменттик, суперсегменттик бирдиктери.
2. Акустика боюнча кыскача маалымат.
3. Үндүн мүнөздүү белгилери.
4. Физика-акустикалык өзгөчөлүктөр.
5. Басым, интонация.

Тема №7. Тыбыш жасоочу органдар алардын (активдүү жана пассивдүү болуп) бөлүнүшү

Маселелер:

1. Тыбыш жасоочу органдарын негизги жана кошумча артикуляциясы
2. Тыбышты жасоого катышкан органдар
3. Тилдин тыбыштык функциясы, тыбыштардын мааниси
4. Тыбыштардын артикуляцияланышы

Тема №8. Сүйлөшүүдө тыбыштын үндүк кубулушунун лингвистикалык аспектиси, аткарган функциясы

Маселелер:

1. Делимитативдик, кульминативдик, дистинктивдик өзгөчөлүктөрү.
2. Эксперименталдык изилдөөлөр, акустикалык аппараттар.
3. Акустикалык аппараттарды окуп үйрөнүү.

Тема №9. Тилибиздеги тыбыштар анын үндүү, үнсүз болуп бөлүнүшү, акустикалык мүнөздөмөсү

Маселелер:

1. Кыргыз тилиндеги үндүүлөр, алардын акустика-артикуляциялык жактан тилдин абалына, үн узундугуна, эриндин катышына карай бөлүнүшү
2. Үндүүлөрдүн (вокализмдер) бөлүнүшү
3. Тыбыштарга акустикалык, артикуляциялык мүнөздөмө.
4. Үндүн пайда болушунда ооз, алкым, мурун көңдөйлөрүнүн резанатордук ролу.

Тема №10. Созулмалар (созулмалардын кыска үндүүлөрдөн акустикалык айырмасы). Созулмалардын пайда болушу

Маселелер:

1. Сингармонизм, үндүүлөрдүн үндөштүк мыйзамы, тил жана эрин күүсү.
2. Кыргыз тилиндеги үндөшүүнүн башка тектеш тилдерден айырмасы.
3. Эрин күүсүнүн күчтүүлүгү, бузулушу
4. Эрин жана таңдай күүсүнө көнүгүүлөр, теориялык түшүнүк.

Тема №11. Үнсүздөр, алардын жасалышындагы акустика-артикуляциялык мүнөздөмөсү

Маселелер:

1. Жасалуу орду, ыгы боюнча бөлүнүшү (классификациясы)
2. Үнсүздөрдүн айкашы, алмашылып колдонулушу
3. Ассимиляция, диссимиляция, б.а., окшошуу жана окшошпоо
4. Фонетикалык талдоого мисалдар берип, түшүндүрүү
5. Үнсүздөрдүн классификациясы

Тема №12. Муун, ал жөнүндө түшүнүк. Муун жөнүндө теориялар, анын түрлөрү, типтери

Маселелер:

1. Муунга бөлүүнүн принциптери
2. Муундун структурасы
3. Ташымал, анын эрежелери
4. Муундардын сыйлыгышуулары
5. Муундун типтери, түрлөрү

Тема №13. Басым жана интонация, ага түшүнүк, анын ролу

Маселелер:

1. Сөз басымы.
2. Логикалык, фразалык басым, аткарган функциясы.

3. Динамикалык музыкалык (тоникалык), күчтүк басымдар.
4. Басымдын мааниси, орду, түрлөрү.

Тема №14. Интонация жана анын изилденилиши

Маселелер:

1. Интонациянын компоненттери б.а., элементтери, аткарган кызматы
2. Фонетикалык, фонологиялык транскрипция.
3. Интонациянын компоненттери, сүйлөөнүн (речтин) оозеки жана жазуу түрүнө катышы, анын каражаттары

Тема №15. Сөз басымынын түрк тилдериндеги, логикалык, фразалык, синтагмалык ж.б. басымдардын тексттеги уюштуруучулук, чектегич кызматы (функциясы)

Маселелер:

1. Туруктуу басым.
2. Орус тилиндеги эркин басым.
3. Синтагматикалык басым.
4. Басымды кабыл албоочу мүчөлөр.

Тема №16. Орфография, анын принциптери. Орфоэпия

Маселелер:

1. Орфоэпия боюнча жалпы түшүнүк.
2. Адабий тилдин жазма жана оозеки түрү, адабий норма.
3. Жеке турган уңгу сөздөрдүн туура айтылыш эрежелери.
4. Уңгуга мүчө уланган учурдагы туура айтылыш эрежелери.
5. Орфографиянын принциптери.

Тема №17. Сүйлөөнүн техникасы, дикция, туура дем алуу, аны үнөмдөө.

Маселелер:

1. Туура дем алуунун, үндүн тазалыгы, сүйлөөнүн тактыгы, көркөмдүүлүгү менен болгон байланышы
2. Дем алууну туура уюштуруу. Туура дем алуу, ага көнүгүү
3. Үндүн күчү менен катуу, бийик айтылышынын айырмасы.
4. Дикция: үндүн таза, сөздөрдүн так, даана айтылышы.

Тема №18. Орфоэпия, графика, транскрипция

Маселелер:

1. Туура айтуунун, сүйлөөнүн нормасы
2. Кыргыз жазуусунан кыскача маалымат
3. Орфоэпиялык норма
4. Кыргыз жазуусунун тарыхынан маалымат
5. Фонетикалык, фонологиялык транскрипция

Азыркы кыргыз тили (фонетика) боюнча практикалык сабактардын планы

№	Практикалык сабактын аталышы	Сабактын мазмуну, маселелери	сааты
1.	Азыркы кыргыз тили элибиздин мамлекеттик, улуттук адабий тили.	<ol style="list-style-type: none"> 1. Кыргыз тилинин нормасы, анын тектеш тилдердин системасында алган орду. 2. Адабий тилдин оозеки, жазуу түрү. 3. Адабий тилдин диалектилерге байланышы. 4. Адабий тилдин нормасы, байышы. 5. Эне тил, ага аныктама, анын аткарган (функциясы) кызматы. 	2с
2.	Фонетиканын максаты, объектиси, бөлүнүшү, изилденилиши.	<ol style="list-style-type: none"> 1. Тыбыш, тамга, орфоэпия, графика, транскрипция. 2. Фонетиканы окуп үйрөнүүнүн максатына, методуна карата бөлүнүшү. 3. Тарыхый, салыштырма, жалпы, жеке фонетика. 4. Эксперименталдык фонетика. 5. Көркөм чыгармаларда диалектизмдерди колдонуу. 6. Фонетиканы окуп үйрөнүүнүн теориялык, практикалык мааниси. 	2с
3.	Кыргыз тилинин тыбыштык (бирдик) системасы, сегменти, суперсегменти.	<ol style="list-style-type: none"> 1. Фонетика жана фонология. 2. Фонема боюнча Л.В.Щерба, Ф.де Соссюр алардын көз караштары. 3. Фонемага карата ар түрдүү көз караштар. 4. Тексттен кыргыз адабий тилинин бузулушун белгилөө. 5. Фонемага аныктама. 6. Фонетика жана фонология. 	2 с
4.	Фонетиканын үч аспектиси (акустикалык, анатомо-физиологиялык, социалдык лингвистикалык).	<ol style="list-style-type: none"> 1. Тыбыш жасоочу органдар, тыбыш анын акустикалык, артикуляциялык жактан классификациясы, ага мүнөздөмө. 2. Фонетика жөнүндө жалпы түшүнүк. 3. Фонология фонема жөнүндөгү окуу, анын предмети. 4. Акустика боюнча кыскача маалымат. 5. Дем алуу органдары. 	2 с

5.	Үндүү жана үнсүз тыбыштарга акустикалык-артикуляциялык мүнөздөмө.	<ol style="list-style-type: none"> 1. Үндүүлөрдүн тилдин абалына эриндин катышына жана жаакка, үн узундугуна карай бөлүнүшү. 2. Созулмалардын пайда болушу. 3. Тилдеги тыбыштардын (фонемалар) үндүү жана үнсүз болуп бөлүнүшү. 4. Үндүү тыбыштар, анын бөлүнүшү 5. Кыска үндүүлөрдүн мүнөздөмөсү. 6. Тилдин горизонталдык, вертикалдык абалына карай бөлүнүшү. 	2 с
6.	Сингармонизм, б.а., үндөшүүдөгү эрин, таңдай күүсү. Үнсүздөрдүн акустика-артикуляциялык жактан үн менен шыбыштын катышы, жасалуу орду, ыгы боюнча бөлүнүшү.	<ol style="list-style-type: none"> 1. Ассимиляция, диссимиляция. 2. Фонетикалык талдоо. 3. Жасалуу ордуна карай эринчил, уччул, ортончул, артчул болуп бөлүнүшү. 4. Үнсүздөрдү классификациялоо. 5. Үнсүз тыбыштарга мүнөздөмө. 6. Сүйлөөдө тыбыштардын өзгөрүүлөрү. 	2с
7	Муун жөнүндө теориялар, анын түрлөрү, типтери. Ташымал. Орфография.	<ol style="list-style-type: none"> 1. Адабий тилдин муун системасына орус тилинин таасири. 2. Муундун түрлөрү, көнүгүүлөр. Муундун сыйлыгышуулары. 3. Сөздөрдүн муун составы. 4. Ассимиляция. Окшошуу (мектеп программасында) 5. Үндүүлөрдүн жасалуу ордуна карай үнсүздөрдүн ыңгайлашуусу. 6. Интервокалдык поэзияда үнсүздөрдүн жумшарышы. 7. Орфоэпия, графика, транскрипция. 8. Сүйлөөнүн техникасы, дикция, дем алуу. 9. Диссимиляция кубулушу. Окшошпоо 10. Диссимиляция, ассимиляция боюнча жазуу, оозеки иштер 	2с
8.	Басым, анын түрлөрү, ролу. Интонация, анын компоненттери, аткарган милдети.	<ol style="list-style-type: none"> 1. Түрк тилиндеги, славян тилдериндеги басымдардан айырмасы. 2. Сүйлөөдө, көркөм окууда, монолог диалогдо басымдын колдонулушу. 3. Сүйлөөнүн техникасы. Үн, дем, дикция, көнүгүүлөр. 	2с

		4. Фразалык басым. 5. Эмоционалдык – экспрессивдик басым. 6. Интонациянын ролу, кызматы (функциясы)	
9.	Тыбыш, фонема анын фону, фонеманын дифференциалдык белгилери.	1. Муундун структурасы, басымдын түрлөрүнө, интонацияга көнүүгүлөр. 2. Сингармонизм., түрк элдерине мүнөздүү, бирок өз ара айырмалуу жактары. 3. Муун, сингармонизм боюнча практикалык көнүүгүлөр. 4. Басымдын түрлөрү, интонация боюнча көнүүгүлөр, талдоолор.	2с
	Баары		18с

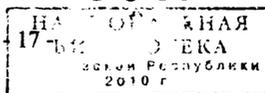
Азыркы кыргыз тили (фонетика) боюнча жекече сабактардын планы.

№	Жекече сабактын аталышы	Сабактын мазмуну, маселелери	сааты
1	Азыркы кыргыз тилиндеги фонетикалык изилдөөлөр.	Көнүүгүлөр.	2с
2.	Кыргыз тилинин фонетикалык адабий нормасы.	Фонетикалык талдоолор.	2с
3.	Кыргыз тилинин орфоэпиялык нормасы.	Орфоэпия, эреже, талдоо.	2с
	Баары		6 с

Азыркы кыргыз тили (фонетика) боюнча модулдун суроолору

№ 1- модулдун суроолору:

1. Тил деген эмне? Анын аныктамасы.
2. Кыргыз адабий тили жөнүндө түшүнүк. Кыргыз адабий тилинин диалектилерден айырмачылыгы.

3. Кыргыз адабий тилинин оозеки чыгармачылык менен байланышы.
4. Кыргыз адабий тилинин калыптанышы тууралуу Б.М.Юнусалиевдин пикири.
5. Кыргыз диалектиси жөнүндө түшүнүк.
6. Кыргыз адабий тилинин кыргыз диалектиси менен карым-катышы.
7. Дүйнөдөгү тилдердин классификациясы (генеологиялык, типологиялык). Кыргыз тилинин булардын ичинен алган орду.
8. Фонетика – тилдин тыбыштык системасы жөнүндөгү илим.
9. Фонетиканын акустикалык, функционалдык, артикуляциялык болуп бөлүнүшү.
10. Фонетиканын үч аспектиси тууралуу түшүнүк.
11. Фонетиканын акустикалык аспектисине мүнөздөмө берүү.
12. Фонетиканын анатомо-физиологиялык аспектиси. Тыбыш жасоодо дем алуу, сүйлөө органдарынын аткарган кызматы.
13. Фонетиканын лингвистикалык аспектиси. Сүйлөшүү жөнүндө түшүнүк. Тыбыштардын сүйлөшүүдөгү орду.
14. Тыбыштардын классификациясы (фонетиканын үч аспектиси боюнча мүнөздөө).
15. Үндүү тыбыштар, алардын классификациясы.
16. Үндүүлөрдүн тилдин абалына, эринге карай бөлүнүшү.
17. Үндүүлөрдүн жаактын ачылышына карай бөлүнүшү.
18. Үндүүлөрдүн үн узундугуна карай бөлүнүшү.
19. Кыргыз тилиндеги кыска жана созулма үндүүлөр, созулма үндүүлөргө мүнөздөмө берүү.

№ 2-модулдун суроолору:

1. Сингармонизм закону. Кыргыз тилиндеги үндөштүк закону.
2. Үнсүз тыбыштар жана алардын классификациясы, үндүү тыбыштардан өзгөчөлүгү.
3. Үнсүз тыбыштардын үн менен шыбыштын катышына жана жасалуу ордуна, ыгына карата бөлүнүшү, аларга фонетикалык аспектиде мүнөздөмө берүү.
4. Үнсүз тыбыштардын жасалуу ыгы боюнча бөлүнүшү, аларга фонетикалык аспектиде мүнөздөмө берүү.
5. Үнсүз тыбыштардын окшошуусу (ассимиляция, диссимиляция).
6. Фонема жөнүндө түшүнүк. Фонема жана тыбыш.

7. Тыбыш жана тамга.
8. Кыргыз тилиндеги тыбыштар жана тамгалар.
9. Муун жөнүндө түшүнүк, анын түрлөрү.
10. Басым жөнүндө түшүнүк. Кыргыз тилиндеги басымдын орду.
11. Синтагма жөнүндө түшүнүк.
12. Интонация, анын элементтери.
13. Пауза жөнүндө түшүнүк.
14. Орфография жөнүндө түшүнүк. Орфография эрежелери.
15. Орфоэпия жөнүндө түшүнүк, орфоэпия эрежелери.

**Азыркы кыргыз тили (фонетика) боюнча экзамендик
билеттердин суроолору**

Билет №1

1. Азыркы кыргыз тилинин тектеш түрк тилдеринин системасынан алган орду.
2. Тыбыш фонема, анын алафону, дифференциалдык белгилери.
3. Фонетиканы изилдөөнүн типтери, түрлөрү.

Билет №2

1. Кыргыз адабий тилинин эки бай кенчинин (ресурсунун) диалектилерге байланышы. Улуттук жазманын пайда болушу.
2. Басым, анын түрлөрү, кызматы, изилдениши.
3. Муун жөнүндө теориялар, анын түрлөрү, типтери.

Билет №3

1. Фонетика илими жөнүндө. Тилдин структурасына түшүнүк. Төмөнкү жана жогорку деңгээл.
2. Тыбыштарды бөлүштүрүү (классификациялоо)
Интонация, анын аткарган кызматы, компоненттери.

Билет №4

1. Үнсүз тыбыштарга акустика-артикуляциялык мүнөздөмө.
2. Сөз басымы, фразалык, логикалык басымдар.
3. Фонетикалык талдоо: Туздуу, Томск, шерлер.

Билет №5

1. Туура сүйлөөнүн нормасы. Орфоэпия.
2. Созулмалар, алардын пайда болушу. Сингармонизм.
3. Тилибиздеги тыбыштардын үндүү, үнсүз болуп бөлүнүшү.

Билет №6

1. Үндүү тыбыштарга акустика-артикуляциялык мүнөздөмө.
2. Сүйлөөнүн техникасы, дикция, үн, демди үнөмдөө ж.б. жөнүндө түшүнүк.
3. Орфоэпия, графика, транскрипция.

Билет №7

1. Орфография, анын принциптери, анын жаңы варианттары.
2. Муунга бөлүүнүн принциптери.
3. Фонетикалык талдоо. Туздуу, лагерь. Кайырмак, кайрымак.

Билет №8

1. Фонетика жана фонология, ал боюнча ар түрдүү көз караштар.
2. Фонетиканын анатомио-физиологиялык аспектиси. Тыбыш жасоочу органдар, алардын бөлүнүшү.
3. Үндүү тыбыштардын бөлүнүшү.

Билет №9

1. Фонетиканын физика-акустикалык аспектиси.
2. Үнсүз тыбыштардын бөлүнүшү.
3. Ассимиляция, диссимиляция.

Билет №10

1. Адабий тилдин нормасы. Элдик тил.
2. Муундун структурасы.
3. Ташымал анын эрежеси.

Билет №11

1. Фонетиканын социалдык-лингвистикалык аспектиси.
2. Тилдеги сегменттик, суперсегменттик бирдиктер.
3. Фонетикалык жана фонологиялык транскрипция.

Билет №12

1. Омофон, омограф, алардын пайда болушу.
2. Кыска жана созулма үндүүлөр.
3. Үнсүздөрдүн үн менен шыбыштын катышына карай бөлүнүшү.

Билет №13

1. Синтагманын семантикалык, синтаксистик, интонациялык планда мүнөздөлүшү.
2. Үнсүздөрдүн жасалуу ордуна карай бөлүнүшү.
3. Сөз басымынын түрлөрү. Басымдуу, басымсыз сөздөр.

Билет №14

1. Созулма үндүүнүн пайда болушу, анын фонемалык касиети.
2. Үнсүздөрдүн жасалуу ыгына карай бөлүнүшү.
3. Үнсүз тыбыштардын алга, артка ээрчишүүсү.

Билет №15

1. Үнсүздөрдүн окшошпой айтылышы. Толук, толук эмес ассимиляция.
2. Фразалык басымдын түрлөрү. Синтагматикалык, логикалык басым.
3. Үндүүлөрдүн прогрессивдүү б.а. алдыга жана регрессивдүү артка карай үндөшүүсү.

Билет №16

1. Үндүү тыбыштардын позициялык өзгөрүүлөрү: (б.а., үндүүлөрдүн алмашуулары) редукция, метатеза, апакопа, элизия ж.б. кубулуштары.
2. Үнсүз тыбыштардын ээрчишүүсү, окшошуусу.
3. Интонациянын кызматы, негизги компоненттери.

Билет №17

1. Фонетиканы окуп үйрөнүүнүн үч аспектиси.
2. Фонетика, фонология боюнча илимий адабияттар боюнча маалымат бериңиз.
3. Үндүү тыбыштардын тилге, жаакка, эринге карай бөлүнүшү.

Билет №18

1. Үндүү, үнсүз тыбыштарга карата физика-акустикалык мүнөздөмө
2. Кабыл алынган сөздөрдүн айтылышы, жазылышы. Орфоэпиянын практикалык мааниси, графика.
3. Фонетика боюнча кыргызча жазылган негизги илимий адабияттарга токтолуу

Билет № 19

1. Азыркы кыргыз орфографиясынын негизги эрежелери.
2. Фонемага аныктама, анын тыбышка байланышы.
3. Байыркы жана азыркы кыргыз жазуусу.

Билет №20

1. Түгөйлүү үнсүздөр. Фонеманын синтагматикасы, парадигматикасы.
2. Үнсүздөрдүн үн менен шыбыштын катышына карай белгилегиле.

3. Фонетикалык талдоо. Омск, тоодак, топоз.

Билет №21

1. Тынымдын бөлүнүшү, мааниси. Ритм, рифма.
2. Үнсүздөрдүн окшошпой айтылышы мисалдар.
3. Басымдын уюштуруучулук, маани ажыратуучулук өзгөчөлүктөрү. М., сөз басымы, ж.б.

Билет №22

1. Мелодика, тембр (обертон), анын кызматы.
2. Кыргыз тилинде сөз басымынын, логикалык басымдын орду.
3. Муундун түрлөрү. Мисалдар.

Билет №23

1. Сөздөрдүн айтылышы менен жазылыш эрежелери.
2. Татаал сөздөрдү жазуунун эрежелери.
3. Кыргыз тилиндеги суперсегменттик бирдиктер.

Азыркы кыргыз тили (фонетика) боюнча негизги илимий адабияттар:

1. Азыркы кыргыз адабий тили. Бишкек 2009.
2. Ахматов Т.К. Мукамбаев Ж. Азыркы кыргыз тили. Фонетика, Лексика, Ф., 1979.
3. Ахматов Т., Өмүралиева С. Кыргыз тили. Фонетика, лексика. Ф., 1990.
4. Абдулдаев Э., Исаев Д. Кыргыз орфографиясынын эрежелери. Ф., 1986.
5. Батманов И.Б. Современный киргизский язык. Ф., 1963.
6. Бейшекеев Н., Мамытов Ж. Азыркы кыргыз тилинин фонетикасы боюнча методикалык колдонмо. Ф., 1987
7. Биялиев А. Кыргыз адабий тили жана анын адабий нормасы. Б., 2002.
8. Грамматика кыргызского литературного языка. Ф., 1982.
9. Дыйканов К. Кыргыз тилиндеги үндүүлөр. Ф., 1959.
10. Кыргыз адабий тилинин грамматикасы. Ф., 1980.
11. Мамытов Ж. Азыркы кыргыз тили фонетика, лексика Б. 1999.
12. Орусбаев А.О., Токтоналиев К.Т. Кыргыз тилинин фонетикасы боюнча изилдөөлөр. Бишкек, 1991.
13. Сыдыков Ж.К. Азыркы кыргыз адабий тилинин жана диалектилеринин фонетикалык структурасы. Ф., 1985.
14. Юнусалиев Б.М. Тандалган эмгектер. Ф. 1984.

15. Осмонкулов А. Фонетиканы окутуу жөнүндө 5 класс, «Мектеп», Ф., 1965.
16. Садыков Т. Азыркы кыргыз тили фонетика Б.2006.
17. Турсунов А. Кыргыз тилинин тыныш белгилери «Мектеп», Ф., 1969.
18. Зиндер Л.В. Общая фонетика. М., 1979.
19. Артемов В.А. Экспериментальная фонетика. М., 1956.
20. Дүйшеев Ж. Сүйлөө маданияты жана стилистика 2-бөлүм. Б.,2005.
21. Дүйшеев Ж. Мектепте көркөм окуунун методикасы. Б.,2005.
22. **Көмөкчү адабияттар:**
  1. Кыргыз тилиндеги лингвистикалык сөздүктөр.
  2. Карасаев К. Орфографиялык сөздүк. Ф., 1983.
  3. Дыйканов К. Кыргыз тилинин тарыхынан. Ф., 1980.
  4. Сартбаев К.К. Кыргыз тилин окутуунун методикасы. Ф., 1963.

Азыркы кыргыз тили
«Фонетика» курсу боюнча негизги түшүнүктөр, теориялык
аныктамалар

1. Фонетика кыргыз тилинин тыбыштык түзүлүшүн, акустико-артикуляциялык өзгөчөлүгүн, лингвистикалык (тилдик) маанилик бирдигин окутат.

2. Фонетика тилдин тыбыштык системасын, анык тутумун, алардын жасалышын, фонетикалык процесстердин түрлөрүн, муунду, орфоэпияны, басымды, речтин мелодикасын, интонациясын окутат.

3. Орфоэпия-туура, так сүйлөө жөнүндөгү илим. Орфоэпия үндү орду менен колдонуп, тыбыштарды так, интонацияны ыктуу, сүйлөөнүн техникасын, дикцияны, туура окутуунун эрежелерин, сүйлөөнүн нормасын аныктайт.

4. Графика-кыргыз алфавитинин тутумун окуткан, тамга жөнүндөгү илим.

Орфография-кыргыз тилиндеги жазуунун принциптерин, сөздөрдүн жазылышын аныктай турган эрежелердин жыйындысы болуп эсептелинет.

5. Транскрипция-тилдеги тыбыштын оозеки сүйлөөдөгү толук тутумун берүү үчүн колдонулган фонетикалык жазуудагы белгилик бирдиктер. Транскрипция-тыбыштардын оозеки сүйлөөдөгү өзгөчөлүгүн чагылдыруу үчүн берилген белги.

Транскрипция-оозеки сүйлөөнүн же жазма эстеликтердеги тыбыштарды белгилеп, бир системага келтирүү үчүн колдонулган шарттуу ариптер. Тыбыштардын угулушун туура берүү үчүн колдонулган кошумча белги. Фонетикалык жана фонологиялык транскрипция бир эле объектини, оозеки сүйлөөнүн үндүк өзгөчөлүгүн, экинчиси фонеманы белгилөө үчүн колдонулат.

6. Ар бир тилдин негизги тыбыштарынын жалпыланган типтүү бирдиги болгон фонема тыбыштын фонетикалык системасын түзөт.

7. Фонема тилдин структурасында тыбыштын, лингвистикалык (тилдик) маанилик бирдигин жана белгилик касиетин аныктап, андан ары бөлүнбөгөн тыбыштык семантикалык кубулуш катары социалдык коммуникативдик байланыш куралы боло алат.

8. Кыргыз тилинин тыбыштык бирдик системасы, анын сегментин түзөт.

9. Суперсегмент-сөздүн, сүйлөмдүн, б.а. сегменттин үстүндө жайгашып, аны маанилик жактан уюштуруучу үндүк-тилдик каражат катары пайдаланылат. Суперсегменттүү линиялуу эмес, жогорку деңгээлдеги үндүк-тилдик манилик бирдикке басым менен интонация кирет.

10. Тилдик система конкреттүү сүйлөшүүдө ишке ашат. Андан тышкары тилдик системанын ишке ашуусу мүмкүн эмес. Ошондуктан жеке фонетика ар бир тилдин тыбыштык түзүлүшүн, составын, анын суперсегментин изилдейт.

11. Жеке фонетика-бир гана тилдин тыбыштык өнүгүшүн, анын составын, фонемасын, синхрондук негизде тарыхый жактан куралыш процессине байланыштуу окутат.

12. Жалпы фонетика көптөгөн тилдердин тыбыштык түзүлүшүн изилдеп, жалпы тилдерге тиешелүү тыбыштык кубулуш катары аларга бирдей тиешелүү тыбыштын жасалышын, закон ченемдүүлүгүнүн, теориялык маселелерин окутат.

13. Сыпаттама фонетика тилдин азыркы мезгилдеги абалын, тилдин бир мезгилдеги тыбыштык түзүлүшүнө ылайык изилдейт.

14. Тарыхый фонетика бир тилдин тыбыштык тутумундагы тыбыштардын тарыхый жактан өнүгүү, өзгөрүү себептеринин негизинде кезиккен (тыбыштык) фактыларды изилдейт. Тарыхый фонетика-тилдин тыбыштык системасындагы болгон өзгөрүүлөрдү изилдеп, анын тарыхый себептерин ачат.

15. Эксперименталдык фонетика тыбыштын физика-акустикалык өзгөчөлүктөрүн электрондук, инструменталдык аппараттардын жардамы менен эксперименталдык методдо изилдейт. Эксперименталдык же инструменталдык фонетикада (эксперименталдык метод менен) тыбыштардын физиологиялык, акустикалык, артикуляциялык өзгөчөлүктөрү электро-акустикалык куралдын жардамы менен изилденет.

16. Фонетиканы окуп-үйрөнүүнүн үч аспектиси.

1).Физико-акустикалык же акустикалык; 2).анатоомо-физиологиялык же артикуляциялык; 3).лингвистикалык же тилдик, маанилик аспектилер болуп эсептелет. Фонетика

тыбыштарды тилдик мааниге байланышсыз, акустико-артикуляциялык негизде окутат.

17. Фонология менен фонетика эки башка илим болбостон, бир эле предметтин, б.а., тилдин үндүк каражаттарын эки түрдүү аспектиде изилдеген илим, б.а. фонология тилге тиешелүү тыбыштык типтер, фонема жөнүндөгү илим, фонология бир эле предметтеги каралган тыбыштык бирдиктин эки аспектисинин бири катары сөздү, анын формасын, маанисин айырмалоочу тилдин эң кичинекей бирдиги. Фонеманы, анын реалдуу негизин, категорияларын окутат.

18. Тыбыш-сөздөрдү айтканда кулакка угулган айрым-айрым үндөр. Тыбыш өпкөдөн чыккан абанын үн түйүнүндө аба толкунунун термелүүсүнөн пайда болгон физика-акустикалык бирдик-үн, добуш.

19. Тамга. Тамганы көрөбүз, жазабыз. Тамга-тыбыштарды белгилөө үчүн алынган шарттуу белги.

20. Үндүү тыбыштарды артикуляциялаганда, өпкөдөн чыккан абанын агымы тыбыш жасоочу органдарыбыз тарабынан анчейин тоскоолдукка учурабай эркин чыгып, үндүн, добуштун катышы менен айтылат.

21. Үнсүз тыбыштарды артикуляциялаганда абанын агымы тоскоолдукка учурап, тыбыш жасоочу органдардын бирөөнө сүрүлүп же аны жарып чыгып шыбыш менен үндүн катыш бирдигинен пайда болот.

22. Тыбыштын баары эле фонема болбойт. Фонема-маани ажыратуучу касиетке ээ, сүйлөөнү бөлүштүрүүчү тыбыштын типтүү бирдиги катары алар тыбыш боло алат. Тыбыштан айырмаланып, фонема көз каранды болбогон негизде маанилик жактан сөздү, морфеманы, грамматикалык формаларды ажыратат. Фонема социалдык, лингвистикалык (тилдик) факт катары, ал мааниден ажырагыс бирдик.

23. Кыргыз тилиндеги тыбыштар артикуляциялык, акустикалык сапатына, айтылышына карата классификацияланат. Дүйнөдөгү тилдерди жана кыргыз тилин классификациялоо алгач артикуляцияга негизделсе, кийинчерээк акустикалык бирдик да кошумчаланды.

24. Созулма үндүүлөр артикуляцияланышы боюнча эле эмес, үндүн созулуп айтылышына, муун тутумуна карата аныкталат. Созулма үндүүлөр кыска үндүүлөргө караганда эки эседен артык үн узундугунда созулуп айтылат. Басым түшкөн ачык муун узун болот.

25. Кыргыз тилинде созулма үндүүлөрдүн пайда болушу эки үндүүнүн ортосундагы үнсүздүн түшүп калышынан жана сөздүн акыркы үнсүздөрү өзүнөн мурунку үндүү тыбыштардын таасири менен дифтонгго өтүшү менен жана сырттан кабыл алынган басым түшкөн муундун созулушунан пайда болот.

26. Үнсүздөрдүн дифференциалдуу белгилери бул шыбышчылдыгы, уяңдыгы (соңордуулугу), жасалуу орду, жасалуу ыгы негиз болот. (Коррелятивдүү белгиси) жумшактыгы, каткалаңдыгы.

27. Үнсүздөрдү артикулятордук жактан мүнөздөгөндө: жасалуу ыгы боюнча жарылмалар, жылчыкчылдар, дирилдемелер болсо, үн түйүндөрүндөгү шыбыштын катышы боюнча жумшак, каткалаң, уяңдар болушат.

28. Сингормонизм – бул бир сөздөгү үндүү жана үнсүз тыбыштардын угулушуна, айтылышына карай андагы үндүүлөргө карата ээрчишип бир өңчөй фонетикалык түзүлүшкө ээ болгон тилдик норма.

29. Сингормонизм-өзгөчө фонетикалык кубулуш. Анткени, мында мүчөлөр эле эмес, уңгунун өзү да, сөздүн тутумундагы үндүү, үнсүздөр да үндөшөт.

30. Прогрессивдүү ассимиляция дегенибиз-бул сөздүн алгачкы муунундагы тыбыш өзүнөн кийинки муундагы тыбышка таасирин тийгизип сүйлөөдө айтылышы боюнча тыбыш жасоочу органдарыбыздын өз ара катышынын негизинде окшоштуруу менен таңдайлашуу, эриндешүү.

31. Регрессивдүү ассимиляция сөздөрдүн кийинки муунуна карата үндөшүүсү. Сөздөрдү эле эмес, мүчөлөрдү да ичине камтыйт. Регрессивдүү ассимиляцияга баш ийген сөздөрдө мурунку муундагы тыбыштардын кийинки муундагы тыбыштарга карай үндөшөт. Айрым кабыл алынган сөздөр да ассимиляцияга баш иет.

32. Үндүүлөрдүн таңдайлашуусунда үндүүлөр акустика-артикуляциялык белгилери боюнча бирдей типте болушат. Үндүүлөрдүн таңдай күүсү тил алды кыска, созулма түрүндө келе берет. Бирдей даражада ээрчишет. Үндүүлөрдүн таңдай күүсүнүн закону боюнча эрин күүсү сыяктуу эле сөздөгү бардык үндүүлөр акустика-артикуляциялык белгилери боюнча ага мүчө уланганда бүтүндөй жоон, же бүтүндөй ичке үндүү болуп айтылат.

33. Үндүүлөрдүн эрин күүсү, таңдай күүсү менен бирге болот. Аны таңдай-эрин ассимиляциясы катары кароого болот. Үндүүлөрдүн эрин күүсү уңгу сөздүн ичинде, уңгу менен мүчөнүн арасында да ишке ашат.

Үндүүлөрдүн эрин күүсү ачык үндүүлөр сыяктуу жоон, ичке болуп, таңдай күүсү менен бирге туруктуу жана күчтүү сакталат. Бул жагынан кыргыз тили бардык түрк тилдеринен айырмаланып турат.

34. Үндүүлөр таңдай жана эрин күүлөрү боюнча үндөшкөндө сөздүн тутумундагы үнсүздөр да, үндүүлөрдүн таасири менен үндөшөт. Үнсүздөрдүн ээрчишүүсү да үндөштүк законго баш ийип, сөздүн тутумундагы үнсүздөр да бүт таңдайлашат, же бүт эриндешет. Үнсүздөрдүн ээрчишүүсү үндүүлөргө карай ылайыкташып, таңдай күүсү боюнча да, эрин күүсү боюнча да үндөшөт. Үнсүздөр жасалуу орду, жасалуу ыгы менен таңдайлашып ээрчишет, үндөшөт.

35. Сүйлөшүүдө колдонулган сөздөр айтылышы боюнча муунга бөлүнүп, тыбыштарга ажырайт. Муун сүйлөмдө айтылган минималдуу бирдик болгондуктан, аны андан ары бөлүүгө болбойт, ал тыбыштарга ажыратылбайт.

36. Муун фонетикалык табиятына карай үндүн көтөрүлүшү же басаңдашы менен мүнөздөлөт. Ар бир муундун борборунда үндүү фонема турат. Муун табиятына карай сан жагынан да, үндүн күчү, бийиктиги жагынан да айырмаланып, ар бир фонема муунду түзөт. Тыбышты айтууга карата артикуляциялаганда үндүн ырааттуулугунун, кыймылынын бузулушу-жаңы муундун башталышынын көрсөткүчү.

37. Сөздү муунга бөлүштүрүүнүн принциптери интервокалдык позицияга негизделет. Эки үндүү болсо, экөө

эки муунга бөлүнөт. Эгерде сөз төрт үнсүз, эки үндүүдөн түзүлсө, же сөз айкашында беш үнсүз, эки үндүү болсо, алар үндүүнүн негизинде муунга бөлүнөт. Муунга бөлүштүрүүнүн принциби эки үнсүз бир үндүүдөн, же төрт үнсүз бир үндүүдөн турат.

38.Муундар үндүүдөн же үнсүздөн башталып, үндүү менен аяктаса ачык, үндүү менен башталып, үнсүз менен аяктаса жабык, үнсүз менен башталып үнсүз менен аяктаса туюк муун болот. Демек, муун түзүлүшү боюнча ачык, жабык, туюк муун болуп бөлүнөт.

39.Басым. Сүйлөө тизмегиндеги тыбыштардын бири күчтүү, бийигирээк үн менен айтылса, экинчиси басаңыраак айтылат. Сүйлөөдөгү басымды сөздүн тигил же бул элементин же фразадагы бир сөздү атайылап баса бөлүп айтуу үчүн колдонулат. Басым фонетикалык каражаттардын негизинде бир муунду башка муундардан үндүн бийиктиги аркылуу айырмалайт. Сөз басымы кыргыз тилинде сөздү маанилик жактан уюштуруу милдетин аткарат.

40.Басым түшкөн муун үндүн күчтүү чыгышы, дем чыгаруунун күчөшү менен мүнөздөлөт. Басымдын мүнөздүү белгилери болуп басым түшкөн муундун үн узундугунун саны, үндү чыгаруунун күчөшү менен айырмаланат.

41.Басым орду боюнча түрк жана кыргыз тилдеринде сөздүн акыркы муунуна түшөт. Орус тилинен же башка тилден кабыл алынган сөздөрдө басым биринчи, ортоңку муунга да түшөт. Кыргыз тилиндеги басым сөзгө мүчөлөрдүн уланышы аркылуу улам кийинки муунга жылдырылып түшө берет. Алгачкы басым түшкөн муун экинчи даражадагы басым менен айтылат.

42.Интонация оозеки сүйлөөнүн эле эмес, жазууда да фразаны маанилик жактан уюштуруп, сүйлөмдүн мазмунун түзөт, тибин аныктайт. Интонация-оозеки сүйлөөнүн уюштуруучу андан ажырагыс бирдик-тилдик үндүк каражаттардын жыйындысы. Анын негизги компоненттерине (элементине) басым бардык түрлөрү менен мелодика, пауза (тыным) тыбыштын күчү, үн узундугу (сүйлөөнүн темпи), тембр кирет.

43.Интонация сүйлөшүүнү уюштуруп, анын бир тутумдук бөлүгү катары маанилик жактан түшүнүктүү эле кылбастан, адамдын ички сезимин да билдирет. Интонацияны грамматикада, психологияда, фонетикада окуп үйрөнөт. Интонация тилдин структурасында көрүнүктүү орунду ээлеп, көп түрдүү милдет аткарат. Интонация ой-пикирди, фразаны уюштуруп, синтагмага бөлөт, сүйлөмдүн типтерин түзүп, адамдардын ар түрдүү сезимин, оюн, эркин билдирет.

44.Синтагма сүйлөшүүнүн функционалдык багытына шартталышып, белгилүү бир ойду билдирет. Синтагма, синтаксистик планда алганда, семантика-синтаксистик маанилик бирдиктин бир бөлүгү. Синтагма-сүйлөөдөгү фразанын тутумдук бир бөлүгү, же андан пайда болгон маанилик, интонациялык бирдик. Синтагма семантикалык-синтаксистик жана интонациялык жактан мүнөздөлөт.

45.Синтагмалык жактан бөлүштүрүлгөн сүйлөө түшүнүктүү да, жеткиликтүү да, көркөм да кабылданат. Фразаны синтагмага ажыратуу сүйлөмдөгү сөздөрдүн синтаксистик семантикалык байланышына, маанисине, стилине негизделет. Синтагмалык бөлүштүрүүнүн функциясы негизинен ар түрдүү синтаксистик конструкцияга, ар кандай (синтаксистик) маанидеги бирдиктерге ажыратуу менен синтагмалык айырмалоого негизделет.

Эки же андан көп сөз айкалышы бир, же тескерисинче, бир сөз айкашы эки синтагмалык бирдикти түзүшү мүмкүн. Кыргыз тил илиминде синтагма синтаксистин, интонациянын, пунктуациянын, тексттин, стилдин деңгээлинде да окулуп үйрөнүлө элек.

Лекциялык сабактарды сапаттуу окутуунун илимий-методологиялык негизи

Казак окумуштуусу Ж.Н.Сулайманованын «Жогорку мектепте казак тилин окутуунун методикасы» боюнча окуу-методикалык комплекстери сабактын лекция формасы тууралуу пикирлери кыргыз тилин окутуу иштерине да түздөн-түз тиешелүү деген ойдобуз.

Окумуштуу «мыкты лектор» деп кандай лекторлорду бааласа болот» деген суроо коюп, ал сапаттарды санап көрсөтөт.

- лектордун компетенттүүлүгү, өз предметин мыкты билүү, теманы толук ача алуусу, түшүнүксүз шилтемелердин, кайдан алынганы белгисиз цитаталардын болбошу;
- лекциясынын түшүнүктүү, угумдуу болушу;
  - лекция мазмунунун турмуш чыңдыгы менен байланышы болуп, лектордун сөзүндө анын айкын көрүнүшү;
  - информативдүүлүгү жагынан толук кандуу, мазмуну, айкындыгы жагынан жогорку деңгээлде болушу;
  - лекциянын практикага багыталышы, студент өз турмушунда кездешүүчү маселелерге лекциядан жооп таба ала тургандай болушу;
  - лекциянын актуалдуу (өзөктүү) болушу;
  - лектор менен студенттердин ортосунда жандуу карым-катнаштын лекция менен биргеликте болушу;
  - лекциянын мазмунунун бирдиктүү болушу;
  - лекциянын кыска, бирок нуска болушу;
  - лекцияда көрсөтмөлүүлүктү ыктуу колдонуу;
- лекцияда предметтин системалуулугунун сакталышы.
- Ал эми жетишпеген жактары катары буларды көрсөтөт:
- лекциянын мазмунунун турмуш менен байланышы бүдөмүк болуп, проблеманын актуалдуулугунун солгун болушу;
- предметтин системалуу болбошу;
  - лекция учурунда түрдүү суроолор менен проблемалык кырдаалды түзө албоо, студенттерди тарта албоо.
- Жогорку окуу жайларында эне тили предметинен лекция окуган окутуучулар билүүгө милдеттүү сапаттар:
- лингвистика, анын ичинде азыркы казак тилинин бөлүмдөрү боюнча жаңылыктарды билип, алар менен өзүнүн билимин байытып туруу;
  - эмгектер (китептер) менен тааныш болуп, аларды студенттердин таап окушуна, өз иштеринде милдеттүү түрдө колдонууга багыттап туруу;
  - жумушчу программаларды бүгүнкү күндүн талабына шайкеш иштеп чыгуу;
  - лекциянын максаттарын так жана конкреттүү белгилөө;
  - лекциянын текстин максатка ылайык, иштеп чыгуу;
  - сүйлөй турган сөзүнүн кыскача тезисин алдын-ала даярдоо;

оозеки сүйлөшүү стилинин мыкты үлгүлөрүн сактоого аракеттенүү,

- лекциянын мазмунун эркин баяңдоого көнүгүү, калыптануу;
- көрсөтмөлүүлүктү диаграммаларды, схема, таблицаларды, модельдерди ж.б. каражаттарды колдонууну адатка айландыруу, алардын ойду толук жеткирүүгө көмөк көрсөтүүдөн башка зыяны жок;
- лекцияны диалогго айландыра алуу, угуучуларды активдүү катышууга үйрөтүү; паралингвистикалык каражаттарды пайдаланып, аларды таасирдүү жактарын ыктуу колдонуу;
- сүйлөө техникасын: дикция, үн, үн ыргагы, интонация, басым ж.б. ыктуу, толук колдонууга жетишүү; аудитория алдында өзүн эркин сезүү, ага көнүгүү; убакытты туура пайдалана билүү да чоң чеберчилик, лекцияны өз пайдасына колдонбоо;
- студенттерге суроо бергенди үйрөтүп, ал суроолорго жеткиликтүү жооп алууга үйрөтүү;
- тажрыйбалуу окутуучулардын лекцияларына катышып, аларды талдап, баалап, өзүнүн лекциясы менен салыштыра билүү (Ж.Сулайманова. - 2004, 5).

Бул маалыматтардагы аталган маселелердин бардыгы кыргыз тилин окутууга да тиешелүү болсо да, бул проблема кыргыз тилин окутуунун методикасында али иштетиле элек (Чыманов Ж. Аталган эмгек, 2009-ж, 304).

Кыргыз таануу

Кыргыз тили, адабияты боюнча адистикке ээ болуучу студенттерибиз алгач, кыргызды, анын этнонимин, этномаданиятын, менталитетин, тарыхын, улуттук этнопедагогикасын, руханий бай дөөлөттөрүн, тилин, сүйлөө адебин окутуудан баштоо керек. Анткени, Эгемендүү мамлекетибиздин таалим-тарбия, окутуу стратегиясынын башкы максаты мекенчил, патриот, гуманист атуулду тарбиялоо, анын жарандык, улуттук көрөңгө-мазмунун, рух гүлазыгын, уютку-казынасын биздин улуттук коломтобуздагы үй-бүлө, бала-бакча, мектеп, лицей, колледж, институт, университет жана башка коомдук, мамлекеттик, мекеме уюмдар аркылуу максатка багытталган түрдө, эффективдүү

пайдалануу, окутуунун, үйрөтүүнүн негизинде жан дүйнөсүнө сиңирүүнүн ырааттуу системасын, механизмдин түзүүнүн камын көрүү биринчи даражадагы милдет.

Кыргыздар – Азияда эң бай фольклордук адабиятты жараткан таланттуу калк. Эпостук чыгармаларга бай экендиги жагынан түрк-монгол калктарынын ичинен бир да калк кыргыздарга тең келе албайт. Океандай “Манастын” дүйнөдө теңдеши жок. Кайсын Кулиев айткандай, Кыргызстан – ырдын, поэзиянын мекени. Арстанбек, Жеңижок, Токтогулдай ак таңдай акын-булбулдар Европанын түшүнө да кирбейт. Кыргыздардын адабияты жана искусствосу биздин заманга чейинки эзелки коло доорунда эле башталгандыгы айтылат.

Тарбия ишинин пайдубалына уютку боло турган дагы бир кубаттуу бай ресурс – бул кыргыздын акылмандыгы менен тарыхый тажрыйбасынан, доордун ар кандай сыноосунан өткөн көөнөрбөс элдик этикалык нарктар, адеп-ыймандык мурастар болуп эсептелет. Биздин кыргыз менталитетинде, индивидуалисттик көз караштан алда качан арылбай, батыш небак жоготуп койгон, өзгөчө коллективдүү кайрымдуулук этикасы бар. Алсак, айдоого тукум сээп жаткан Баба дыйкан “Жылуу жерден конуш тап. Мунусу – жетим-жесирге, мунусу – алсыз карыпка, мунусу – курт-кумурскага, мунусу – сурамчы-тилемчиге, саламчыга, сизге, бизге, мага”-дейт. Мында жалпынын кызыкчылыгын көздөгөн кыргыздын улуу жамааттык этикасы жатат. Тоолук менталитетибизде меймандостук, кайрымдуулук, күйүмдүүлүк, өз ара кол кармашкан, жардамдашкан боордоштук салты өнүккөн. Мындай асылзаада сапат-касиеттер глобалдашуу мезгилинде аздан бөлүнүп жок болуп кетүүчү коллективисттик айкөл нарк-насилибизди, кенен жан дүйнөбүздү коргоп, сактап, студенттерди аң-сезимдүү түрдө үйрөнүүгө үгүттөп, жайылтууга тийишпиз.

Ал эми рухка биринчи маани берген кыргыз калкы өзүнүн тарыхый жашоосунда адам болуунун жолун, шартын көрсөткөн моралдык-этикалык дөөлөттөрдүн бүтүндөй бир системасын иштеп чыгып, балдарына улуттук тарыхый мурастарды, адеп-ахлак нускаларды үйрөтүп тарбиялап келген. Кыргыздар колдонгон мындай моралдык кодексти жалпылап, жыйынтыктаган Эл жазуучусу Кеңеш Жусупов кыргыздардын байыркы маданияты жөнүндө билдирген: “Жер-Сууну ыйык тут,

боордоштой ылым сана, шайкеш жаша. Жер-энени көзүң менен көрүп, жүрөгүң менен таанып, аны ыйык сакта. Тең бөлгөндү Теңирим сүйөт, ата-бабанын арбагына, улуу касиеттерине сыйың! Алар сенин колдоочу жана жол көрсөтөрүң. Бабаларга жана келечек муунга төлөмөрсүң. Берегилерди жадыңа түй: дайыма кишичилик милдеттеринди (адамкерчилик) бил. Адал жаша. Оюңду тазарт. Адептүү бол. Ичиң тар болбосун. Бар-жокко каниет, топук кыл. Ыймандуу, боорукер, жоомарт, ак көңүл бол. Арам ойдон, арамдыктан кач, карасанатай болбо. Намыскөй бол. Намысты өлгөнчө колдон түшүрбө. Жерди корго, тууңду сакта. Дос, душманды айыр. Бал сөзгө, жылтырак дүнүйөгө алданба. Антты бузба. Салт, наркты сакта. Атаны, улууну урматта. Улууга сый, кичүүгө урмат көсөт. Акылмандык калканың. Акылга баш ий, жакшыга жанаш. Сөз кунун баркта. Кан сөзүн, эл сөзүн, атанын сөзүн жана улуунун сөзүн жерге таштаба. Башканын никесин бузба. Энени, аялзатын сыйла. Калыс бол. Өзгө жатка болсун акыйкаттан тайба, ушак, калп айтпа. Ач көз болбо. Башканын дүйнөсүнө көз артпа. Сабырдуу бол. Кыялыңды оңдо. Ачууңду бек карма. Ниет пейлинди таза алып жүр. Жаман ойдон, жаман жолдон кайт. Адамга, кыбыр эткен тирүү жанга жакшылык жаса. Тирүүлүктү ая. Жабык көзүңдү ач. Устатыңа ишен. Акыл көкүрөгүңдү өзүң жар. Дүйнөнү өзүң тааны. Өзүңдүн оюң менен ишинди тең, таза алып жүр. Аалам жашоосу чексиз. Адам өмүрү кыска, узак да. Сен өз жолуңду тап. "

"Теңир колдосун!" (Кеңеш Жусупов Кыргыздардын байыркы маданияты. –Бишкек, 2006, 63-64-бет.)

Ооба, мындай моралдык-нравалык осуят-кодекс кыргыз элинин улуу эл экендигин, өзүнүн патриот, гуманист, калыс, акыйкат, адилет калк болгондугун, маданий руху жогору тургандыгынын көрсөткүчү. Ошондуктан аталган кодекс таалим-тарбиянын мазмунун аныктоого тийиш. Эгерде жогоруда айтылган баалуулуктар менен студенттердин жан дүйнөсүн асылдандырууга жетише алсак, анда эгемендүү ата журтубузду нравалык жактан тазартып, келечектеги кыргыз атуулдарынын улуттук духун, рухун жогору көтөргөн болор элек.

Көптөгөн сыйлыктын ээси, казак эл акыны Муктар Шаханов "Адамдын энеден башка төрт ыйыгы бар"- деген: 1. Туулган жери. 2. Эне тили. 3. Өз элинин каада-салты, үрп-адаты. 4.Ата-

бабанын тарыхы” Анын пикиринче ыйыктар ар бир адамдын жан дүйнөсүндө жашашы керек.

Ошондуктан, элибизде айтылгандай “Туулган жердин топурагы алтын” Эне тил эгемендүү элибиздин ыйык символу, анткени эне ак сүтү менен бирге ар бир кыргызга өзүнүн тилин, дилин, жан дүйнөсүн, руханий байлыгын, дүйнө таанымын үйрөткөн. Эненин тилин чануу дегенибиз энесин өгөйлөө менен барабар. Ал эми өз элинин каадасы, салты-санаасы, үрп-адаты, тили, дили элдик мурас, көөнөрбөс байлык. Кыргызды башка элден айырмалап, ким экендигин билгизе турган менталитети, этномаданияты болуп эсептелет. Биздин элибиздин сүйлөшүүдөгү спецификалык улуттук каада-салты, үрп-адаты, сүйлөө адеби, андагы психологизм, аң-сезимдин өзөгү катары бааланат. Кыргыздын улуттук сүйлөшүү этикасы, эстетикалык көз карашы, дүйнө таанымы, аны кабылдоосу бир да элге, улутка туура келбейт. Өз элинин, ата-бабасынын тарыхын билбеген адам патриоттук, улуттук аң-сезимден куру калып, жерин, элин сүйүүдөн айрылып, өзүнүн маданияты, улуттук адабияты, салт-санаасы жок, ким экенин билбей ара бек калган макулукка айланат. Андай адам өзүнүн кыргыз жеңине да толук ишене албай калат.

Андыктан алгач кыргыздын кандай эл экендигин, Орто жана Борбордук Азиядагы эң байыркы салт-санаасы бар акылман, даанышман эл экендигин, анын тарыхы, жазуусу, тили, дини, 2 миң 200 жылдык мамлекеттүүлүгү бар эл экендигин билдирүү максаты алдыда турат.

Ооба, Кыргызстанда жашаган башка улуттун элдери да орто кылымдарда эле чыгыштагы Орхон-Энесайды, Байкал менен Кызылжарды, Шыбыр менен Алтайды жердеп, дүйнөнү дүңгүрөткөн Кыргыз Империясынын (каганатынын) башчысы Барсбек Адиль хан, баатыр Манастын урпактары биз эне тилибизди жерип, башка тилде сүйлөбөй, кенже курактан тартып бардык (орус, өзүбек ж.б. тилдүү) бала-бакчаларда тартынбастан туруп кыргыз тилин, кыргыздын салт-санаасын, дилин, этнографиясын, этномаданиятын кыргыз таануу сабагында окутуп үйрөтүшүбүз керек. Мындай иш чара башка коңшулаш өлкөлөрдө эч проблемасыз окутулуп, үйрөтүлүп жатат.

Совет мезгилинде бийликтен коркуу канына сиңип калган чиновниктер – улут, улуттук тил, каада-салт, анын башкалар тарабынан кабылданышы жөнүндө сөз болгондо “абайлаш керек, доо кетип калат” – деген коен жүрөк коркоктук да жок эмес. Чындыгында бала-бакчанын, айрым мектептердин окуучулары өзүбүздүн президентти атай албай, “Каримов” деп, жооп кайтарганы күлкү келтирген калпка (анегдодго) айланды. Ушундан улам келечектеги биздин жаш жеткинчек муундар, бөбөктөрүбүз элин-жерин, тилин, Мекенин сүйгөн патриот болуп, бизде жашаган элдер да биз үчүн күйөрман болуш үчүн биринчиден, кыргызды таанып, биздин байыртан калыптанган акылман, даанышман улут экенибизге ишенип, экинчиден, ал улуттун тилин, дилин кызыгуу менен үйрөнгөндөй болсун. Арийне “Улутчул болмоюн – улут боло албайбыз!” (С.Жигитов). Илгерки “национализм”, “шовинизм” деген Советтик диктаттын терисине жамынгандарды келечегин көрө албагандар, түшүнүгү төмөн азгырыктар дешке туура келет.

Коңшулаш Өзүбек, Казак, Тажик, Түрмөн элдеринде Прибалтика менен Закавказияда алардын улуттук эне тилин башка элдер билип, эркин сүйлөшөт. Мамлекеттик тил боюнча эч кандай улутчулдук ой-пикир айтылбайт. Эң курганда Мамлекеттик тилдин статусун, анын мыйзамын сыйлаш керек. Чындыгында “Өсө турган эл өзүн пир тутат, өчө турган эл өзүн-өзү кор тутат” (И.Разаков) – деген акыйкат пикирди туура баамдап, мамлекетибиздин өнүгүшүн түзгөн негизги калктын атуулдук сезимин өөрчүтүп, бала-бакчадан тартып жаштарды калыптана духта тарбиялоодо зор роль ойногон кыргыз тилин барктап, баалап өрчүтмөйүнчө – кыргыз эли улут катары мекенчил боло албастыгы бештен белгилүү. Анткени эне тилдин ыйыктыгын, улуулугун түшүнгөн эл гана чыгаан инсан катары тилдеги элдик мурастарды үйрөнүп, өз элинин кимдигин ошол күзгүдөн көрүп, дилин тазартып, пейилин агартат.

“Кыргыз адабияты” газетиндеги акын-жазуучу Ырызалы Жангаровдун “Адам болуш үчүн алгач кыргыз болушубуз керек” деген макаласы өзгөчө ой чабытыбызды өнүктүрдү. Алсак, Япониянын билим берүү системасы эки чоң багытта – дүйнөлүк илим-билимди өздөштүрүп жана япондук рух-дөөлөттөрдүн духуна тарбиялоо философиясына таянып, ар бир мектепте кайсы бир улуттук аспапта ойной билүүгө көнүгүшөт

Мектептеги “мораль” аттуу сабакта улутунду тааны, адегенде япон бол, дүйнө маданиятын тааны деп окутат (караңыз, А.Жумагулова Школьное образование Японии. –Бишкек, 2005, 71-бет).

Ал эми биздин тектеш түрк элиндеги билим берүү мыйзамы ар бир түрк бөбөгүнө өз жөндөмү, талантына жараша мыкты жаран болуш үчүн анын улуттук ахлак түшүнүгүнө ылайык жетилүү милдетин алдыга коет. (Совет өздемир, 50 стр.).

Түркиянын мектеп мугалимдери жаштарга мыкты билим, таалим-тарбия берүү үчүн “түрк улуттук патриоттуулугуна баш мыйзамдын негизги принциптерине берилүү менен иштээриме, окуучуларымды ушуга ылайык тарбиялоого ар-намысым жана абийирим менен ант берем” дешет (С.Байгазиев “Кут билим” 1-июнь, 2007). Биз дагы өнүккөн элдердин окутуу системасындагы ири ийгиликтерди, элибиздеги “баланы жашынан” деген эскермени эске алып, жыргал турмушка, байлык менен бийликке алып баруучу жол илим-билим, интеллектуалдык инсандык улуттук адеп-ахлакка сугарылган **бийик жана асыл сапаттар менен жаш бөбөктөрдү жабдып, руханий жардылыгыбызды, эмитен, бала-бакчадан түптөсөк – бул, өтө көп эмгекти убакытты талап кылуучу байлык. 70 жыл бою Советтик окуу программасын кыргызча которуп окуп келдик. Ал программада кыргыздын аты да, заты да, ким экендиги, кимдин тилин окуп жатканы боюнча сөз болбойт. Анткени алардын идеологиясы менен якут, хакас, чукча, шор ж.б. элдердей болуп, өз тилин, дилин унуткан “орусташкан” урууга айланмакпыс.**

Эми эгемендүү элибиздин жаш бөбөктөрүн элин-жерин коргой алган, тилин, дилин жогору баалаган, руханий жактан бай, нравалык жактан таза, “Мен кыргызмын” деп сыймыктанган ар намыстуу атуулдарды даярдоо идеологиясына шайкеш бала-бакчаларга жаңыча көз караштагы, ааламдашуу учуруна төп келген окутуу тарбиялоонун программасы керек.

Ошентип, ар бир доор, учур, мезгил өз шартына, деңгээлине, ылайыгына жараша сырттан тийген таасирге, саясий-экономикалык алакага карай көңүлгө карап кошоматтанбай, кылымдардан берки элибиздин мурасы болгон эне тилге “чайкоочулук” мамиле жасабай, чечкиндүү

кадамдарга барышыбыз керек. Анткени, Мамлекеттик тилдин статусуна карата башка тилдер тең тайлашпай “улултар аралык катнаштын тили” катары кызмат кылышы керек.

Демек, биздин эгемендүү элибиздин эртеңки жаштарын бүгүнтөн тартып, эли-жерин, тилин-дили, көөнө тарыхын, адеп-ахлагын билген, жарандык жеке жана коомдук укуктары менен милдетин тааныган, дүйнө таанымы, ишеними, көз карашы, ой жүгүртүүсү терең, адамдык сапаты жогорку болуш үчүн кенже курактагы бөбөктөрүбүздү тажабай, талыкпай окутуп, тарбиялашыбыз керек. Себеби, биздин өлкөнүн эртеңки өнүгүүсүн, өзөгүн түзгөн башкы маселе – эң жогорку сапаттуу илим-билимдүү адамды пайда кылуу, алардын ар тараптан өнүгүшүн камсыз кылуу. Ал эми билимдин, таалим-тарбиянын башаты – үй-бүлө менен балдар бакчасы, андан соң мектеп, чөйрө, жогорку окуу жайы. Ырасында, алкыш менен каргыштын ажырымын биле элек жаш наристеге, кыргызды таанытып, элин-жерин, салт-санаасын, калкыбыздын тарыхын жаштайынан билгизип, кыргыз кылуу аларды коомго, турмушка, жашоого, эмгекке, билимге даярдоо, адамдык асыл сапаттарга каныктыруу биздин ыйык милдетибиз. Башкача айтканда, адам ресурсун ар тараптан өнүктүрүүгө карай иш алып барышыбыз керек.

Кыргыз этноними, анын башаты, куралышы

Кыргыз деген этнонимди кырк уруудан куралганбыз деген сөз маанисин байланыштырып, «кыркуз, кырк-ууз, кырк-уур», кыргыз болгонун билдирүү. Байыркы кырк уруунун негизгилери: Адигене, жагалмай, тамга, кыпчак, дөөлөс, ай тамга, багы, коңурат, кыдырша, найман, кесек, кара садак, базыс, мундуз ж.б. уруулар кыргыз этноминин негизин түзөт. Айрым уруулар башка тектеш түрк элдеринде да кездешет. Анткени кочмөн элдер ар кандай чабышууда туткунда калган, аралашкан, аргындашкан.

Окумуштуулардын пикиринде кыргыз этнонимин түзүүчү уруулардын эн тамгалары биздин эрага (б.э.ч.) чейинки 3-5-8-кылымдарда эле жашагандыгын археологиялык казуудан табылган торпоктун томпоюндагы салынган уруулук эн тамга менен салыштырып аныкташкан.

Кыргыз этнонимине 2 миң 200 жыл.

Кыргыздар түрк элдеринин ичинен эң байыркы, баатыр, даанышман, акылман элдердин биринен

Коңшулаш уруулар, этникалык бирикмелер, элдер менен мамлекеттүүлүктү түзгөн кыргыздарды б.э.ч. 201-ж., кытайдын Геродоту аталган Сыма Цяндын «Исторические записки» деген эмгегинде билдиргендей, «Кыргыз мамлекетин», хундардын башкаруучусу Модез-шаньюй убактылуу каратат. Ал кезде (б.з.ч. III- б.з. V кк.) кыргыздардын жоон тобу Чыгыш Теңир-Тоону мекендешчү.

1- кылымда кыргыздар кытайдын атактуу кол башчысы Ли Лин менен мамилеге келип, Чыгыш Тяньшанда Боро-Хоро тоо кыркаларынын түндүк тарабында, Манас өрөөнүндө, Дзотосон элинин чөлүнө чейинки аймакта жашаган.

Кытай тарыхчысы Сыма Цяндын кол жазмасында байыркы Энесайлык кыргыздар б.э.ч. 201-ж. этникалык курамы жагынан көптөгөн уруу-уруктардын бирикмесинен турган. Ошентип кыргыздар аталган аймакта б.з.ч. III- б.з. V кк. жашаган. Энесайдын төрүнө б.з. V кк. аяк ченинде Жужан кандыгынын кысымы күчөгөндө көчүп барышат.

Кыргыздардын башка элдер, уруулар менен биргелешип Борбордук Азиядагы уйгурларды талкалаган 20 жылдык согуштагы (820-840) улуу жеңиш 842-жылы кыргыздарды, улуу державалык деңгээлге жеткирет. Жеңишке жеткен кыргыз ажосу Тапу Алп Сол кытай императору тарабынан салтанаттуу түрдө кабыл алынып, Бохай Королевствосунун деңгээлинде. Кытайды бийлеген императорлордун тукумдарынын династия катарына кошуп, кенен тарыхый маалымат калтырат.

Илимпоздордун билдирүүсүндө Кытайдын Тан династиясынын хан Сарайында, кыргыз-каганын урматтаган мраморго жазылган өзгөчө сый белги (жазма) тагылып, келечек муундарга сыймык менен көрсөтүш үчүн анын портретин тартууну буюрган.

Тарыхчылардын маалыматында, алыскы туугандашкан кыргыздын атактуу улуу державасынын даражалуу каганына, кытай императору улуу (даражалуу) каганды мактаган, даңктаган бир нече белектерди берген деген пикир бар.

Кол жазмадагы маалыматтарга караганда, 860-873-жылдарда кыргыз элчилери, Тан империясынын хан сарайына үч жолу келип кеткендиги катталган.

Көптөгөн жылдар бою (кылым ичинде) улуу жибек жолу менен кытайлык соодагерлер кыргыздарга ок-дары, жибек, күрүч алып келишип, кыргыздан курч кылыч, жарак-жабдык, жүн, аң терисин сатып алышкан.

Кыргыз кылычы дүйнөгө даңкталган өтө курч, өткүр болгондуктан, бегемотторду бир чапканда тең бөлө чаба турган деген уламыштар бар.

Кыргыздар акылман, ак көңүл, калыс болуп, эл биримдигин сактап уруулардын, кол башчыларынын башын кошуп, баардык кошундарды бириктирип, кыргыздар сырттан келген жоого каршы турууга чакырган кадырман, акылман, насаатчыл карыяларын угуп, аны ак кийизге отургузуп хан көтөрүп шайлаган.

Залкар тарыхчы академик В. Бартольддун «Кыргыздар» деген тарыхый очеркинде кабарга караганда Енисейлик кыргыздар Тянь-Шанга X, XI, XII кылымдарда келген. Окумуштуунун пикиринде ойрот менен калмактардын согуштук жортуулуна кошулуп (1420-1470) келип, Тяньшанда калып калышкан.

А. Аристовдун, Л. Гумилевдин пикиринде байыркы кыргыздар согуштук жортуулда биздин эрага чейинки III кылымдарда экиге бөлүнүп калган. Тяньшандагы усундар мамлекети да байыркы кыргыздын бир бөлүгү катары буруттар деп да аталган. Усундар айрым учурда түрктөрдүн, кара кыдандын, монгол менен жунгардын бийлиги астында болуп, көчүп, конуп жүрүшкөн.

Барс-бег Енисейдеги кыргыздардын кагандыгын кайра калыбына келтирген акылман, баатыр каганы болгон. Байыркы руникалык таш жазуусунда анын эрдиктери тууралуу маалыматтар сакталган. Барс-бег енисейлик кыргыздардын кызыкчылыгы үчүн коңшулаш уруулар менен жана кытайдын Тан империясы менен достук, союздаштык мамиле түзгөн. Ынанчу Алып Бильге деген ардак наам Барс-бегке ыйгарылып, Чыгыш-түрк каганы Капаган өзүнүн карындашын (агасы Элтерестин кызы) аялдыкка берген. Алар, Түрк каганаты, кийинчерээк Мин өзөн (минусин) ойдуңуна аскерин жортуулга

даярдаган. 710-711-жылы кышында түрктөр ашуу ашып келип, күтүүсүз чабуул жасаганда түрк кол башчылары Бильге-каган жана Күль-Тегиндин колу менен айгышкан салгылашууда Барс-бег жоокерлери, кол башчылары менен баатырларча курман болот.

Кыргыздар Кара Сунга чер токоюнда жеңилип, Барс-бегинен айрылгандан бир топ жыл өткөн соң 758-жылдан тартып, уйгурлар кыргыз кагандыгына каршы жортуулдарды уюштуруп турду. Алгачкы кагылышууларда уйгурлардын чабуулуна жеңилген менен кыргыздар мамлекеттүүлүгүн сактап кала алган.

«Мен кыргызмын»

Енисейлик кыргыздар бөтөн башкаруучулардан тажап, алардан азап чеккен тибеттиктер жана кытайлыктардын Тан династиясы менен биргелешкенде гана уйгурлардын аскер күчүнө кыргыздардыкы теңелет. Айрыкча 840-ж. катуу суук болуп, кар калың түшүп ачарчылык өкүм сүрүп, уйгурлар табигый кырсыкка дуушар болот. Кыргыздар мындай кокустуктан сырткары болгон. Уйгур каганынын кыргыз ажосуна карата 20 жыл мурун согушка чакырган «жекеме-жеке ачык күрөшүнө каршы» кыргыздар жооп кайтарып, «Улуу согуш жүрүшүн» (походун) 840-жылы баштады. Айрым уйгур аскер башчылары да кыргызга кошулуп, 100 миң атчан аскер менен уйгурдун Орду-балык борборун ээлеп, жеңишке жетет. Ошентип кыргыздар Чыгыш Монголиядан Ысык-Көлгө, Жети Сууга чейин чыгыш жана батыш тайганы Томск, Красноярск жана Улуу Кытай сепилинен (дубалы) тартып түндүк жана түштүгү толугу менен кыргыз бийлигине өтөт. Кыргыз бийлигине кирген Түштүк Сибирь, Монголия, Забайкалиянын бир бөлүгү, Иртыш бойломосу, чыгыш Казахстан, Жетисуу, Ысык-Көл, Борбордук Тянь-Шань жана Тарима бассейни да кыргыздардын кол алдында болот. Хан тактысы Орхон дарыясынын ордосуна көчүрүлөт. Натыйжада ушунчалык көз жеткис территорияга ээ болгон «Кыргыздардын улуу державасы» аталган регион куралат. Борбордук Азиядагы кыргыз мамлекетинин жаңы ролу өкүм сүрөт.

Тарыхчы В. Бартольд бул бийлик учурун «Улуу кыргыз империясы» деп атаган. Ошол мезгилди кытайлар «Тан» доору

деп, кыргыз бийлигин «ажо» эмес, империялык титулга ээ болгон «каган» деген башкаруучу бийлик менен Пекинге дипломатиялык миссияга жиберген. Уйгурлар тарабынан Тан империясынын кызы Тай Хэ олжого алынгандыктан, бийликти алган кыргыздар принцессаны бошотуп берет. Кытайдын коркунучтуу душманы уйгурду кыйратып багындыргандыгы үчүн кыргыздарга өтө чоң ыраазычылыктарын билдирген. Кытайлар кыргыз мамлекетин союздаш катары жогору баалаган. «Кыргыздын улуу державалуулугун» жетектеген аскер кол башчы Алы Сол Алтайда жана Тувада жашап туруп жетектеген бул жетекчи, кол башчы эл оозунда Алп Манаш баатыр аталып калган.

Кыргыздын улуу державалуулугу X кылымдын биринчи төрт жылдыгында 110 жыл башкарган, бийлик кыйраган. Бийликтин жоюлушуна көптөгөн себептер болгон. Айрыкча, өтө кенен территориядагы катнаш, байланыш үзүлүп, бытыранды болуп, Алтай менен Енисей бийлиги бөлүнүп, уруулук, улуттук чыр чатактар чыккан.

Ошентип улуу держава мезгилинде кыргыздардын атак даңкы Борбордук Азиядан алда канча алыска угулат. Натыйжада «Мен кыргызмын» деп өзүн көрсөтүү башка элдин катарында өзгөчө сыймык, атак, даңк катары баалана турган.

Кийинчерээк кыргыздар Саян-Алтай аймагын, Енисейдин бир бөлүгүн жана Ала-Тоону жердеп калат.

Ушул мезгилдерде чигил уруусунан чыккан Караханиддик каганаттар баардык түрк урууларын башкарып калат. Региондогу официалдуу дини ислам болуп, элди бириктирүү ыкмасы жогору болот. Тарыхта алардын ролу Баласагын шаары, Ош, Өзгөн, Ат-Башыга окшогон жерлерде өзгөчө жайлар, илим, билим, искусство өнүккөн. Кыргыздын акылман, улуу, окумуштуулары Юсуф Баласагын жана Махмуд Кашгарилер ушул доордо иштеп, жашаган. «Кутадгу билиг», «Диван лугат ата-түрк» түрк элдерин аралап жазып, жыйнаган көп жылдык улуу мурас. Ошондуктан аталган акылман окумуштуулар кыргыз элине тиешелүү экендиги үчүн сыймыктанабыз.

Булардан кийинки каардуу душман, кара-кытайлар же кидандар (907-1125) чыгыш кытайда Ляо деген мамлекет түзүп, ХП кылымда Монголияны, андан Кашгар, Жетисууну басып

алып, Чүйдөгү Баласагын шаарын борбор кылат. Ала-Тоого кидандар менен наймандардын басып кириши көптөгөн элге чуу салып, айрымдары баскынчылардан качып кутулушкан. Булардан жапа чеккен элге эми Азия менен Европага жете жоортуулун узарткан, токтотууга мүмкүн болбогон чабуул Чыңгыз хандын жетекчилиги менен Монголдор басып кирет.

Кыргыз этнониминин символу

Ошентип кыргыз этноними 40 уруудан куралып, «кырк уруу эл» деп аталган. Байыркы кыргыздар биздин эрага чейин 3-5-кылымда, 6-14- орто кылымда, 15-20-к. болуп үч мезгилге бөлүнөт. Алар Түштүк Сибирь, Алтай, Борбордук Азия, Теңир-Тоо аймактарын мекендеген.

Кыргыз этнониминин негизги символу анын эне тили. Ымыркай эненин ак сүтү менин бирге анын жан дилинен сөздү (тилди) үйрөнгөн. Дил фарс тилинен которгондо жүрөк. Дил-тил ажырагыс бирдик. Ошондуктан ар бир элдин эне тили ыйык кайталангыс табылга, көөнөрбөс байлык. а) Тил билбеген – дил билбейт». «Тили жоктун – дили жок». б) Расул Гамзатов, Б. Сарногоев эне тил жөнүндө. в) Залкар ой мурастарындагы макал-лакаптар.

Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тилинин гимнинен эки куплетин хор менен музыкага салып жаттоого берилет.

Тил жана сүйлөө

Тил – адам баласынын өз ара пикир алышуусунун, карым катнашынын эң маанилүү куралы. Тил – элибиздин укумдан – тукумга калтырган руханий байлыгы, мурасы. Тил биздин Мамлекеттүүлүгүздүн өзгөчө белгиси. Эне тил – кыргыз элинин улуттук символу (өтмө маанидеги шарттуу белги). Тил – ойдун тикеден – тике чындыгы (Маркс). Анткени ойдон чыккан пикирди башка адам угат, билет, ошондуктан анын ойлогонун билдирүүчү тил – эң зарыл, маанилүү курал. Тил – системанын системасы (Виноградов). Тил 4 системалык бирдиктен турат. Алар: фонетика, лексика, морфология, синтаксис. Ар бир системалык бирдик өз ара структуралык бирдиктерден түзүлөт. Алсак, лексика өз ара: лексикология, семиасилология, семантика, фразеология, диалектология, лексикография ж.б. Тил – коомдук көрүнүш; ал коомдо байыт, жашайт, анын талабына

карата өнүгөт. Тилди байытуучу ички ресурс диалектилер, говорлор болсо, сырттан кирген сөздөр которулуп, же которулбай кирип турат. (сырткы ресурс). Тил байлыгында омоним, синоним, антоним, фразеологизм, макал ылакап, учкул жана накыл, көркөм сөздөр б.а., кыргыз тилинде болгон тилдик каражаттардын баары биздин тил байлыгыбыз.

Тил менен кептин, речтин (программага алгач речъ, кийин кеп деп кирген) бири биринен болгон мүнөздүү айырмачылыгын аныктоодо учурдун талабына ылайык – биз сүйлөө, сүйлөшүү деген окуучуларга түшүнүктүү элдик терминди колдонууну ылайык таптык. Ошентип, тил дегенде анын системалык бирдигин, тилдик каражаттардын, анын эрежесинин жыйындысын билебиз. Ал эми сүйлөө, сүйлөшүү (речъ, кеп), биринчиден, коммуникативдик катнаштын б.а. сүйлөшүү ишмердилүүгүнө (сүйлөө, окуу, жазуу) ылайык сүйлөшө билүү, сүйлөөгө көнүгүү, информация (маалымат, баяндоо, билдирүү). Экинчиден, жаза билүү, жазуу, текст, аны түзө билүү, ой пикирин кагаз бетине ыктуу, сабаттуу жаза алуу. Анткени сүйлөшүү – пикир алышуунун, карым- катнаш жасоонун дал өзү, б.а., айтуу, жазуу – эле эмес, андан чыккан натыйжа, чыгармачылык процесс. Айтуучу (сүйлөөчү) менен угуучунун ортосундагы пикир алышып, информация алмашуу сүйлөшүү болуп эсептелет. Сүйлөшүү тыбыштардын (фонема) жардамы менен добуш чыгарып айтылат, башкалар угат, атайын графикалык белгилер менен жазылат, ал окулат. Мындай катнаш сырткы (вербалдык) сүйлөшүү болот. Ошентип, тил катнаштын куралы болсо, сүйлөө ошол куралды колдонуу менен катнаш жасоонун негизинде ой пикирин, ички сезимин билдирүүнүн, туюндуруунун чыгармачылык процесси.

Сүйлөшүү процесс катарында ойлонууну да тейлейт. Ойлонуу менен башка адамга арналган пикир кайталанып, даярдалат, бирок үн чыгарып айтылбайт, жазылбайт. Мындай сүйлөөчү адамдын ички сыры – ички сүйлөө, же вербалдык эмес информация алмашуу мимика, (бет, жүз), понтамимика (дене кыймылы), ымдоо, жаңсоо, баш чайкоо, көз кысуу, сүрөт, музыка, бий ж.б. аркылуу берилет. Натыйжада, куралды (тилди) информация билдирип, сүйлөшүп жаткан ар бир адам өз билимине, сөз байлыгына, дүйнө таануу жөндөмүнө, талантына, чыгармачылыгына карай ар башка сүйлөшөт. Ошол

кишинин сүйлөшө билишине карай ал адам бааланат. Сөздүн ээсинин ким экендигине карай акыл деңгээли, түшүнүгү аныкталат.

Тил коомдо колдонулушуна карай сүйлөшүү аркылуу гана жашайт, өзүнүн коммуникативдик (лат. карым-катыш, байланыш) милдетин аткарат. Тил сүйлөшүүнүн негизги каражаты болсо, сүйлөшүү (тилдик каражаттардын) аны пайдаланып, угуучу менен информация алмашуусун ишке ашырат. Тил жалпылыкка, абстрактуулукка ээ болсо, сүйлөшүү кайталангыс конкреттүү чыгармачылыкка байланыштуу жеке көрүнүш. Сүйлөшүү коомдо социалдык мааниге ээ, варианттуу, информация алмашууда (маалымдоо, баяндоо, билдирүү) эмоционалдык-экспрессивдик бааны, сезимдерди туюндурат, өз ара мамилени теске салып, угуучунун эстетикалык ой-кыялын, кабыл алуусун юмордук тамаша менен сүйлөшүүнүн кырдаалына карай анын формасын, жанрын түзө алат. Анткени сүйлөшүү – бул ишмердүүлүк, б.а., сүйлөөнү түзүүдө керек болгон адам организмдеги логико-психологиялык иш-аракеттеринин жыйындысы.

Биздин сүйлөшүүбүз тексттер аркылуу гана ишке ашат. Текстте адамдардын сүйлөшүүсүнүн бүтүндөй өзгөчөлүктөрү, анын негизги сырлары, жеке, же жалпы универсалдуулугу жана өзүнө гана тиешелүү чыгармачылыгын изилдеп үйрөтүүчү илим тармагы «текст таануу» илими аркылуу аныкталат.

Байыркы кыргыздар балдарына, жаш өспүрүмдөрүнө сүйлөөнүн ар түрдүү ыкмаларын, формаларын, типтерин, түрлөрүн, айрыкча **сүйлөөнүн адабин үйрөткөн**. Адеп-(араб. Воспитанность), вежливость, учтивость: адаби жок; адаби менен сүйлөө; адаби жок жигит жүгөнү жок атка окшойт. (К.К. Юдахин сөздүк 22-б.).

Демек, адептүү сүйлөшүүнү үйрөтүү ар бир **элдин менталитетине** байланыштуу аныкталат. Башкача айтканда, бир элди экинчисинен, бир урууну башкасынан айырмалап туруучу, анын өзүнө гана тиешелүү асыл сапаттар. Алсак, жапондук самурайларга ар намыс өлүмгө барабар. Немецтерде тактык, сөзгө туруктуулук өзгөчө улуттук сапатты көрсөтөт. Ал эми кыргыз үчүн улууну урматтап, кичүүгө ызаат көрсөтүү, меймандостук, ата-энеге бала тарабынан сый урмат, кадыр-

барк көрсөтүү, ардактоо, кыргыз элинин өзгөчө сапаты, менталитети катары бааланат.

Ошондуктан элибиздин **адеп-ахлагы**, жүрүм-турум, кулк-мүнөз, жорук-жосун, усулу (Х. Карасаев Өздөштүр.сөздөр.18) катары кылымдар бою сакталып бизге мураска калган.

а) Ар бир жаш өспүрүм же балдар:

- ата-энеге үнүн бийик көтөрүп кайрылбоо;

өзүнөн улууларга тергеп (ата, ага, эже, эне, байке) кайрылуу;

- кыз балдарга «бийкеч», «байбиче», «төрайым» ж.б.

атанын, эненин кабыл алуусунда, өзүнүн ой пикирин айтууда чөк түшүп отуруп, камчысын бүктөп, кыска, так билдирүү жасайт;

ата сөзү ардактуу, эне сөзү намыстуу, өзгөчө барктуу кайталангыс болгон.

- ата сөзү бала үчүн мыйзам болуп эсептелген;

- улуу сүйлөгөндө кичүүлөр тыңшап угушкан, сөз бөлбөгөн, жыра тартып сөз кезегин албаган;

- жаакташып айтышпаган.

- эркектерге аялдар атын атап тике кайрылбаган;

- аялдар күйөөсүн «атасы», «кожоюн» деп тергеген;

- сөз кезеги ырааты менен улуулата берилген;

түрк элдеринин ичинен кыргыздардын «согуштук демократиясы» жогору өнүккөндүктөн сөз кезегин аялдарга, ал тургай «кеп кезеги келинге да берилет», «келген кепти келин айтат»;

кыргыздар сөз наркын, баркын, баасын билген. Сөзгө жыгылган;

сөз жүйөөсүн жогору баалаган: «жүйөлүү сөз жүрөккө жакын», «мал ээсин, сөз жүйөөсүн табат»;

- сөз баккан кыргыз эли гана болгон;

кыргыздар балдарын сөздүн кыраатына тактыгына, тууралыгына, курчтугуна, таасирдүүлүгүнө, логикалуулугуна жана жакшы (мыкты) сүйлөөгө үйрөткөн (сүйлөөнүн ар түрдүү сапаттарына аныктама берилип, макал-ылакаптар, мисалдар келтирилет);

б) Кыргыздар жаштарга, балдарына тике, кескин, так, ачык айтбастан, жанытып, кыйытып, (подтекст айтылбаган, бирок

туюуга мүмкүн болгон) айткан. М: «Керегем сага айтам келиним сен ук»; «Эстүүнү этеке чапса билет» ж.б.;

в) Кыргыздар балдарына сөздүн күчүн, сүйлөшүүнүн алыскы, жакынкы стратегиясын, тактикасын, максатын, милдетин, саясатын үйрөткөн. Саясый-социалдык мүнөздөгү сүйлөшүүгө даярдаган. Элчиликке акылмандар, сөз билги чечендер барышкан;

г) Кыргыздар көркөм сөз өнөрүн жогору баалаган, «Өнөр алды-кызыл тил» деп, «кызыл тилди» (чечен, чебер сүйлөө) жогору баалаган. Анткени акылман, даанышман, көрөгөч чечендер элчиликке барып (М: Калыгул) элибизди жоодон, доодон да сактаган. Алар үзүлгөндү улап, касты достоштуруп, жокту бар кылып, угуучуларды дал кылышкан, чечендер жоого сөз менен макалдаштырып, мисалдаштырып сүйлөгөн, факты менен чындыктан чыгышкан;

д) кыргыздардын сүйлөгөн сөздөрү куюлушуп ыр сыяктуу айтылат. Сөзмөр болот(В.В. Радловдун пикири).

Элибиздин, кыргыздардын, экинчи өзгөчө менталитети меймандостугунда

Кыргыздар өзгөчө меймандос эл. Алардын пикиринде «Үйгө канча бут кирсе, ошончо кут кирет» дешкен. Кут – счастье, удача, благодать, - конок- кут (К.К. Юдахин, 452-б)

а) Кыргыздар өтө даамдуу сый тамагын конокко сактап берген.

б) Үйүнө жылан кирсе да өлтүрбөй, ага залал келтирбей «ак (сүт, айран, кымыз, ун) чачып сыртка чыгарган.

в) Үйгө кайрылып салам берген бейтааныш адамдарга даам берип, кымыз, айран, же нан ооз тийгизбей чыгарбаган.

г) Бейтааныш адамдарга ишенип, үйүнө эркин түнөткөн.

д) Кыргыздар коноктон бата алып, кой союп конок күткөн.

**Өзгөчөлүгү дарыгерлиги, даанышмандыгы,
акылмандыгы, баамчылдыгы**

Кыргыздар башка элдердей жугуштуу ыплас оорудан сырткары болушкан. Өз мезгилинде алар шакар самын менен жуунушкан. Шакардан жасалган самындын рецебин беребиз.

а) Котур, же тери жарааттары менен оорубаган. Жыныстык жугуштуу дарттар негизинен болгон эмес. Тарыхый маалыматтардан белгилүү болгондой академик В.В. Радлов алгачкы 1865-ж. келгендеги антропологиялык изилдөөсүндө элдин ден соолугу чың экендиги айтылган.

б) Радловдун ат коштоочусу болгон кара кыргыздын сунушу менен (кеч болуп конушка жетүү үчүн) атты чаап, катуу таскак менен жүргөндө Радловдун башы айланып кусуп, аттан жыгылып, эс учун билбей калат. Көзүн ачса арча түтөтүп, кымыз ичирет. Ошол замат айыгып кетет. Кыргыздар адырашман ичип, чай чөп, согон, сарымсак, ышкын, жөргөмүш (чөп даны), шыбак, жер жемиштин дандарын дары катары пайдаланып ден соолугун чыңаган.

в) Таза суу, аба менен чөп дарылары кыргыздын тишин түшүүдөн, ар кандай оорудан сактаган. Тиштери түшпөгөн. В.В. Радловдун «Отчет о семиречинского края» деген кол жазмасынан (микрофилминен) окууга болот.

г) Дарыгерлер кыргыздарда көп болгон. Дарыгер ир. Табып, тамырчы, ооруга ичиртки берүүчү (Х. Карасаев, 91-б.).

**Кыргыздар бөлөк элдерден даанышмандыгы менен
айырмаланган.**

Даанышман, иран. Мудрый, мудрец, мудрость. Айткан сөзү калкынын жүрөгүнө эм болсо, даанышман көркү сөзүндө фольк. (К.К. Юдахин, 179-б) Кыргыздар уруу, эл башчысына, кадырман, акылдуу, даанышман Бакайга, Манаска, Кошойго окшогон балбан кол башчыларга ишенген, аларды угуп, ээрчиген.

Душманга каршы акыл менен айланы кеңешип табышкан. Кыргызда «кеңешип кескен бармак оорубайт» деп бекеринен айтылбаган.

а) Кыргыздардан «Токтогулдай ырчылар, Толубайдай сынчылар чыккан.

б) Калыгулдай көп жылдар кийин болчу окуяны алдын ала билген олуялар, хан тактысын алдап алган Кедейкандар көп болгон.

в) Акылмандар, чыгармачыл чечендер жарды менен жалчыга жардамдашып, эл тагдырын калыс чечип, сүйгөнүнө жете албагандарга жардам берген.

Түрк элдеринин ичинен кыргыздар гана согуштук демократияга ээ болгон

Согушта жеңишке ээ болгон жерде зордук, зомбулук, баскынчылык, наадандык көрсөтпөгөн. Ал элдин баатырларын сыйлаган, өз эрки менен жардам берүүсүн өтүнгөн. Бөлөк элдин кыз Сайкалдай баатырын, балбанын баалап, – Каныкейдей, Айчүрөктөй акылманга үйлөнүп, кеп кеңеш алган, кыргыздарда аялдар эркектер менен тең укукта болуп, күч сынашып, кеп-кеңеш бере алган.

а) Кыргыздын акылман аялдары түш көрүп окуяны алдын ала билген. М., Каныкей, Айчүрөк ж.б. Аян (араб.) өтм. маан. Сыр, белги, шек. Аяным менен шекинди, Коңурбай бирди кылганбы? (Х. Карасаев, 50-б.)

б) Кыргыз кыздары гана элин, жерин баатырларча коргоп чыккан. Алсак, эрден кем калбаган кыз Сайкал, Жаңыл Мырза ж.б.

в) Кыргыз кыздары жогору бааланып, сый урматка ээ болуп, аяларга ак өргө тигилген. Кыргыздарда гана кыз төркүнүндө төргө өтөт.

Кыргыздар гана өздөрүнүн этностук сымбатын, символун жогору баалаган

Кыргыздардын этностук символу, анын төбөсү бийик ак калпагы болгон. Кыргыздардын төбөсүн башка эл түшүрө чаппаган. Ошондуктан калпакты шляпадай төбөсүн чөгөрүп кийбейт. Мындай тик кийген бийик белги кыргыздын башка элге багынбагандыгынын, төбөсүн түшүрө чаба албагандыгынын символдук белгиси.

а) Кыргыздар баш кийимин жоготпойт, көрүнгөн жерге таштабайт, сатпайт. Кыйбас, жакшы көргөн адамдарга белекке бериши ыктымал.

б) Ак кементай да ыйык символдун бири. Анткени «ак жолу ачылсын» деп, энеси уулуна ок өтпөс олпок, сыртына ак кементай кийгизген.

в) Атасы атап берген камчы, кылыч, найза, мылтык, калкан, тулпар да символдук касиетке ээ.

г) Элибиздин ак карлуу Ала-Тоосу, туусу, герби, гимни, тили да өзгөчө улуттук символ болуп эсептелет.

Кыргыздар кажыбас кайраттуу, эр жүрөк, баатыр, амалкөй, согушчан, элин-жерин коргогон эл болгон

Кыргыздардын кажыбас кайраты, баатырдыгы менен Ала-Тоодой тоосун, Ысык-Көлдөй көлүн кас душмандардан коргоп келген.

а) Кыргыздар балдарына атышканды, чабышканды, сайышканды, кас душманды жеңиш үчүн амал-айланы үйрөтүшкөн.

б) Уруу жана кол башчы менен акылман аксакалдардан куралган калыстар тобунан 6-9-12 жашында балдары үч жолу сынактан өтүшкөн.

1) Тула боюнан кан агызып чачын жулуп сабаган. 2) Чычырканака бөлөп, тула боюнан кан агызган, онтогон, же көзүнөн жаш аккан бала өтпөгөн. 3) Бир ай тамак, кийим, курал бербей токойго айдаган, аман келгенине ат мингизип, курал жабдык берип, жаңы ат (ысым) берип, элден бата алып, чек ара кайтарган. Сынактан өтпөй калгандар өлүм жазасына буйрулган (Гельвальд менен Клушердин илимий тарыхый этнографиялык эмгегинде).

Кыргыздар эр жүрөк, амалкөй, чексиз баатыр болушкан. Өз элин төрт тарабы тоо, аска-зоокага калтырып, аз эл болсо да башкаларга жол бербеген, касташкан көп элге кол салып, күтүлбөгөн жерден кыйратып качкан. Капчыгайдагы жалгыз ат жолун кары-картаң менен жаш балдар 12 катар кыл аркан менен тосуп, өздөрү өткөндөн кийин кыл аркан кере тартылып, душмандар аттан жыгылганда үстүнөн чоң таштарды кулатып, бирин да тирүү кетирген эмес. «Кыргыздар Моголстандын арстандары» деп аталган. (Грум-Гржимайлодон окудук).

Кыргыздар байыртан астраномияны билген, жайчы болушкан, табият менен таттуу жашашкан

Айдын, жылдын, жылдыздын аттарын билип анын жаңырышын эсептеген. Берикташ ат анын башка булут чалышын, жыл тогошууну оңой эле баамдап, кандай кыш, жай, же жаанчыл, суук болушун билишкен.

а) Кыргыздардын ай аттары – бирдин айы (февраль), жалган куран (март) ж.б.

б) Кыргыздын жыл аттары – 12 жаныбардын атына негизделген, жыл сүрүлөт. Алар: чычкан, барс, уй, коен ж.б.

в) Кыргыздар эпосто айтылгандай дуба, же жайчылык өзгөчө ык менен аба ырайын өзгөртүп, жайында мөндүр, кар жаагызган, жайчылык сапатка ээ.

Адам табияттын бир бөлүгү экенин кыргыздар мурдатан эле билишкен. Тоону, сууну ыйык көрүп, ага сыйынышкан. Токойду өрттөп, карагай, кайың кеспеген. Кыргыз элинде «көк талдай көгөр, чырпыгың чынар болсун» – деп бата берген. Көк талды кыйба, ийбе, сындырба, бак тик деп үйрөткөн. Элде: «Жалгыз тал көрсөң кыйбай жүр – адамдарды сыйлай жүр» деген.

а) Кыргыздар айбанаттарды, куштарды, ал тургай **жырткычтарды да өлтүрбөгөн.** «Алардын ээси бар, кармап коет» дей турган. Элибиз алдынан түлкү менен карышкыр эмес, жылан чыкса да өлтүрбөгөн.

б) Элдик оозеки чыгармачылыктагы «Кожожаш», кечеки эле Ч. Айтматовдун «Көк серек» чыгармалары кокусунан жаралган эмес.

в) Кылымдар бою кыргыздар теңдеши жок сулуу «Ысык-Көлүн, Памир, Алай, Тянь-Шань тоолорун, Ала-Тоосун», таза суусун, мөңгүсүн, дайраларын булгабай бизге сактап келген.

в) Ошентип, Ысык-Көл, Чатыр-Көл, Соң-Көл, Сары-Челек, Жети-Өгүз сулуулуктун белгиси, табияттын белеги.

д) Кыргыз жергеси гүл менен капталган, бир жылда үч жолу түшүм алууга мүмкүн болгон. Күн астындагы жери бай, кени көп, суусу мол табият болгонун аябаган жер. Мындай жерде кедей жашоого эч кимдин акысы жок.

Кыргыздар достукка, келишимге, антка бекем турушкан

Кыргыздар бөлөк элдер, уруулар менен түзгөн келишимин танган эл эмес, ага көп мисалдар бар.

а) Байыркы кыргыздар ант бергенде итти бөлө чаап, канын ичип антташкан.

б) Казатка аттанарда эли, жери үчүн Көкө Теңирге сыйынып, бир күн – бир түн отуруп, калың элдин батасын алып, касам ичишкен.

Кыргыздын байыртан сакталган этномаданияты.

Улуттук, уруулук маданият **Kultural** (араб.культурный, цивилизованный) кылымдар бою калыптанып, өз элине мураска калган кайталангыс байлык, салт санаа. Мындай этномаданияттар:

- конок тосуу, узатуу;
- той берүү, анын салт-санаасы, каадасы;
- балалуу болуу, аны бешикке бөлөө, сүннөткө отургузуу, үйлөнүү тоюн өткөрүү;

- кыз узатуу, куда тосуу, узатуу, колго суу куюу;

- келин алуу, уулун казатка узатуу;

- өкүл ата-эне;

- тамак берүү, чай куюу;

- ак кой, же кара союу, эт тартуу;

- жиликтөө, аны бөлүштүрүү;

- музыкалык шаан-шөкөт, ырдоо, күү салуу;

- акындардын бет ачары, айтыш;

- жоктоо, аза күтүү, угузуу;

- төшөк салуу, жүк жыюу;

- саламдашуу, коштошуу, учурашуу;

- соодалашуу, куда түшүү;

сейкө салуу, баш байлоо ж.б. ар бир улутта, урууда, аймакта кездешип, ар башка ар түрдүү социалдык-тарыхый, этнографиялык факторлорго негизделген кайталангыс маданий табылга болуп эсептелет.

Кыргыздардын байыртан этнопедагогикасы да калыптанган

Ар бир улут, уруу балдарына билим, илим берип, кесипке, адистикке үйрөткөн. Алардын улуттук деңгээлдеги окутуучулары болгон. Кыргыздар баскынчы душмандарга

каршы даярданууда кылыч чаап, найза сайып, мылтык атып көнүктүрүп, каратэ, кунфу ж.б. коргонуучу, кыйратуучу өнөрдү үйрөтүүчү мастерди, устаздары өздөрүндө болбосо башка элден чакырып, көптөгөн каражаттарды төлөп окутушкан. Кыргыздар көп түрдүү өнөрдүн ээси болгондугу жөнүндө маалыматтар бар. Ошондуктан элибизде «эр жигитке элүү өнөр аздык кылат» деген.

Билим берүү, илимге үйрөтүү өздөрүндө болбосо Кашкардан, Каирден, Дамаск ж.б. шаарлардан окугандар да болгон. 648-717- жылдардагы Төнүкөк, Могулян, Кулу – Учур эстеликтериндеги таш жазууларын билими барлар жазган. Кыргыз этносуна тиешелүү көркөм дөөлөттөрдүн бири Баласагындык Жусуптун «Куттуу билим», Кашкардык Махмуддун «Түрк сөздөрүнүн жыйнагы» болуп эсептелет. Кыргыздар 1X кылымдын ортосунда Теңир-Тоого ооп келген учурдан тартып (кыргыздар) уйгур, согду жазмасын колдонуп, мусулман дини киргенден баштап араб тамгасын пайдаланышкан. Ошол учурда азыркыдай мыкты окуу системасы болбогон менен, окутуунун жекече, үй-бүлөлүк, айылдык-уруулук «структурасы» бар болчу (Н. Ишекеев, 1994,10). Билим берүү медреселерде өткөн. Алгачкылардан болуп Сооронбайдын уулу Дүр медресе салып окута баштаган. Билим берүү орус-тузем мектептеринде 1884-ж. Токмокто, 1887-ж. Ошто, 1899-ж. Пишпекте, Сокулук, Суусамыр, Кетмен-Төбө, Ат-Башы, Нарында, Ала-Букада, башталган Аксыда Нурмолдо мударис (профессор) сабакты жаңыча, кызыктуу ыкма менен боз үйгө тактайды илип, арчанын көмүрү менен жазып сабак берген. Ысымы урмат менен аталган алгачкы педагогдорубуз Дүр молдо, Нурмолдо, Алдаш молдо, Молдо Кылыч 1876-ж. Мектеп Жети-Өгүз аймагында, Караколдо ачылган (С. Байгазиев Ала-Тоодогу агартуунун тарыхынын кыскача очерки).

Ошол учурда китепканага ээ болгон Чүйлүк Мамбеталы, Тоголок Молдолор. Ал эми 1849-ж. туулган Талып Молдо 14 миң 700 дөн ашык китеп окуп чыккан. Ошентип, революцияга жете эле тарбиялап билим берип окутуунун улуттук педагогикалык методикасы (ыкмасы) бар болчу. (С. Байгазиев Нурмолдо-Х1X кылымдын тунгуч агартуучусу жана даанышман педагогу Б., 2005).

Кыргыздардын дини

Алгач манихей, анан будда, шаман, ислам диндерине баш ийишкен.

Тоого, ташка, айга, күнгө, сууга сыйынуу, бакка чүпөрөк байлап, дубана, бакшы болуу шаман дининин калдыктары.

Кыргыздардын саясий идеологиясы, идеясы

1. Эл-жерди коргоо.
2. Коңшу уруулар, улуттар менен достукта, жанаша жашоо.
3. Кыргыздарга кошулган уруулар менен бекем, тыгыз биримдикте жашоо. Алардын салт жөрөлгөлөрүн, тилин, дилин эркин өнүктүү.
4. Табият менен экологияга өзгөчө көңүл буруу. Табият кырсыгынан сактануу.
5. Эркин, калыс соода сатык жүргүзүү.
6. Күчтүү, чоң мамлекеттер менен дипломатиялык мамилени чыңап, келишим түзүү ж.б.

Кыргыздар Чынгызхандын, Темирландын доорунда

1. Темирландын Ала-Тоого жоортуулу.
2. Мухаммед – Кыргыз.

Кокон хандыгынын мезгили

1. Курманжан – Пулат-хан.
2. Ормон-хан. Тайлак Батыр.

Россиялыктардын Ала-Тоого келиши

1. Атаке Баатыр, Тынай бий уулу.
2. Жантай Карабеков.
3. Шабдан Баатыр.

Кыргызстанда Совет бийлигинин орношу

Абдыкерим Сыдыков, Жусуп Абдрахманов, Касым Тыныстанов, Баялы Исакеев, Исхак Разаков.

Эгемендүү Кыргыз мамлекетинин түзүлүшү.

Символу: Герби, Туусу, Гимни, территориясы, мамлекеттик тили.

Гимн жаттоого берилет.

Жыйынтыктап айтканда, биздин жаштарыбыз, студенттерибиз, кыргызды, анын менталитетин, этномаданиятын билген, жарандык жеке жана коомдук укуктары менен милдетин тааныган, дүйнө таанымы, ишеними, көз карашы, ой жүгүртүүсү терең, адамдык сапаты жогорку болуш үчүн кенже курактан, мектептен, бөбөктөрүбүздү тажабай, талыкпай окутуп, тарбиялашыбыз керек. Себеби, биздин өлкөнүн эртеңки өнүгүүсүн, өзөгүн түзгөн башкы маселе – эң жогорку сапаттуу илим-билимдүү адамды пайда кылуу, алардын ар тараптан өнүгүшүн камсыз кылуу. Ал эми билимдин, таалим-тарбиянын башаты – үй-бүлө менен балдар бакчасы, андан соң мектеп, чөйрө, жогорку окуу жайы. Ырасында, алкыш менен каргыштын ажырымын биле элек жаш наристеге. кыргызды таанытып, элин-жерин, салт-санаасын, калкыбыздын тарыхын жаштайынан билгизип, кыргыз кылуу аларды коомго, турмушка, жашоого, эмгекке, билимге даярдоо, адамдык асыл сапаттарга каныктыруу биздин ыйык милдетибиз. Башкача айтканда, адам ресурсун ар тараптан өнүктүрүүгө карай иш алып барышыбыз керек.

Кыргыз элинин улуттук байыркы жана азыркы тили, анын калыптанышы, түрк тилдеринин ичинен ээлеген орду
Окумуштуулардын алиге такталбаган маалыматтарына караганда учурда дүйнө жүзүндө 6000ден ашуун тил бар. Ошол тилдердин арасында аз болгондо алты миң жылдык тарыхты башынан кечирген. Орто Азиядагы эң байыркы элдердин бири болуп эсептелген кыргыз элинин улуттук тили - кыргыз тили да бар. Кыргыз тилинин качан пайда болгондугу жөнүндө тарыхта так маалымат жок. Ошондой болсо да кыргыз тилинин пайда болуу жана өнүгүү этабын негизинен жети доорго бөлүүгө болот:

1. Алтай доору, эң байыркы доор;
2. Шумер доору бул доор б.з.ч. 6-кылымдан б. з. ч. 1-кылымдарга чейин созулат.
3. Хун доору бул доор биздин заманга чейинки I кылымдан биздин замандын V кылымдарына чейин созулат;
4. Байыркы кыргыз доору (биздин замандын V-X кылымдары);
5. Ортоңку кыргыз доору (биздин замандын X-XV кылымдары);
6. Соңку кыргыз доору (XV-XX кылымдар);

7. Жаңы кыргыз доору (XX кылымдын 20-жылдарынан тартып буга чейин түрк тилдеринин өнүгүү этаптарын профессор Н.А.Баскаков төмөндөгүдөй доорлорго бөлүштүргөн:

1. Алтай доору - түрк тилдеринин монгол тилдеринен өтө алыстай элек учуру жана ошол тилдердин өздөрү да тунгус-манжур, япон, корей тилдеринен бөлүнө элек кездери;

2. Хун доору (V к чейин).

3. Байыркы түрк доору (V-X к.). Бул үч мезгилге бөлүнөт: тукуй (V-VIII к), байыркы уйгур (VIII-IX к.) жана байыркы кыргыз (IX-X к) (Баскаков, Введение в изучение тюркских языков. М., 1969, 148).

Профессор Э. Р. Тенишев түрк жазма эстеликтеринин негизинде байыркы түрк тилдеринин доорун үч хронологиялык деңгээлдерге - V-X кылымдарга, орто түрк доорун X-XV к. жана жаңы түрк доорун XV-XX кылымдарга бөлүштүрөт. (Тенишев, Древнекыргызский язык Б., 1997).

Академик Б.М. Юнусалиев кыргыз тилинин өнүгүшүн үч мезгилге бөлүштүрөт:

1. Байыркы мезгил (VIII-IX к).

2. Ортоңку мезгил (X-XV к).

3. Жаңы мезгил (XV к башталат):

а) XV-XVIII к. кыргыз урууларынын түштүк аймагында жашашы, иран, араб сөздөрүнүн кыргыз тилине кириши;

б) XVIII-XX к. Октябрь революциясына чейинки мезгил;

в) Совет мезгили 1917 жылынан тартып. (Б. М. Юнусалиев. Тандалган эмгектер. 1971, 26).

Академик Б. О. Орузбаева кыргыз тилинин өнүгүш доорун төрт этапка бөлөт:

1. I-VIII к. кыргыздардын Энесайда жашап турган учуру.

2. VIII-XIII к. кыргыздардын Энесайдан батышка, Алтайга жыла баштаганы.

3. XIV-XVI к. Тянь-Шандагы мезгил.

4. Жаңы кыргыз мезгили XVI к. тартып азыркы мезгилге чейин. (Орузбаева. Кыргыз адабий тилинин жалпы негиздери жөнүндө, Фрунзе, 1968, 283).

1. **Алтай доору.** Бул мезгилдердеги кыргыз тили кантип жаралган жана кандай өнүккөндүгү жөнүндө материалдар жок. Бирок кыргыз тилинин алтай доорундагы өнүгүш этабын урал-алтай тилдеринин генетикалык жакындыгы теориясынан

карап, фино-угор, түрк, монгол, тунгус-маньжур, корей, япон жана кыргыз тилдеринин фонетикалык түзүлүшүн, лексикалык окшоштуктарын салыштырып типологиялык жактан изилдегенде гана алардын өнүгүү этабын аныктоого болот. Алтай доорунда жогоруда аталган тилдер генетикалык жактан өтө жакын болгондугун М. А. Кастери, В. В. Радлов, Б. Я. Владимирцов, Г. Рамстед, В. Котвич ж.б. окумуштуулар далилдеп кетишет.

Кийинчерээк даниялык окумуштуу В. Томсен тарабынан Энесайдагы жазуулар байыркы түрк тилине тиешелүү экендиги далилденди.

Өткөн XIX жана XX кылымдарда Алтай теориясын колдоп, аны андан ары өнүктүрүүгө О. Н. Бетлингк, Б. Я. Владимирцов, В. Томсен (Дания), Г. Рамстедт, О. Донкер (Финляндия), И. Будени (Венгрия) сыяктуу окумуштуулар салым кошушса, кээ бир советтик жана чет өлкөлүк окумуштуулар (А. М. Шерба, Дж. Клоусон, Г. Санжаев ж. б.) ал теориянын тууралыгына шектенишкен. Башкыр профессору Дж. Г. Киекбаевдин «Введение в урало-алтайское языкознание» (Уфа, 1972) деген эмгегинде урал-алтай тилдерине кирген түндүк-азиялык тобу таш доорунан тартып биздин заманга чейинки 10 кылымдарга чейин калыптанышы мүмкүн деген ойду айтат.

Биздин заманга чейинки VI миң; жылдыкта алтай тилдеринин тобу өзүнчө бөлүнүп чыгат, ал эми б.з.ч. V миң. жылдыкта түрк тилдери өзүнчө бөлүнүшү мүмкүн.

Урал-алтай тилдеринин окшоштугун төмөндөгүдөй тилдик белгилер менен далилдөөгө болот:

Үндүүлөрдүн үндөшүү (сингармония) мыйзам-ченемдүүлүгү;

1. Грамматикалык роддордун жоктугу;

2. Артикулдардын жоктугу;

3. Агглютинативдик түзүлүшү;

4. Сан жана сын атоочтордун заттарды аныктоодо маанисинин өзгөрбөшү;

5. Таандык атоочтордун бар болушу;

6. Предлогдун жоктугу;

7. Сан атоочтон кийин зат атоочтун жекелик санда колдонулушу.

Мына ушундай тилдик окшоштуктардан отуздан ашык белгини табууга болот.

Биздин эрага чейинки III жана II миң жылдыктарда Орто Азия өлкөсүндө Коло кылымынын доору башталган. Бул доорду окумуштуулар «чегилген таштуу көрүстөн» доору деп аташкан. Бул доордогу жазуулар жана ташка чегилген сүрөттөр биздин байыркы ата-бабаларыбыздын аалам таануу чектери жана анын өнүгүүсүндөгү көркөм кабыл алуу диалектикасы, дүйнөнү таанып билүүдөгү ритуалдык кабылдоолору болуп саналат. Кандай гана болбосун коло доорундагы ташка чегилген жазуулар, сүрөттөр байыркы биздин ата-бабалардын дүйнө таануу мифологиясы, аны чагылдырып турган элдик маданият дөөлөт, мурас, керемет кол өнөрчүлүк, жан дүйнө, үрп-адат, салт жана тарых. Кыргызстандын аймагында коло доорунан калган эстеликтердин бири - «Саймалуу таш» деген ат менен белгилүү, сүрөт-жазма пиктография Ноокат-Жаңы-Ноокат районуна караштуу «Маданият» айылынын түндүк-батыш багытындагы Чили-Сай аска тоосунун бетине чийилген. Чили-Сай чиймеси-байыркы сүрөт-жазма катары эсептелип, коло дооруна таандык. Анын коло дооруна таандык экендигин эч ким тана албайт. Чили-Сай чиймесин терең изилдеген фанат-окумуштуу, филология илимдеринин доктору Л. Жусупакматов мындай ойду айтат: «Ал бери болгондо биздин эрага чейинки бир миңинчи жылдык агымында бүткөн жазма. Бирок бул түшүнүктү белгилүү бир чек менен кароо ыңгайлуу. Анткени бул жазма эки чоң бөлүктөн, б.а. сүрөт-жазма жана үн жазуу (фонография) бөлүгүнөн турат.

Булардын биринчиси жогорку бүтүм, коло доор бүтүмү. Ал эми алардын экинчисине келгенде, бул көрүнүш байыркылардын согды, түрк жана араб жазмаларына окшош жерлери байкалат. Чындыгында бул жазма байыркы учурдун үч доорунда-согда, түрк жана Орто Азияга араб маданиятынын келип кирүү учурунда бүткөн болуу керек» (Л. Жусупакматов, «Ноодогу кат», Бишкек, 1992, 4).

Мындай коло доорундагы сүрөт-жазма эстеликтер Кыргызстандын аймагында өтө эле арбын жолугарын белгилеп кетмекчибиз. Алар кыргыз элинин, кыргыз тарыхынын, жазуусунун, тилинин көөнөрбөс байлыгы болуп саналарын эч ким күмөн санабайт.

2. Шумер доору бул доор б.з.ч. 6-кылымдан б.з.ч. 1-кылымдарга чейин созулат. Бул доордо кыргыздар менен шумерлери коңшулаш жашаган тектеш эл болгон.

Тарыхый булактарга таянсак шумерлер б.з.ч. V миңинчи жылдыкта чыгышта жашагандыгы белгилүү. Улуттук тил - ошол тилде сүйлөгөн элдин тарыхын аныктайт. Ал эми тилдердин, болгондо да тектеш тилдердин окшоштугу тилдин фонетикалык, лексикалык жана грамматикалык түзүлүшүнө карата аныкталат.

Тилдик материалдар көрсөткөндөй шумер тили азыркы түрк тилдериндей эле агглютинивдик мүнөзгө ээ болгон. Тактап айтканда, алардын тилинде да уңгу сөз өзгөрбөй, жаңы маани-уңгу сөзгө уланды же куранды мүчөнүн алдынан же артынан жалгаштыруу аркылуу жасалган. Кыргыз жана шумер тилдери структуралык жактан гана эмес, лексикалык жактан да окшоштугун көрөбүз.

Биздин заманга чейин 5 миңинчи жылдыктарда жашаган шумер тили менен кыргыз тилинин окшоштугу - кыргыз тилинин байыркы тилдердин катарына кирерлигин аныктап турат. Шумер жана кыргыз тилдери фонетикалык жана лексикалык жактан гана окшош болбостон, сүйлөм курулушу жагынан да, а түгүл жазмасы боюнча окшошуп турат. Демек булардын тектеш эл экендигине эч ким күмөн санабайт.

Шумер жана кыргыз элдеринин тектештиги жөнүндө профессор Осмонов төмөнкүдөй өтө кызыктуу ойду айтат: «Байыркы шумерлер менен байыркы кыргыздардын тектеш экендигин айгинелеген дагы бир катар аргументтер бар. Айтсак, шумерлерде да кыргыздар сыяктуу акындардын төкмөчүлүк жана айтыш өнөрү болгон. Шумерлердин «Гилгамеш» эпосунда кош дарыянын ортосуна көчүп келгенге чейин Тенир Тоодо, т.а., азыркы Кыргызстандын түндүгүндө, өзгөчө Ысык-Көлдүн айланасында жашагандыгы жөнүндө маалыматтар айтылат. Кызыгы, шумерлер да киши өлгөндө өкүрчү, аялдары эри өлгөндө бетин тыткан, кошок кошушкан. Шумерлерде да адам өлгөндөн бир жыл өткөрүп аш берүү, күлүк чаап, оюн-зоок уюштуруу салты болгон. Акындары аш-тойлордо жар чакырып, майрамдарда үймө-үй кыдырып жарамазан сыяктуу каалоо-тилектерди айтып ырдашчу экен». (Осмонов О. 12-2008)

Албетте бул фактылар тарыхый, адабий, лингвистикалык жактан өзүнчө изилдөөнү талап кылат.

Кантсе да шумер жана кыргыз тилдери тектеш тилдер экендиги лексикалык материалдар менен оңой эле далилденет.

3. Хун (гунн, сюнь) доору. Бул доор биздин эрага чейинки I кылымдардан тартып, биздин замандын IV-V миң жылдарына чейинки мезгилди ичине камтыйт. Хуннулар Монгол талааларында жана Байкал бойлорунда көчүп-конуп жүрүшкөн эл болгон. Кыргыздар хуннулар менен коңшу жашашкан. Биздин заманга чейин 205-201-жылдарда динлиндер менен кыргыздарды (гянгундарды) хуннулар басып алган деген кабар кытай жазмаларында жазылып калган. Хуннулар менен кыргыздар тең ата болуп, эрегишип, жайыт талашып, бири-бирине үстөмдүк кылып турушкан. Кыргыздардын да Монголия тоо-талааларында жашап өткөндүгүнүн бир далили-Монголиядагы **«Кыргыз нур»** деген көлдүн бүгүнкү күнгө чейин сакталып калышы. **Академик В. В. Бартольд** да бул жөнүндө мындай ойду айткан: «Монголияда кыргыздардын үстөмдүгү кыска убакытка созулгандыгына карабастан, кыргыздар жөнүндөгү эскерүүлөр моңголдордо ушул кезге чейин сакталып калган, балким Монголияны моңголдор ээлеп алганга чейин бул өлкөдө жашаган жана үстөмдүк кылган акыркы эл кыргыздар болгондугунан ушундай болуусу ыктымал. Батыш Монголиядан дээрлик Орхонго чейинки бүт мейкиндикте кезиккен байыркы мүрзөлөр «кыргыздыкы» делет, анын ичинде чынында кыргыздарга гана таандык экендигин танууга болбойт». (В.Бартольд, Кыргыздар, 1997, 36).

«Кыргыз» деген этноним биздин заманга чейинки 201-200-жылдардагы кытай жазмаларында жазылып калгандыгы тарыхта белгилүү. Дегеле бу кыргыз элинин тарыхын жана кыргыз тилинин тарыхын байыркы кытай жазмаларынан табууга болот. Бирок, байыркы кытай тилин билген кыргыз окумуштуу болсо көптөгөн факты-материалдарды таап, илимдеги талаш маселелердин башы ачылмак. Бизге белгилүү болгондой байыркы кытай жазууларында **«кыргыз»** деген этноним ар түрдүү тамга белгилери менен жазылып келген. Алар: ге-үн, дзян-күн, ху-гу, ге-гу, хи-гу, шйа-дзя-си, ки-ли-ши-си, хи-ли-дзи-си деген тыбыштык өзгөчөлүктөр менен белгиленген.

Ал эми академик К. К. Юдахин «Кыргызча-орусча сөздүгүндө» алтымышка жакын сөз кыргыз жана кытай

тилинде жолугарын белгилеген. Кыргыздын өңү-түсү монголоид болгону менен европалыктарга окшош болгон. Кытайлык булактарда кыргыздар славяндар менен түрк урууларынын аралашуусунан келип чыккандыгы жөнүндө жазылган. Байыркы кыргыздардын чачтары сары, кызыл жүздүү, көк же жашыл көздүү болуп, европалык рассага жакын болгонун академик В. Бартольд да жазып кетет.

Хунну доорундагы кыргыздардын жазмасы байыркы түрктөрдүн жазмасына негизделиши ыктымал. Ошол мезгилдеги кытай тилиндеги «Чет тилдер сөздүгү» деген китепте түрк сөздөрү жазылып калгандыгын айрым тарыхый булактардан көрөбүз (В. Ф. Каховский, Происхождение чувашского народа Чебоксары, 1965).

Тенри хуту деген сөз жогоруда аталган сөздүктө жолугат. Бул сөздүк биздин заманга чейинки I кылымда жазылган. **Тэңри - кыргыз тилинде көк, асман дегенди туюнтат**, ал эми хуту, хото-бала, уул дегенди билгизет. Албетте, бул сөз айкалышын кыргыздын гана сөзү деп кесе айтыш кыйын. Анткени монгол-түрк тилдеринде **«Тенгри»** деген сөз асман, көк, Көкөтөңир дегенди билгизет.

Материалдардын дээрлик жоктугунан Хунну доорундагы кыргыздардын тили, жазмасы жөнүндө толук маалымат берүү оордукка турат. Ошондуктан бул маселе кыргыз тилинин байыркы тарыхтарынын ак барагы бойдон калат.

4. Байыркы кыргыз доору. Бул доор биздин замандын V-X кылымдарына туура келет.

Тюркология илиминде кыргыз тилинин калыптанышы жана тарыхый жактан өнүгүшү жөнүндө бирдиктүү пикир жок. Кыргыз тилинин калыптанышы жана тарыхый жактан өнүгүшү жөнүндө орус окумуштуулары академик А. А. Самойлович, С. Е. Малов, профессор Н. А. Баскаков 1950-жылдардагы түрк тилдерин изилдеген эмгектеринде учкай жазып кетишет. Алардын пикирлери боюнча кыргыз элдик оозеки тилинин калыптаныш тарыхы үч доорду камтыйт. Бул пикирди академик Б. М. Юнусалиев дагы 1959-жылдары жазган илимий иштеринде ырастап көрсөтөт.

Ал эми белгилүү тюрколог, профессор Э. Р. Тенишов 1997 жана 2002-жылдарда жазган илимий эмгектеринде чынында эле кыргыз тилинин калыптанышы жана тарыхый жактан өнүгүшүн үч доорго алып барып такайт. Бул жөнүндө биз жогоруда сөз кылдык.

Илимий макалада азыркы кыргыз тилинин тарыхый жактан калыптанышы, өнүгүш тарыхы, байыркы лексикалык катмары, тыбыштык түзүлүшү, башка тилдер менен байланышы, жазуусу байыркы кыргыз доорунда калыптангандыгы дээрлик бардык тюркологдор илимий эмгектеринде белгилешет. Улут менен катар улуттук тил да тарыхый жактан бирдей өнүгүшөт. Алар бири-бири менен тыгыз байланышта болот.

Кыргыз оозеки тили менен кошо кыргыз жазма тили пайда болгондугу тарыхта белгилүү.

Байыркы кыргыздардын биздин доорго чейин жеткен китептери таштагы оймо-чиймелери жана жазуулары болуп эсептелинет. **Кыргыз тили тарыхый узак мезгилди басып өткөн.** Кыргыздар б.з. чейинки алтынчы кылымда эле **Эне-Сайда өздөрүнүн алгачкы мамлекетин түзүшкөндүгү белгилүү.** Байыркы кыргыздар биздин заманга чейинки доордо эле тарыхта белгилүү болгондой Орхон Энесай жазууларын жанаша жашаган элдер менен бирге пайдаланышкан. Азыркы учурда табылган байыркы кыргыздардын таш жазууларынын саны 120дан ашып калды. Алардын көпчүлүгү Орхон-Энесай, Миң-Суу өрөөнүндө 85, Монголияда, Таласта 16, Фергана, Ысык-Көлдө, Кочкордо, Кавказда, атүгүл Венгрияда жолуккан жазуулар бар. Белгилүү тюрколог И. А. Батмановдун пикири боюнча булардын таралган борбору байыркы кыргыздар жашаган жерлерге туура келет. Энесай эстеликтеринин качан жазылгандыгы жөнүндө так маалымат жок. В. В. Радлов б. з. 7-8-кылымда пайда болгон дейт, С. Е. Малов шарттуу түрдө 5-6-кылымга такайт, ал эми Хакас окумуштуусу Кызласов 9-10 кылымга алып барат. И. Батманов Таластан табылган жазууларды Энесайдагы кыргыздар 5-9 кылымда ала келген болуш керек деген божомолун айтат. Орхон-Энесай текстеринде колдонгон жазуулар өзүнчө бир белгилердин бирдиктүү системасын түзөт.

Алар статистикалык жагынан гана айрымаланат. Орхон эстеликтери жогортон төмөн, оңдон солго карай окулуп, жазылат. Анда баш жана кичине тамгалар жок. Эңчилүү жана жалпы аттар бирдей даражада жазылган. Сан атоочтор сан менен эмес, тамга менен белгиленген. Үндүү тыбыштар сөз ичинде бирде жазылса, бирде жазылбай калган. Орхон-Энесай эстеликтеринде сакталган байыркы кыргыз алфавити 38 тыбыштан турат. X кылымдын аягында кыргыздар Орхон-Энесай жазмасынан уйгур жазмасына өтүшкөн.

Орхон-Энесайдагы руна жазма эстеликтерин В. В. Радлов, В. Томсен, Е. Малов сыяктуу окумуштуулар кыргыздыкы деп эсептешет. Чынында эле кыргыздар ошол руна жазма эстеликтери табылган Энесайдагы Миңсуу ойдуңун V кылымдарда мекендегени белгилүү.

V-VI кылымдарда Ортоңку Энесай ойдуңун ээлеген кыргыздар мамлекет түзгөндүгү, алар Алтай, Саян, Кан тоолорунун жака белинде Айдың көлдүн жээгинде көчүп-конуп жүрүшкөндүгү тарыхый булактарда жазылат,

VII кылымдын аягында Кетменди ойдуңунда көчүп жүрүшкөн кыргыздар Барс-бекти хан көтөрүшкөн. Миң-Суу өрөөнүндөгү Айдың көлдүн тегерегинен табылган таш жазууларда кыргыз каганы Барсбек жана Тибетке элчи болуп кеткен иниси жөнүндө жазуулар бар экендигине күбө болобуз. Орхон-Энесай жазууларындагы тексттерде Барсбек жөнүндө төмөнкүдөй маалымат көздөшөт: Барс бег эрти, каган ат бунта биз биртимиз, сицлим күнчуйуг биртимиз; взи йацылты, каганы влти, будүны куц кул болты. «Квгмен пир суб иднсиз калмазүн», - тийин, аз кыргыз будуныч йарат (ып) келтимиз суцус демиз илин... Йашына кыргыз тана суледимиз; суцуч батыма карыг сокипен, квгмен йышыч тога йорып, кыргыз будүныг уда басдымыз; Кыргыз каганын өлтуртумиз, илин алтымыз... башлайу кыргыз каганыг бал-бал тиктим...» (Орхон-Енесей текстери, 1982, 54-67).

Азыркы кыргыз тилине бул текст мындай которулат: «Барсбек эле каган атагыңды мында биз бердик, сиңдимди жар кылып бердим. өзү жаңылды, каны өлдү, эли күң, кул болду. Кетмен жер суусу ээсиз калбасын деп, аз кыргыз элин (журтун) карап келдик, суңгуштук (найза сайыштык) эли менен... Жазында кыргызга карай жортулдадык. Суңгу (найза) бою кар-

ды жиреп, көчмөн черик (жышын) ашып кыргыз журтүн уйкуда бастык... Кыргыз канын өлтүрдүк, элин алдык (чаптык)... Кыргыз каганды баштап балбал тиктим...»

Орхон-Энесай жазууларында кыргыздар жөнүндө көптөгөн маалыматтар бар. 1909-жылы түштүк Монголиядан Г. И. Рамстетд тарабынан табылган «Кыргыз уулуна» арналган текстте мындайча жазылган: «Мен Йаглакар хандарын Уйгур өлкөсүнөн кууп чыктым. Мен кыргыз уулумун. Мен Бой-ла-Кутлуг-Йарган. Мен Буйрук Кутлуг Бага-таркан еге. Менин атагым чыгыш менен батышка тарады. Мен бай элем: менин ондогон айылым, менин жылкыларым сан жеткис эле. Менин жети иним, үч уулум, үч кызым бар болчу. өз уулдарымды үйлөнтүп, кыздарымды калыңсыз күйөөгө бердим. өз наасатчыма (дин боюнча) мен жүз тору ат бердим. Мен уул, кыздарымдын балдарын көрдүм. Эми мен өлдүм, мен (алардан) кеттим! Менин уулдарым! Адамдар арасында менин насаатчымдай болгула! Ханга кызмат өтөгүлө! Эр болгула!» (Орхон-Енисей тексттери, 1982, 190-191).

Бул жазуу VIII кылымдардагы байыркы кыргыздарга таандык. Анткени ошол кылымдарда, тактап айтканда, УП1-1X кылымдарда, кыргыздар «Улуу держава» күтүп, уйгурлар жана башка элдер менен тең ата болуп турушкан.

Бул аргументти профессор С. Е. Маловдун айткан ойлору менен бекемдесек болот: «Памятники киргизские в этом общем государственном смысле, язык общий, стандартный... памятники эти могли принадлежать покойникам киргизам, и тувинцам, и тофаларам (карагасам), и-возможно и кому другому. Во всяком случае сюда же можно включить частично и группу, которая теперь у нас именуется хакасский. Эти группы по «Киргизскому великодержавию» у меня здесь именуются и могут именоваться киргизским. Таким образом можно сделать вывод, что язык енисейских памятников письменности V в представляет собой древний кыргызский язык» (С.Е. Малов. Енисейская письменности тюрков. Текст переводы М., 1952. 7).

Белгилүү тюрколог, кыргыз тарыхынын күйөрманы Ю.С. Худяков Алтайдан жакында кытай императорунун кыргыз каганына жиберген IX кылымга таандык мрамор ташын тапкандыгын, ал ташта төмөнкүдөй жазуу болгондугун зор шыктануу менен жазат: «Жакында эле Тоолуу Алтай

аймагынан кыргыздардын тарыхы тууралуу жаңы далилдерди таптык. Андан мурда изилдөөлөрдү Хакасияда жүргүзгөнбүз. Кытай императору Кыргыз каганына жиберген мрамор табличкаларын тапканбыз. Анда Кыргыз каганынын баатырдык иштери, даанышмандыгы баяндалган. Андагы бир маанилүү нерсе-кагандын кайсыл убакта жашаганы жазылып калыптыр. 866-жыл экен. Бул кытайды Тань династиясы башкарып турган мезгил. Башкача айтканда, мындан, ошондогу Кыргыз каганаты Тань империясы менен жакшы мамиледе турганын ачык байкайбыз» (Худяков, Итоги и перспективы изучения истории и культуры кыргызов в Саяно-Алтае и Центральной Азии. Бишкек, 2001, 26).

Байыркы түрк эстеликтеринде 8 кыска (а, е, о, в, у, у, ы, и) жана 8 созулма үндүүлөрдүн (аа, ее, оо, во, уу, уу, ыы, ии) болгондугу белгилүү. Байыркы созулма үндүүлөрдүн көптөгөн түрк тилдеринде кыскарып, айрым түрк тилдеринде сакталып калгандыгын Щербак, А.И. Кононов, Н.А. Баскаков, Б. Серебренников, Н.З. Гаджаева ж. б. окумуштуулар өз изилдөөлөрүндө жазып кетишкен. **Ал эми азыркы кыргыз тилиндеги созулма үндүүлөрдүн кийинчерээк пайда болгондугу**, ошону менен бирге байыркы кыска үндүүлөрдүн бардыгы азыркы түрк тилдеринин дээрлик бардыгында жолугарын көрөбүз.

Байыркы түрк жазуу эстеликтеринде он алты үнсүз тыбыш колдонулган: б, г, д, з, и, к, л, м, н, ц, и, р, с, т, ч, ш. Азыркы кыргыз тилинде колдонулуп жүргөн: ж, в, х, ь, тыбыштары байыркы кыргыз жазма эстеликтеринде колдонулган эмес. Байыркы кыргыз жазмаларындагы үнсүз тыбыштардын жасалыш ордуна жана жасалыш ыгына карай бөлүнүшү азыркы кыргыз тилиндеги үнсүздөрдүн классификациясына окшош келет.

Байыркы кыргыз (түрк) жазма эстеликтеринде **үндүү тыбыштардын үндөшүү мыйзамы сакталган**. Орхон-Энесай эстеликтеринде таңдай күүсүнө жараша эки же андан көп муундарда жалаң жоон жана ичке гана үндүүлөр жолугат: киши, элиг, аркар, агым, балык, балбал, бирик, идиш, буйур, каган, кылыч, огуз, тайгак, тогуз, улуг, уйгур, элчи, эркин, эмгек; эрин күүсүнө карата мисал: удур, үчүн, терусу, огул, кумуш, кутлуг ж.б.

VIII кылымдын башталышында Орто Азияны арабдар басып алышкан. Алар араб тилин, ислам динин, араб маданиятын басып алган элге таңуулай башташкан. Жергиликтүү элге араб жазуусун үйрөтүү күч алган. IX-XI кылымдарда Орто Азияга, анын ичинен Кыргыз жерине саякатчылар, дин кызматкерлери көп келип, жергиликтүү элдин жашоо-турмушун, жер шартын, табиятын, тилин, маданиятын, ж.б. жазып кетишкен.

5. **Ортоңку кыргыз доору.** Бул доорду биздин замандын X-XV кылымдары деп белгиледик. Ортоңку кыргыз доорундагы өтө бай энциклопедиялык эмгек болуп Махмуд Кашгаринин «Диван лугат ат түрк» «Түрк тилдеринин сөз жыйнагы» эсептелет. «Сөздүктө» огуз, түркмен, ягма, чигил, карлук, кыпчак, басмыл, чумул, ябаку, уйгур, кыргыз, булгар, татар, башкырт, печенек, сыяктуу түрк элдеринин тилдик жалпылыгы, айырмачылыгы, тарыхый, географиялык жайланышы, маданияты, үрп-адаты, жылдарды эсептөөсү, жылдыздарга ат коюу, дүйнөлүк карта жөнүндө маалымат берет.

Махмут бин Хусейин ал-Кашгари кара-кандыктардын тектүү бүлөсүнөн чыккан Мухаммед бин Хусейиндин уулу. Атасы Ысык-Көл аймагынын борбору болгон Барскон шаарынын акими болгон. Махмуд 1008-жылы Кашгарда төрөлгөн. Атактуу «Сөздүгүн» Багдат шаарында баштап, 1074-жылы бүтүрөт.

Кашкарлык Махмуддун «Сөздүгү» жалпы эле түрк элдеринин, анын ичинен кыргыз элинин маданиятына, тилине, тарыхына, каада-салтына тикеден-тике байланыштуу тарыхый зор эмгек.

Орто кылымда, тактап айтканда, X к. ортосунда **Караханиддер династиясынын таасири** күчтүү болгон. Ошол мезгилде Ысык-Көлдө чигилдер, Сырдарыя жээктеринде-көнгөрестер, Чыгыш Түркстан жеринде-йагмалар бийлик кылып турушкан. Бул уруулардын баардыгы Караханиддер империясы деп аталган.

Караханиддер доорунда «Кутадгу билик», «Диван лугат-ат түрк», «Хибасул-Хакайик», «Асхаб ул-Капф», «Китаб ал-Ансабы» ж.б. тарыхый жактан өтө зор мааниси бар эмгектер жазылган.

«Кутадгу билик» «Кут алуучу билим» Жусуп Баласагын тарабынан 1069-1070-жылдарда жазылган. Жусуп Баласагын Чүй суусунун боюндагы Токмок шаарына жакын жерде жайгашкан Баласагын шаарынан болгон. Аталган эмгеги үчүн Жусупка «Улук Хас Хаджиб» деген атактуу наам берилген.

Жусуп Баласагындын кайсы жылы туулгандыгы жөнүндө тарыхта так маалымат жок. Айрым окумуштуулардын божомолу боюнча ал 1010-1016-жылдарда төрөлгөн. (Кононов, М. Кашкари - «Диван Лугат ат Түрк», Ташкент, 1971, 3-12).

Тюркология илиминде «Кутадгу билик» поэмасынын тили жөнүндө ар түрдүү пикирлер бар. Поэманын тилин С.Е. Малов байыркы уйгур тилине киргизет. Профессор Н.А. Баскаков аталган эстеликтин тилин уйгур-карлук тилинин негизиндеги адабий тилдин классикалык үлгүсү деген ойду айтат. (Баскаков, Тюркские языки, М., 1960, 131), Э.Р. Тенишев «Кутадгу билик» поэмасынын тили аралаш тил, караханиддердин элдик оозеки тилинен өзгөчөлөнгөн, түрктөрдүн орто кылымдагы жасалма адабий китеп тили деген пикирди айтат. (Тенишев, «Кутадгу билик», «Алтын жарук» //Советская тюркология//, Баку, №4, 1970, 24-30).

Биздин оюбузча, Ж. Баласагындын «Кутадгу билик» поэманын тили өз учурунда коомдук милдетти аткарган, бирок кандайдыр бир себептерден улам элдик негизден **мурун бөлүнүп, дайынсыз жоголуп кеткен адабий тилдин жогорку деңгээлдеги бөлүгү** болуп саналат. Бул оюбузду **академик С. К. Кенесбаев** бекемдейт: «Бул эстеликтердин тилинин бир катары байыркы замандардагы жана байыркы түрк тилдеринин түзүлүшүнө башка да жакындыгын айта келгенде, ошо замандагы түрк тилдеринин баарына орток грамматикалык, лексикалык элементтердин бар экенин эстен чыгарууга болбойт. (Кенесбаев, Казак халыктары мен тайпаларынын VI-VIII гасырлардагы маданияты, Казак ССР тарыхы, т I, 1975, 112).

Тарыхый маалыматтарга таянсак, 1075-1144-жылдарда жазылган «Араб-парсы-түрк-монгол сөздүгү» түрк тилдери боюнча алгачкы сөздүк болуп саналат. Н. А. Баскаков менен В. В. Бартольддун пикири боюнча аталган сөздүктүн тили биздин доордун ХП-ХIII кылымдарындагы Орто Азиядагы түрк адабий тилинин кайталанмасы болсо керек деген божомол айтылат. (Баскаков, Введение в изучение тюркских языков М., 1962, 63).

Демек, орто кыргыз доорунда түрк тилинде жазылып калган тарыхый эстеликтердин кыргыз тилине тике болбосо да кыйыр түрүндө тиешеси бар деп ойлойбуз.

«Огуз-наме» Огуз тууралуу уламыш. Чыгарма XIII кылымдын аягы, XIV кылымдын башында түрк уруулары сүйлөгөн тилде Жетисуу аймагында жазылган болуш керек деген божомолдор бар.

Аталган китептерди кыргыз тилинин фонетикалык, лексикалык системасы менен салыштырып изилдөө - орто кыргыз доорундагы кыргыз тилинин тилдик өзгөчөлүгүн аныктоого мүмкүнчүлүк түзөрү белгилүү. Ушу кезге чейин кыргыз тилинин тарыхый фонетикасы, лексикасы изилденбей келгени өкүнүчтүү.

6. Соңку кыргыз доору. Бул доор XV кылымдан тартып, XX кылымдын 20-жылдарына чейин созулат. XV-XVII кылымдарда кыргыз эли түндүгүнөн казактар, түндүк-чыгышынан ойроттор, түштүк-батышынан Моголистан менен саясий жана аскердик мамиледе болушкан. Ошол кезде кыргыз коомун бириктирүүдө, жалпы маданиятын калыптандырууда кыпчактардын, калмактардын, уйгурлардын, монголдордун тийгизген таасири күчтүү болгон.

XV-XVIII кылымдарда орток түрк тилинде жазылган төмөнкүдөй эмгектер жалпы эле түрк элдеринин көөнөрбөс мурасы катары сакталып калган.

X-XV кылымдарда түрк элдеринин өз ара бөлүнүү доору, улут тили болуп калыптануу процесси болгон, тактап айтканда, батыш тарапта **кыпчактардын:** булгар, половец, ногой; **огуздардын:** огуз-түркмен, огуз-булгар, огуз-селджук; **карлуктардын:** карлук-хорезм, карлук-уйгур; **чыгышта:** кыргыз-кыпчак, хакас, якут, тува, карагае, алтай урууларынын бөлүнүшү болгон.

Кыргыз тилинин түрк тилдеринин ичинен ээлеген орду

Түрк элдеринин улуттук тилдери XV кылымга чейин тектеш тил катары бирге (өзүнүн айырмачылыгына карата) колдонулуп келген болсо, саясий, маданий ж.б. жактан өз ара бөлүнүү учурунда ар башка улуттук тилге айланган.

Кыргыз тилинин башаты Урал-алтай тилдеринин негизинен туруп, баба, гун, туран, кыргыз-кыпчак диалектиси, анан кыргыз беш салаасына биригишкен.

XV-XVШ кылымдарда кыргыз тарыхы, кыргыз тили боюнча, же кыргыз тилинде жазылып калган эмгектер азырынча табыла элек. Ошондой болсо да 1968-жылы жазуучу Төлөгөн Касымбеков «Сынган кылыч» романын жазуу үчүн материал чогултуп жүрүп, Жалал-Абад областынын Аксы районунда эмгектенген, кесиби мугалим Назармат Жайлообаевден XVII кылымга таандык китептерди табат. Ал көчүрмө китеп «Маджмуат-Таварих» «Тарыхтардын жыйындысы» деп аталып, башка окуяларга байланыштуу Манас, анын атасы Жакыпкан, душманы Жолой жөнүндө маалыматтар бар. Н. Жайлообаев аксакал негизинен беш китепти сактап келген, биринчиси, бу жогорудагы сөз кылган китеп. Экинчиси, «Раузат-ас-сафа» Тазалык багы деп аталат. **Бул китепте:** Саруу, Алыбек, Абыке-Убыке, Элчи Бука ж.б. кыргыздарга таандык аттар жолугат, бирок аталган эмгекти терең изилдесе кыргыз тилине тиешелүү маалыматтар жолугат деген ойдобуз. Үчүнчү китеп «Тарых Шах-руки» деп аталат, бул эмгек 1880-жылы Казанда басылып чыккан, төртүнчү жана бешинчи китеп «Тарых Жаханша Надир», «Бухара яхуд Мавереннахар тарыхы» деп аталат. Аталган китептердин ичинен «Раузат-ас-сафа» жана «Мажмуан-ат-таварих» өтө баалуу эмгектерден болуп саналат.

Кыргыз тили үчүн XVII кылымда жарык көргөн төмөнкү эмгектер өтө баалуу болуп саналат:

1. «Русско-киргизский словарь, 1774-жылы 8-августа жарык көргөн, 84 беттен турат, орус сөздөрүнүн кыргызча котормосу берилген;

2. «Собрание киргизских имен числительных, слов и фраз на 7 страницах». Араб жана орус тамгалары менен жазылып, орусча котормосу берилген;

3. «Русско-киргизский словарь» Омбу шаарында 1780-жылы Лютер тарабынан жазылган;

4. «Русско-арабско-персидско-мещеряцко-киргизско-хивинско-бухарский глосарий», 1780-1781-жылдары Бухарада жарык көргөн.

XVIII кылымдагы кыргыз тилинин материалдарын 1850-жылдары «Көкөтөйдүн ашын» жазып алган казак окумуштуусу Чокон Валихановдун эмгектеринен жолуктурабыз. Окумуштуу байыркы кыргыздардын тарыхын орто кылым жана жаңы

тарых менен салыштырып, Түштүк Сибирь байыркы кыргыздардын туруктуу жайыты болгон деген ойду айткан. Кыргыз тилин жакшы билген жана аны толук түшүнгөн Ч. Валиханов: «Бул тилде араб жана фарсы сөздөрүнүн дегеле жоктугун, болсо да өтө эле аз экендигин, ал эми моңгол менен байыркы түрк сөздөрүнүн көп экендигин» баса белгилейт. (Ч. Валиханов, Собр. соч., в пяти томах, Алма-Ата, 1961, 360).

Белгилүү тюрколог В. В. Радлов 1861-жана 1869-жылдары Чүй өрөөнүнө келип, кыргыз элинин «Манас» эпосуна кызыгып, орус алфавитине ылайыкталган транскрипция менен эпосту жазып жана немец тилдеринде жарыялаган.

Ч. Валиханов жана В. Радлов жазып алган «Манас» эпосунун үзүндүлөрү өзүнчө лингвистикалык изилдөө жүргүзүлүүгө муктаж, тактап айтканда, фонетикалык, лексикалык изилдөөнү талап кылат.

1860-жылы орус окумуштуусу Н. И. Ильминскийдин «Материалы к изучению киргизского наречия» деген эмгеги Казань университетинин «Ученые записки» деген басылмасына жарыяланат. Профессор К. Дыйканов белгилегендей: «Ошол «записка» орус тарыхында биринчи болуп кыргыз наречийесин татардан болуп көрсөттү. Ошол китептин ичиндеги «Кыргызча-орусча сөздүктө» орус тамгасын биринчи колдонуп, кыргыз наречийесиндеги «ч» фонемасын «ш» тамга менен жазып «ш» фонемасын «с» тамгасына кошуп баба тилден келе жаткан эне тилдеги «ч» фонемасын жазуудан четтетип салды» («К. Дыйканов, Кыргыз тилим-тагдырым. Бишкек. 2002, 143). 1883-жылы Иш-Мухаммед Букин «Русско-киргизский и киргизско-русский словарь» деген сөздүгүн жарыкка чыгарган.

1894-жылы П. М. Мелиоранский «Краткая грамматика казак-киргизского языка» деген китебин жазып, кыргыз наречийесин эки тилге бөлүп, «казак» жана «кыргыз» тили деп жазып, диалектилерди тилге айландырат. XVIII кылымдан тартып орус тилчи окумуштуулары түрк тилдерин бөлүп-жарып, бири-биринен ажыратуу саясатын жүргүзүшкөн. Алардын эң башкы максаты «бөлүп-жарып, башкара бер» деген принцип болгон. Болбосо П. М. Мелиоранский минтип жазбайт эле: «Мы видим таким образом, что письменный киргизский язык значительно отличается от разговорного. В своем труде я буду

преимущественно заниматься разговорным киргизским языком, передаю звуки киргизского языка не арабскими буквами, а несколько дополненным русским алфавитом» (Мелиоранский, көрсөтүлгөн эмгек, 4).

1911-жылы Э. Арабаев менен Х. Сарсекеев «Казак ва кыргыз балдары үчүн «Алифба йаки төтө окуу» китебин Уфадан басып чыгарышкан.

Соңку кыргыз доорунда жазылып калган кыргыз тарыхы, кыргыз тили, адабияты, маданияты боюнча тарыхый материалдар али табыла элек. Эл ичи кенч эмеспи, мүмкүн келечекте андай баалуу эмгектер дагы табылар. 1930-жылдарда совет мамлекети тарабынан динге каршы катуу чабуул башталганда араб ариби менен жазылган канча деген китептер жерге көмүлүп, же өрттөлүп кетти. Кап-кап болуп мүрзөлөргө, жерге көмүлгөн китептер жөнүндө далай укканбыз. Эгер ошол китептер азыр бар болгондо кыргыз тарыхы, тили үчүн кандай гана баалуу материал болмок. Ошол эле мезгилде совет мамлекети эски орус тилинде жазылган китептерди сактап калышы-орустан башка элдердин тарыхын, тилин, маданиятын жок кылыштын амалы болгон. Баскынчылыктын эң эле коркунучтуусу тил баскынчылыгы эмеспи.

7. Жаңы кыргыз доору. Бул доор ХХ кылымдын 20-жылдарынан тартып башталат. Кыргыз элин тукум-курут болуп кетиштен сактап калган Улуу Октябрь социалисттик революциясы экендигин эч ким танбайт. Эгер Совет мамлекети болбогондо кыргыз эли бүгүн жок болуп кетмек. 1917-жылы Кыргызстанда 950 миң кыргыз улутундагы эл калганын тарыхый фактылар тастыктап турат. Совет мамлекети кыргыз сыяктуу майда улуттардын тилинин өнүгүшүнө зор маани берген. Совет мамлекетинин алгачкы жылдарында элдин сабатын жоюу маселеси жигердүүлүк менен ишке аша баштаган.

1924-жылы Э. Арабаевдин «Кыргыз алиппеси» деген китеби Ташкенттен жарык көрүп, кыргыз жаштарынын сабатын жоюуга жардам берген.

1924-жылы 7-ноябрда Кара-Кыргыз областынын партия комитетинин, областык аткаруу комитетинин органы болгон «Эркин Тоо» газетасы жарык көрөт. Бул мезгилге чейин нукура

кыргыз тилинде газета чыккан эмес. 1911-жылы жазып кеткен Э. Арабаевдин арманы «Качан өз эне тилибизде китеп чыгарар экенбиз, качан биз да эл катарына кошулабыз» деген максаты ишке ашып отурат.

Кыргыз тилинин илимий жактан өнүгүшүнө Касым Тыныстановдун эмгеги зор. 1926-жылы К. Тыныстанов «Чоңдор үчүн алиббени» жазып Москвадагы «Центриз-датка» өткөзөт, бирок басмада кыргыз тилин билбеген жумушчулар иштегендиктен, өтө көп ката жиберип коюшат. Бул китепти колдонууга Касым өзү каршы чыгат да, кайрадан оңдоп, 1927-жылы «Алиб-бе» оңдолуп басылып чыгат. Ошол эле 1927-жылы Касым Тыныстановдун кыргыз тилинин грамматикасы боюнча «Эне тилибиз» деген китеби араб тамгасында басылып чыккан.

1928-жылы кыргыз эли латын графикасына негизделген жаңы алфавитке өткөн. Касым Тыныстановдун «Эне тилибиз» деген окуу китеби латын графикасы менен 1928-жана 1931-жылдарда эки жолу басылып чыккан. 1932-жылы аталган автор «Тил сабагы» деген окуу китебин жазат, бирок китеп ал жылы чыкпай калып, 1933-жылы Ташкентте басылат.

Касымдын кыргыз грамматикасы боюнча жазылган: «Кыргыз тилинин морфологиясы» 1934-жылы 89 бет менен, «Кыргыз тилинин синтаксиси» 1936-жыл, 138 бет менен жарык көргөн.

1931-жылы жарык көргөн Шабдан уулу Ажымандын «Биздин тил»; Т. Сопу уулу жана А. Ыдырыс уулунун «Биздин тил» «Эне тил» (1933); 1939-жылы жазылган К. Бакеевдин «Кыргыз тили» 1934-жылы жарык көргөн, Т. Байжиевдин «Кыргыз тилинин окуу китеби» 1939-жылы жазылган, Н. Макешевдин «Кыргыз тили» кыргыз элинин сабаттуулугун жоюуда кандайдыр бир деңгээлде өз милдеттерин аткарышкан.

1940-жылдардан 1980-жылдарына чейин кыргыз тил илиминин өнүгүшүнө И. А. Батманов, Б. М. Юдахин, Б.М.Юнусалиев, К. Сартбаев, А. Жапаров, Ы. Жакыпов, Б. О. Орузбаева, С.Кудайбергенев, А. Орусбаев, Т.К. Акматов, А. Турсунов, С. Давлетов, К. Дыйканов, А.Осмонкулов ж.б. чоң салым кошушту.

1980-жылдардан тартып кыргыз тилинин фонетикасы, лексикасы жана грамматикасы боюнча кандидаттык

диссертациялар корголуп келген менен, дээрлик 25 жыл бою кыргыз тилин изилдөө боюнча докторлук диссертация корголгон жок. Анын себеби союз кулап, социалдык-экономикалык абалдан улам бирин-бири карабай, бут тосуп келишкендигинде.

2000-жылдан тартып кыргыз тилинин структуралык түзүлүшүнө жаңы өңүттөн, башкача айтканда, кыргыз тилиндеги текст проблемасына, лексикалык катмарына жана көбүнчө коммуникативдик синтаксиске өзгөчө көңүл бурула баштады. Тил жана сүйлөө (кеп) маселеси өз-өзүнчө изилденип, текст проблемасы боюнча: С. Мусаев, С. Өмүралиева, Т. Маразыков, Б. Усубалиев, Л. Жусупакматов; кыргыз тилинин тарыхы боюнча: С. Сыдыков, У. Асаналиев; кыргыз тилинин фонетикасы, лексикасы жана морфологиясы боюнча: Ш. Жапаров, Ж. Мамытов, Ж. Сыдыков, Т. Садыков, А. Турсунов, И. Абдувалиев, Ж. Осмонова, Б. Сагынбаева; кыргыз тилинин синтаксиси боюнча: А. Иманов, Ж. Жусаев, З. Дербишева, Т. Ашырбаев, С. Ибраимов, К. Токтоналиев, Т. Токоев; кыргыз тилин жана адабиятын окутуунун методикасы боюнча: Б. Өмүралиев, А. Осмонкулов, Н.Ишекеев, К. Добаев, И.Исамидинов, С. Рысбаев өңдүү окумуштуулар докторлук диссертацияларын ийгиликтүү коргошту.

Жыйынтыктап айтканда, кыргыз тилин жаңы багыттан, жаңы өңүттөн, лингвистиканын акыркы жетишкен ыкмаларын колдонуу менен изилдеп, өзгөчө кыргыз тилинин тарыхына, тарыхый фонетикасына, лексикасына, кыргыздардын байыркы жазуусуна, этнолингвисти-касына көңүл бөлүүчү мезгил жетти. Бүгүн кыргыз калкы кыргыз тилинин тарыхый изилденишине суусап турган учуру.

Колдонулган адабияттар:

1. Азыркы кыргыз адабий тили. Бишкек-2009, 7-19-бет.
2. *Баскаков А.Н.* Введение в изучение тюркских языков М., 1969
3. *Бартольд В.* Кыргыздар, Бишкек, 1997.
4. *Дыйканов К.* Кыргыз тилим - тагдырым. Бишкек, 2002.
5. *Жусупакматов Л.* Ноодогу кат. Бишкек,1992.
6. *Каковский В. Ф.,* Происхождение чувашского народа. Чебоксары, 1965

7. Киекбаев Г Введение в ураль-алтайское языкознание. Уфа, 1972
8. Кононов А.Н. Советская тюркология. Баку, 1972, №2.
9. Малов С.Е. Енисейские письменности тюрков. М., 1952.
10. Орузбаева Б.О. Кыргыз адабий тилинин жалпы негиздери жөнүндө Ф., 1968.
11. Орхон-Енисей текстери Ф., 1982.
12. Осмонов О. Кыргыздардын байыркы шумер жана сак элдери менен тектештиги. «Кыргыз Туусу», 14-17-ноябрь, 2008.
13. Тенишев Э.Р. Древнекыргызский язык. Бишкек, 1997.
14. Худяков Ю.С. Итоги и перспективы изучения истории и культуры кыргызов в Саяно-Алтае и Центральной Азии. Бишкек, 2001.
15. Юнусалиев Б.М. Тандалган эмгектер. Ф., 1971.

ФОНЕТИКА ЖӨНҮНДӨ ЖАЛПЫ ТҮШҮНҮК

Тил - айтылган ойду, ички сезимди кабарлоо жана кабылдоо аркылуу ишке ашырыла турган адам баласынын пикир алышуучу коммуникативдик карым-катнаш куралы, уңгу, мүчө, сөз, сөз айкашы, сүйлөм өңдүү тилдик белгилердин өзгөчө системасы. Пикир алышуунун негизги бирдиги айтылган сүйлөм. Ал сөз жана сөз айкаштарынан турса, сөз муундан турат. Муун болсо үндүүдөн же үндүү менен үнсүздүн айкашынан турат. Демек, пикир алышуунун негизги бирдиги болгон сүйлөмдүн да, сүйлөм тутумундагы сөз жана сөз мүчөлөрүнүн да материалдык, маанилик жагы тыбыштардын тизмегинен куралат. Ошондуктан тыбышсыз тил да, тилдеги бирдиктер да болбойт. Дүйнөдөгү бардык тилдер тыбыштуу тилге жатат. Анткени кеп агымында айтылган тыбыштардын тизмеги үн толкундарын түзүп, аба да таралып, аба аркылуу сүйлөөчүдөн тыңдоочуга жеткирилип турат.

Биздин сүйлөө речибиздеги ар бир сөздү айтууга жана угуп кабыл алуу үчүн ырааттуу формага келтирип турган негизги фактор тыбыштык материя болуп саналат. Ар бир элдин тили мына ушул тыбыштык материянын базасында гана байланыш-катыш куралы болуп жашай алат. Тилдин мындай материалдуулук касиети болбосо, биздин сүйлөө речибиздеги

айрым сөздөр же сөз айкаштары менен сүйлөмдөрдүн айтылышы да жана алардын экинчи тарапка угулушу, кабыл алынышы да мүмкүн эмес.

Тыбыштар — сөздүн айтылышында жана кулакка угулушунда бизге айкын сезилген материалдык белгилер. Жазууда бул белгилер тамгалар же башка графикалык каражаттар аркылуу туюнтулат.

Эгерде тилдеги морфемалар же жалпы эле сөз формалары тыбыштар аркылуу материалдаштырылып турбаса, адам баласынын тили кылымдар бою өмүр сүрүүгө да жана ал улам кийинки муундарга жетип турууга да мүмкүн эмес эле. Тилдин жогоркудай материалдык негизи жазуунун фонографиялык түрүнүн келип чыгышына да чоң мүмкүндүк берди. Мындай жазуунун пайда болушу кулакка угулган тыбыштарды (фонемаларды) шарттуу белгилер (тамгалар) аркылуу туюнтуунун натыйжасы болуп саналат. Ошентип, азыркыдай алфавиттер, ошондой эле жазуунун ушул кездеги өркүндөтүлгөн түрлөрү адамдардын сүйлөө речинде жашап келе жаткан тыбыштык материянын базасында жаралып келди.

Биздин сүйлөө речибиздеги тыбыштар сөздүн составында колдонулат. Бирок алар ошол сөздүн тутумунда болуу менен гана чектелип калбайт, ошол эле тыбыштар башка сөздөрдө да колдонула берет. Ошентип, лексикалык составдагы көп миңдеген сөздөр, чынында, аз гана сандагы тыбыштардын комбинациялык курамынан турат. Анткени деги эле үндүү жана үнсүз тыбыштардын бардыгын кошуп эсептегенде, кээ бир тилдерде жыйырмадан ашуун, айрымдарында орто эсеп менен элүү, көпчүлүгүндө отуз-кырк чамасында гана тыбыштар бар. М а с е л е н, англис тилиндеги үнсүз тыбыштардын саны 24, ал эми үндүүлөрдүн саны 21 (кыска жана созулма үндүүлөрдү, дифтонгуларды кошо эсептегенде) болсо, орус тилинде булардын жалпы саны үнсүз жана үндүүсү менен чогуу алганда 43 +6 болот. Француз тилинде — 21 + 13, армян тилинде — 30 +6, грузин тилинде — 28 + 5, өзбек тилинде — 24 + 6, эстон тилинде — 16 + 9, бурят тилинде — 27 + 17, эвенк тилинде — 18 + 11, чукот тилинде — 14 –т-6.

Ар кандай тыбыштык тил, жогоруда көрсөтүлгөндөй, тыбыштык материя аркылуу белгилүү формага келтирилген жана айтууга, угуп кабыл алууга толук мүмкүн болгон сөздөрдөн турат. Сөздөр ар кандай тыбыштардан куралат, М а с е л е н, китеп деген сөздүн составында [к], [и], [т], [е], [п] сыяктуу беш тыбыш бар. Ал эми *жамгыр, мектеп, турмуш, космос* деген сөздөрдүн ар бири алты тыбыштан, *курулуш, трактор, сугатчы, чалгычы* деген сөздөр болсо жети тыбыштан турат. Тилибизде тыбыштык составы мындан да арбын болгон сөздөр көп эле учурайт. Анткени тыбыштар тилибиздеги сөздөрдү маани жактан өз ара ажыратып, ар бирин өзүнчө сөз кылып көрсөтүүчү белги катарында кызмат кылат. Биз колдонуп жүргөн сөздөрдүн көпчүлүгү тыбыштык составы жагынан бири-бирине окшошпой, айырмалуу болуп турушунун негизги себеби да мына ушунда. Эгерде биз *уй, көч — күч, баш — бош, булак — кулак, шар — шаар, бор — боор, эр — ээр, ук — уук* деген сөздөрдү өз ара салыштырып көрсөк, булардын ар бири ар башка маанидеги сөз экендигин байкайбыз. Бул сөздөрдүн маани жактан бири-биринен айырмаланып турушу составындагы тыбыштарга байланыштуу болот.

Пикир алышуу оозеки түрдө да, жазма түрдө да ишке ашырылат. Бирок, булардын ичинен жазууга негизделген жазма текст, эреже катары тыбышка негизделген оозеки сүйлөөнүн формалдык жагы болот эсептелет. Демек, оозеки сүйлөшүү баштапкы кубулуш жазма кеп оозеки кептин негизинде пайда болгон кийинки кубулуш катары эсептелет.

Жазма речтин калыптануусу оозеки сүйлөшүүнүн негизинде өркүндөп өнүгөт, андан көз каранды болот. Жазма речтин нормалары калыпташып бир нукка салынган соң өз кезегинде оозеки сүйлөшүүдөгү айтым нормаларына да таасирин тийгизе баштайт. Адабий тилдин алкагында тилдин айтым нормалары менен жазуу нормалары дайыма бири бирине шайкеш келтирилип турушу шарт.

Ф о н е т и к а (грек тилиндеги *phone* – «тыбыш» деген сөздөн алынган) – тилдин тыбыштык системасын, анын курамын оутуучу илим. Бул илим тыбыштардын акустикалык, артикуляциялык жана функционалдык касиеттерин, тыбыштардын речтик агымда түрдүүчө

өзгөрүлүп айтылышын, муун, басым, интонация ж.б. маселелерди иликтейт. Тил системасынын биринчи бөлүгү Речтеги тыбыштар татаал кубулуш болгондуктан, булардын изилдениш аспектилери да түрдүүчө. Жалпы эле тыбыштын маанилик байланышы жөнүндөгү илимди **ф у н к ц и о н а л д ы к ф о н е т и к а** (же фонология), окупса, артикулятордук фонетика жана акустикалык фонетика болуп, бир нече бөлүктөргө ажырап тургандыгы жогоркудай себептерге байланыштуу. Төмөндө биз булардын ар бирине өзүнчө токтолобуз.

Ошентип, фонетикада тыбыштар акустикада иликтенген үн толкундарынын бир түрү катары каралат да, аларды мүнөздөө үчүн ар кандай акустикалык чоңдуктар колдонулат.

Физика илиминин тил илимине кандайча байланышы бар деген суроо туулса, анда латын тилиндеги *akustikos* (физиканын) үндүк өзгөчөлүктөрдү окутуучу бөлүмүн мисал келтиребиз. Анткени жалпы эле үн (добуш) абанын термелишинен жаралат. Абанын термелиши физикалык телонун (маселен, коңгуроонун, кандайдыр бир музыкалык инструменттин кылдарынын, газ же суюктук түрүндөгү заттардын, үн түйүндөрүнүн ж. б.) термелишинен улам пайда болот.

Үндүн жалпы теориясы жөнүндөгү илим тармагы **а к у с т и к а** деп аталат. Ал — физика илиминин атайын бөлүмү. Үнгө (добушка) жалпы мүнөздөмө берүүдө акустика анын төмөнкүдөй белгилерине таянат:

✓ 1. **Термелүү жыштыгы.** Фонетикада термелүү жыштыгы деп 1 секундта болуп өткөн толук термелүүнүн саны аталат, *герц* (кыскача *гц*) деген бирдик менен ченелет. Маселен, адамдын үн түйүндөрү секунтуна 100 жолу термелсе, анда мындан пайда болгон үндүн термелүү жыштыгы 100 *гц* деп табылат.

Үндүн бийиктиги да термелүүнүн жыштыгына жараша аныкталат. Термелүү канчалык жыш болсо, үндүн бийиктиги да ошончолук өлчөмдө бийик болот. Үндүн жапыздыгы термелүүнүн сейректигине байланыштуу. Жалпы эле термелүүнүн жыштыгы жана сейректиги убакыттын бирдигине карата өлчөнөт.

Үн бийиктигинин бирдиги катары герц кабыл алынган (бул термин Гц түрүндө кыскартылып колдонулат, немец физиги Г.Р.Герцтин наамына негизделген). Мындай бирдик термелүү бир мил. секундада бир жолу болот деген шарттуу эсептин негизинде келип чыккан.

Адамдын кулагы 16 герцтен 20000 герцке чейинки бийиктикте болгон үндү угуп ажырата алат. Эгерде үндүн бийиктиги 16гц төмөн (инфра үн) болуп, же ал 20000 гц жогору (ультра үн) чыгып кетсе, муну биз уга албайбыз. Мындай үндү адам баласынын угуу сезими кабыл алууга жөндөмсүздүк кылат. Айрым жаныбарлар (өзгөчө дельфиндер, ошондой эле жарганат, ит, түлкү, жылкы сыяктуу бир катар айбанаттар) гана мындай бийиктиктеги үндү уга алгандыктан жердин силкинүүсүн алар эрте сезишет.

20 герцтен төмөнкү жыштыктагы үн *инфраүн* деп, 20.000 герцтен жогорку жыштыктагы үн *ультраүн* деп аталат. Булар кулакка угулбаганы менен турмушта кеңири колдонулат. Маселен, инфраүн түндө көрүүгө арналган аскери дүрбүлөрдө, ультраүн бейтап адамдын илдетин аныктоочу медициналык атайын жабдыктарда кеңири колдонулат. Ошондой эле атайын кызмат үчүн иттерди даярдоодо адамдын кулагы укпаган, бирок иттин кулагы уккан инфраүн чыгара турган ышкырыктарды падаланышат.

2. Үндүн бийиктиги. Термелүү жыштыгынан көз каранды болгон чоңдук. Термелүү жыштыгы канчалык көп болсо, үн ошончолук ичке чыгат. Тескерисинче, термелүү жыштыгы канчалык аз болсо, үн да ошончолук жоон чыгып, коңур угулат.

Үндүн бийиктиги - үндүн жоон-ичкелигин мүнөздөөчү чоңдук. Маселен, тилибиздеги үндүүлөрдүн жоон жана ичке болуп эки топко бөлүнүшү, бир муун ичиндеги тыбыштардын үндөштүк күүсүнө баш ийип же жоон, же ичке айтылышы, муунак, сүйлөм интонациясынын өзгөрүшү дал ушул белгинин негизинде ишке ашырылат. Аталган чоңдук ырчылык өнөрдө ырчылардын үнүн сыпаттоодо да колдонулат. Бул жагынан эң жоон үн бас деп, жоон үн баритон деп, ичке үн тенор деп, андан ичке үн сопрано деп, эң ичке үн альт же контральт деп аталат.

Термелүүнүн мүнөзүнө (жыштыгына же сейректигине) жараша пайда болгон үндү толкундуу (музыкалуу) үн жана

кыска үн деп, экиге бөлүүгө болот. Мунун биринчиси **тон**, экинчиси **шыбыш** деп аталт. Биздин сүйлөө речибиздеги үндүү жана үнсүз тыбыштардын бөлүнүшү, үнсүздөрдүн жалпы составын сонор, жумшак жана каткалаң үнсүздөр деп бөлүштүрүү жогоркудай белгилерге негизделет.

3.Термелүүнүн арымы (амплитудасы). Бул чоңдук термелүүчү нерсенин, маселен, үн түйүндөрүнүн, баштапкы абалдан четтөө аралыгын билдирет да, мм менен ченелет.

4.Үндүн күчү. Бул чоңдук термелүүнүн арымына көз каранды болгон чоңдук. Демек, термелүүнүн арымы канчалык чоң болсо, үн да ошончолук күчтүү чыгат, тескерисинче, термелүүнүн арымы канчалык кичине болсо, үн да ошончолук алсыз чыгат. Фонетикада үндүн күчү децибелл (дб) менен ченелет. Д.Белл акустика жаатындагы изилдөөчү, телефонду ойлоп тапкан инженер, акустикалык фонетикага чоң салым кошкон изилдөөчү.

Адам баласынын кулагына угулган эң алсыз үн *угумдун төмөнкү чеги* деп, эң күчтүү үн *угумдун жогорку чеги* деп аталат. Эгерде үн угумдун төмөнкү чегинен да акырын чыкса, анда ал кулакка угулбайт. Эгерде үн угумдун жогорку чегинен ашып, катуу чыкса, анда ал *ооруга чыдоонун чеги* деп аталат да, кулакка күч келтирип, ден соолукка зыян алып келиши же кулактын тарсылдагын жарып кетиши да мүмкүн.

Үндүн күчү термелүү жыштыгына карай түрдүүчө аныкталат. Маселен, термелүү жыштыгы 1000 гц үн үчүн угумдун төмөнкү чеги 0 дб.ге барабар болсо, анын жогорку чеги 130 дб.ге барабар болот. Эгер үн мындан да каттуу чыкса, анда адамдын кулагын оорутуу чегине кириптер болот.

Үндүн күчү. Термелүүнүн арымына (акустикада бул *а м п л и т у д а* деп аталат) жараша пайда болгон физикалык кубулуш үндүн күчү деп аталат. Үндүн жаралышына себеп болгон термелүүнүн жогору көтөрүлүп жана төмөн түшүп туруш арымы (амплитудасы) канчалык болсо, үндүн күчү да ошончолук даражада болот. Маселен, комуздун кылын акырын гана козгоп койсок, үн алсыз (басаң) болуп чыгат. Эгерде аны керилте тартып жиберип, термелүүнүн арымын чонойтсок, үн ошокчолук деңгээлде күчтүү чыгат. Үндүн добуштуу же басаң болуп угулушу анын жогоркудай күчтүүлүк даражасына түздөн-түз байланыштуу.

Сүйлөө речинде үндүн күчү түрдүүчө болуп өзгөрө бериши мүмкүн. Анын себеби ал адамдардын бири-бири менен ар кандай шартта, алыс же жакын аралыкта туруп сүйлөшкөнүнө жараша болот. Сөздүн басыш түшкөн муунундагы үндүү тыбыш басымсыз муундагыга караганда күчтүрөөк айтылат.

Фонетиканын изилдөө объектилери

Фонетиканын изилдөө объектилерине:

1. *Тилдеги тыбыштардын толук курамы.* Тилдин тыбыштык курамы, ондогон эмес, жүздөгөн тыбыштарды ичине камтыйт.

2. *Ар бир тыбыштын акустикалык жана артикуляциялык касиеттери.*

3. *Тилдеги окшош тыбыштардын өзөгүн түзгөн фонемалардын толук курамы.*

4. *Ар бир фонеманын маани ажыратуучу белгилеринин курамы.*

5. *Тилдеги фонологиялык оппозициялардын түрлөрү.*

6. *Көп варианттуулуктун булактары.*

Речтин агымында айтылган тыбыштардын бири-бирине таасир этип, ар кандай өзгөрүүлөргө кабылышын жөнгө салган фонетикалык кубулуштардын топтому мүчөдөгү, андан соң сөздөгү (уңгудагы) көп варианттуулуктун булактары деп табылат. Ал эми речтеги варианттуулуктун булактарына төмөнкү кубулуштар жатат:

• сөз ичиндеги бардык муундардын, муун ичиндеги бардык тыбыштардын айтым күүсүн камсыз кылган жана сөздүн фонетикалык үндөштүк (*сингармонизм*) кубулушу.

- «сөз менен мүчөнүн чегинде жана мүчө менен мүчөнүн жигинде үнсүздөрдүн окшошуп же окшошпой айтылышын камсыз кылган *окшошуу* жана *окшошпоо кубулуштары*,
- муун ичиндеги үндүү жана үнсүз тыбыштардын ыңгайлашып айтылышын камсыз кылган *аккомодация кубулушу*,
- сөз ичиндеги үндүү тыбыштын кыскарып айтылышын камсыз кылган *редукция кубулушу*, сөздүн бир жерине үндүү тыбыштын кошулуп айтылышын камсыз кылган *протеза кубулушу*,

сөз соңундагы басымсыз муундагы үндүүнүн кыскарып

айтылышын камсыз кылган *элизия кубулушу*,

- сөз ичинде бир же бир нече тыбыштын түшүрүлүп айтылышын камсыз кылган *синкопа кубулушу*,
- сөз соңундагы тыбыштын кошулуп айтылышын камсыз кылган *эпитеза кубулушу*,
- сөз ичинде бир тыбыштын кошулуп айтылышын камсыз кылган *эпитезону кубулушу*,
- сөздүн кыскарып айтылышын камсыз кылган *апокопа кубулушу*,
- сөз ичиндеги тыбыштардын же муундардын орун алмашып айтылышын камсыз кылган *метатеза кубулушу* ж.б.

7. *Муундун табияты, түрлөрү, типтери, тыбыштык курамы, айкашуу, сыйлыгышуу, жиктелиш эрежелери.*

8. *Басым жана анын түрлөрү,*

9. *Муунак (синтагма): курамы жана түрлөрү.*

10. *Интонация жана интонаема: табияты, курамы, түрлөрү, типтери.*

11. *Алфавит, графика, орфография жана орфоэпия маселелери,*

12. *Траскрипция маселелери ж.б.лар.*

Көрүнүп тургандай, бул жана ушул өңдүү башка объектилер фонетиканын тике же кыйыр түрдө тилдин бардык деңгелдери менен бирдей карым-катышта болорун тастыктап турат. Анткени тил системасынын эң жогорку деңгээлиндеги сүйлөмдөн баштап төмөнкү деңгээлиндеги уңгу-мүчөгө (морфемага) чейинки бардык эки жактуу бирдиктер сөзсүз түрдө кандайдыр бир тыбыштык турпатка жана мааниге ээ болушу шарт.

Ал эми тыбыш (фонема) болсо өз алдынча маанини билдирбейт, бирок морфемадан сүйлөмгө чейинки эки жактуу маани берүүчү майда бирдиктердин тыбыштык турпатын куроо үчүн кызмат кылат. Ушунун өзү эле фонетиканын тилдин бардык деңгээлдери менен бирдей байланышта болорун ачык далилдейт.

Демек, фонетиканын табиятын түшүнбөй туруп, тил системасынын бөлүктөрү менен тил илиминин бөлүмдөрүнүн табиятын да илимий жактан аңдап түшүнүү эч мүмкүн эмес.

Фонетиканын түрлөрү

Фонетика теориялык жактан жалпы фонетика жана жеке фонетика болуп экиге жиктелет.

Жалпы фонетикада дүйнөдөгү бардык тилдердин тыбыштык түзүлүшүндөгү жалпы өзгөчөлүктөр, тыбыштардын жасалуу, угулуу, кабылдануу заңдары, заттык, кызматтык жалпылыктары, фонологиялык концепциялар, тыбыш, фонема, морфонема, архифонема өңдүү түшүнүктөр, фонемалардын ажыратуу жана бириктирүү (дифференциялдык жана интегралдык) белгилери, фонологиялык оппозициялардын түрлөрү менен типтери, интонациянын тилдик каражаттарынын колдонулушу, тыбыштык системалардын тарыхый жактан өнүгүшү, алардын бири-бирине таасир этүү заңдары, бир системадагы тыбыштардын айкашуучу речтин кеп агымындагы тыбыштардын колдонуу эрежелери, графика, орфография, орфоэпия принциптери жана эрежелери сыяктуу көптөгөн теориялык маселелер каралат.

Жеке фонетикада өйдөкү маселелер бир тилдин алкагында өз чечилишин табат да, ал тилдин тыбыштык түзүлүшүн ар тараптан изилдөөгө шарт түзүлөт.

Жалпы фонетика менен жеке фонетика өз ара тыгыз карым-катышта өнүгүп, жалпы фонетика жеке фонетиканын алкагында топтолгон фактыларга таянуу менен жалпы теориялык бүтүмдөрдү, түшүнүктөрдү, жоболорду иштеп чыкса, жеке фонетика жалпы фонетиканын алкагында иштелип чыккан ар кандай теориялык жоболорго, көз караштарга, концепцияларга, түшүнүктөргө, эрежелерге, заң-мыйзамдарга ж. б.ларга таянуу менен гана бир тилдин тыбыштык түзүлүшүн так жана терең сыпаттап берүүгө жетише алат.

Изилдөө объектиси менен коюлган максатына карай фонетика төмөнкүдөй түрлөргө бөлүнөт:

- 1) *сыпаттама фонетика,*
- 2) *тарыхый фонетика,*
- 3) *тектештирме же тектештирме-тарыхый фонетика,*
- 4) *салыштырма же салыштырма-типологиялык фонетика.*
- 5) *диалектилик фонетика,*
- 6) *эксперименттик фонетика.*

Сыпаттама фонетика (описательная, дескриптивная фонетика) - кээде синхрондук же статикалык фонетика деп да аталат. Белгилүү бир мезгилдеги тилдин тыбыштык түзүлүшүн изилдеп үйрөтөт. Көбүнчө тигил же бул тилдин азыркы учурдагы абалын иликтөө менен чектелет. Ошондуктан, маселен, «Азыркы кыргыз тили: фонетика» аттуу окуу китептер дал ушул сыпаттама фонетиканын бир түрү болуп эсептелет.

Тарыхый фонетика (историческая, диахроническая фонетика) тилдин тыбыштык түзүлүшүнүн тарыхый жактан өнүгүп өзгөрүшүн изилдеп үйрөтөт. Азыркыга чейин эне тилибиздин тарыхый фонетикасы да, грамматикасы да жазыла элек.

Тилдин тыбыштык түзүлүшүн азыркы жана тарыхый деңгээлде сыпаттоодо тектеш тилдердин фактысына да кайрылууга туура келет. Анткени тыбыштардын тарыхый жактан өзгөрүү жана өнүгүү себептерин ачып берүүгө мүмкүндүк берет. *Тектештирме (сравнительная), тектештирме-тарыхый (сравнительно-историческая) фонетика* тектеш тилдердин тыбыштык жактан өз ара катнашын жалпылык менен айырмачылыктарын салыштып изилдөө аркылуу баба тилдин тыбыштык негизинин тууралыгын калыбына келтирүү максатын көздөйт. Буга мисал кылып «Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков: фонетика» (М: 1984) аттуу совет жана орус окумуштуулары тарабынан даярдалган орчундуу эмгекти айтууга болот.

Тарыхый фонетика менен тектештирме-тарыхый фонетика бири-бири менен тыгыз байланышта болуп, тектештирме-тарыхый ыкманы колдонуу жагынан экөө тең бирдей жалпылыкты түзүшөт. Айырмачылыгы: тарыхый фонетика көбүнчө бир тилдин тыбыштык жүйөөсүн тарыхый жактан изилдөө максатын көздөсө, тектештирме-тарыхый фонетика тектеш тилдердин негизин түзгөн баба тилдеги тыбыштын туура экендигин аныктоо максатын көздөйт. Ошондуктан буларды бири-бирине кескин карама-каршы коюу дайым эле мүмкүн боло бербейт.

Салыштырма, салыштырма типологиялык (сопоставительно типологическая) фонетика тилдерди тектеш же тектеш эместигине карабастан салыштырып изилдейт да, анда салыштырылып жаткан тилдердин тыбыштык түзүлүшүндөгү жалпылык менен айырмачылыктарды ар тараптан ачып берүү

максаты көздөлөт. Салыштырма фонетика багытында кыргыз тил илиминде бир катар кандидаттык диссертациялар корголуп, окуу куралдары жазылган.

Диалектилик фонетика тилдин жергиликтүү диалектилеринин тыбыштык өзгөчөлүктөрүн изилдөө максатын көздөйт.

Изилдөөнүн жаңы ыкмалары менен технологияларын пайдалануу жагынан *эксперименттик фонетика* фонетиканын бардык түрлөрүнөн өзгөчөлөнүп турат да, ал төмөнкүдөй төрт багытты ичине камтыйт:

1. *Акустикалык фонетика* – тилдеги тыбыштарды үн кубулушунун бир түрү катары карайт да, тилдин тыбыштык түзүлүшүн кимограф, осциллограф, интонограф, спектрограф өңдүү акустикалык куралдарды колдонуу менен изилдейт.

2. *Артикуляциялык фонетика* тилдеги тыбыштарды сүйлөө органдарынын иш-аракети менен байланышкан биологиялык кубулуш катары карап, тилдин тыбыштык түзүлүшүн палатограф, рентгенограф, миограф сыяктуу **физиологиялык куралдардын жардамы** менен изилдейт.

3. *Перцептивдик фонетика* – тилдеги тыбыштардын тил ээси тарабынан кабылдоо өзгөчөлүктөрүн изилдейт да, бул максатты ишке ашыруу үчүн психологиялык, психолингвистикалык жана акустика-артикуляциялык ыкмаларды колдонот.

4. *Компьютердик фонетика* – тилдин тыбыштык түзүлүшүн, оозеки речтин анализи менен синтезин компьютердик, сандык жана үндүк технологияларды колдонуу менен изилдейт.

Эксперименттик фонетиканын аталган багыттарынын ар бири боюнча кыргыз тил илиминде бир катар диссертациялык изилдөөлөр аткарылган.

Кыргыз тилинин фонетикасынын кыскача тарыхы

Кыргыз жана башка бардык түрк тилдеринин тыбыштык өзгөчөлүктөрү байыртадан баштап эле окумуштуулардын назарын өзүнө буруп келет. Буга мисал кылып XI кылымдын экинчи жарымында жазылган Барскандык-Кашкарлык Махмуттун «Түрк тилдеринин сөздүк жыйнагы» аттуу эстелигин келтирүүгө болот. Эстеликте түрк сөздөрү муун санына карай бир муундуу, эки муундуу жана көп муундуу сөздөр деп, үндөштүктүн сакталышына карай таза тилдер жана аралашма

тилдер деп, сөз башында *д~т, м~б, й~ж* алмашууларына, сөз ортосунда каткалаң үнсүздөрдүн жумшарышына карай түрк тилдери чыгыш жана батыш топторуна бөлүштүрүлөт. Ошол эле маалда түрк диалектилеринин өнүгүү тарыхынын эң байыркы доорлорун чагылдырган жана түркологияда кийинчерек гана белгилүү боло баштаган *д~з~й, р~з, л~ш* шайкештиктери да дал ошол Барскандык бабабыз тарабынан илимий айлампага киргизилген экен.

XIX к. соңунан баштап Жети-Суу чөлкөмүн, анын ичинде кыргыз жергесин каратып алгандан кийин орус окумуштууларынын кыргыз жана башка түрк тилдерине болгон кызыгуусу артат. Буга чейин кыргыз жана казак тилдеринин фонетикалык өзгөчөлүгүнө байланыштуу Радловдун, Ильминскийдин эмгектери жарык көрөт.

Бирок кыргыз тилинин тыбыштык түзүлүшү өткөн кылымдын 20-30-жылдарында гана ырааттуу түрдө иликтөөгө алына баштайт. Бул жагынан алгачкы маалымат 1911-жылы Уфа шаарында жарык көргөн И. Арабай уулу менен Сарсеке уулунун кыргыз жана казак балдарына арналып жазылган «Алиппе же төтө жазуу» аттуу китебинде берилген. Бирок анда тилдеги тыбыштардын бөлүнүшүн иштеп чыгуу максаты көздөлбөстөн, ал тыбыштарды жазууга үйрөтүү аркылуу балдардын катсабатын ачуу максаты көздөлгөн.

Эне тилибиздин фонетикасы жөнүндөгү илимий жактан тастыкталган алгачкы маалымат кыргыз тилтаанымын негиздеген Касым Тыныстан уулунун калемине таандык. Тактап айтканда, туңгуч профессорубуздун «Энетилибиз» (1926-29), «Кыргыз тилинин жазуу эрежелеринин жаңы долбоору» (1934), «Кыргыз тилинин морфологиясы» (1934), «Кыргыз адабий тилинин орфографиялык эрежелери» (1936) аттуу эмгектеринде тилибиздеги тыбыштар үндүү жана үнсүз деп эки чоң топко бөлүп каралган. Булардын ичинен үндүү тыбыштар созулма жана кыска, жоон жана ичке, эрин жана ачык, кең жана кууш деп дагы сегиз топко бөлүнгөн. Үнсүздөр болсо өз кезеги менен уччул, түпчүл, орточул, артчыл, жарылма, жылчыкчыл, каткалан, жумшак, уяң, кожогой деп өзүнчө топторго түркүмдөштүрүлгөн. Кыргыз фонетикасынын өнүгүшүнүн кийинки этаптарында К. Тыныстан уулунун жогорудагы табылгалары менен илимий жоболору бир катар

жагынан такталса да, негизинен алар өзгөрүүсүз сакталган. Демек, ушунун өзү эле К. Тыныстан уулунун илимий мурастарында эне тилдин тыбыштык табияты так жана дээрлик кенен ачып көрсөтүлгөндүгүн кабарлайт. Бул бир жагынан.

Экинчи жагынан К. Тыныстан уулунун мурастарынын илимий жактан бийик деңгелге көтөрүлгөндүгүн ХХ кылымдагы тил теориясынын негиздөөчүлөрүнүн бири деп табылган Е. Д. Поливановдун пикиринен ачык байкоого болот. Анын пикири боюнча, К. Тыныстан уулу батыш окумуштуулары менен бир учурда жана алардан көзкарандысыз кыргыз тилинин жазуу системасын түзүү маселесин илимий жактан так чечүүгө боло турган морфонология теориясын негиздеген.

Кыргыз фонетикасын эксперименттик ыкма менен изилдөө багытынын башында Т.К.Ахматов турат. Ал бул ыкманы колдонуу менен Ленинград шаарында «Кыргыз адабий тилинин тыбыштык түзүлүшү» (1969) аттуу докторлук диссертациясын коргогон. Андан соң кыргыз тили боюнча үч докторлук иш аткарылган; Ж. К. Сыдыков «Кыргыз адабий тили менен диалектилеринин тыбыштык түзүлүшү». Фрунзе, 1990; Т. Садыков. «Кыргыз фонологиясы менен морфонологиясынын теориялык негиздери». Алматы: 1995; К. Токтоналиев. «Кыргыз тилиндеги айтымдын коммуникативдик-функционалдык жана интонациялык структурасы». Бишкек: 2004.

Кыргыз тилинин диалектилеринин тыбыштык түзүлүшүн изилдөө боюнча акад. Б. М. Юнусалиев, КУУнун профессору Ж.Мукамбаев өзүнүн отуз жылдан ашуун эмгегин диалектологияга арнап, кыргыз жергесин кыдырып жыйнаган эмгеги 2009-жылы балдары тарабынан 7 томдук диалектологиялык сөздүгү жарык көрдү. Булардан сырткары Э Абдылдаева, Г. Бакинова, А.Биялиев, Ш.Жапаров, Ж. Жумалиев ж.б.лардын кошкон салымы чоң. Диалектилик фонетика багытында жүргүзүлгөн иликтөөлөрдүн жыйынтыгы Ж.К. Сыдыковдун аталган диссертациясында чагылдырылган.

Жогорудагылардан тышкары кыргыз тили менен англис, француз, немис, орус, корей, япон жана башка тилдерди салыштыруу аркылуу бир катар кандидаттык диссертациялар да корголгон.

Ошентип, кыргыз фонетикасы бүгүнкү күндө кыргыз тил илиминин дээрлик кенен жана терең изилденген бөлүмү деп табылат.

Фонетиканы окуп үйрөнүүнүн үч аспектиси

Фонетиканын акустикалык аспектиси

Тилдеги тыбыштар табияттагы адам баласынын кулагына угулган жана угулбаган сан кырлуу үн кубулушунун бир түрүнө жатат. Үн толкундары ар кандай чөйрөдө ар башка ылдамдык менен таралат. Маселен, үн толкундары абада секундуна 340 метр ылдамдык менен тараса, сууда секундуна 1500 метр, темирде 4800 метр, болотто 5000 метр ылдамдыкта болот, жарык нурунун ылдамдыгы секундуна 300.000 километрге жетет. Ошондуктан чагылгандын жарк этиши анын чарт эткен үнүнө караганда алда канча мурда көзгө көрүнөт.

Жогоруда айтылгандай, адамдын үн түйүнүндөгү дирилдөөдөн пайда болгон үн толкундарынын 1 секундда таралган үн узундугунун ылдамдыгы да мкс (мил. сек) менен эсептелинип, акустикалык бирдиги аныкталат.

1. Үндүн созулушу. Тилдеги тыбыштарды айтуу үчүн белгилүү бир өлчөмдөгү убакыт бирдиги талап кылынат. Демек, бул жагынан тилдеги айрым бир тыбыштар өтө кыска, экинчилери андан созулуңку, үчүнчүлөрү өтө созулуп айтылышы мүмкүн.

Үндүн созулушу боюнча тыбыштар топ-тобу менен төмөнкүчө жайгашат:

- 1) каткалаң жарылма үнсүздөр: *п, т, ч, к;*
- 2) каткалаң жылчыкчыл үнсүздөр: *с, ш;*
- 3) жумшак жарылма үнсүздөр: *б, д, ж, г;*
- 4) жумшак жылчыкчыл үнсүздөр: *з, г;*
- 5) жарылма уяң үнсүздөр: *м, н, ң;*
- 6) жылчыкчыл уяң үнсүздөр: *л, р, й;*
- 7) кыска кууш үндүүлөр: *ы, и, у, ү;*
- 8) кыска кең үндүүлөр: *а, е, о, ө;*
- 9) созулма кууш үндүүлөр: *уу, үү;*
- 10) созулма кең үндүүлөр: *аа, ээ, оо, өө.*

Көрүнүп тургандай, эң кыска айтылган т тыбышы менен эң созулуп айтылган аа тыбышынын ортосунда калган бардык тыбыштар жайгашат. Ошол эле маалда бул белги тилибиздеги созулма жана кыска үндүүлөрдү айиырмалоо кызматын аткарат. Эксперименттик фонетика керсөткөндөй, тилибиздеги созулма үндүүлөр кыска үндүүлөргө караганда болжол менен 2-3 эсе созулуп айтылат.

Тилдеги тыбыштардын созулушу *миллисекунт (мс)* менен ченелет. Мында 1 миллисекунт 1 секундтун миңден бир үлүшүнө барабар, б.а.

$1 \text{ мс} = 1/1000 \text{ сөк.}$

Адам баласынын кулагынын угум чеги -30-50 мс. Эгер тыбыш бул убакыттан кыска айтылса, анда ал угум чегинен төмөн туруп, кулакка угулбай калат. Демек, адам баласынын кулагы 30-50 мс. тан жогору созулуп айтылган тыбыштарды гана угуп кабылдоого жөндөмдүү.

Үндүн созулушу (узарыңкы чыгышы) ошол үндү пайда кылган термелүүнүн белгилүү убакыттагы санына жараша болот. Речте колдонулган тыбыштардын созулуп айтылышы (же алардын айтылышындагы үндүн узундугу) өтө эле аз өлчөмдө, болжол менен алганда, ал 20дан 220га чейинки миллисекунддун чегинен ашпайт. Ошондой болсо да тыбыштын сапатын өзгөртүүгө жарагыдай толук мүмкүндүгү бар. Алсак, орус тилиндеги басым түшүп айтылган үндүү тыбыштар, басымсыз үндүүлөргө караганда, созулуңку айтылат. Кыргыз тилиндеги созулма үндүүлөрдө, кыска үндүүлөргө караганда, үндүн созулунку чыга тургандыгы мындан да ачыгыраак байкалат. Басымдуу айтылган созулмалар кыска үндүүлөрдөн айырмалуу болуп колдонулары англис, немец, француз, чех ж.б. тилдерге да мүнөздүү.

2. Үндүн тембри. Үндүн сапатын аныктоочу чоңдук, негизги тон жана кошумча тон деген түшүнүктөр аркылуу сыпатталат.

3. Негизги тон - адам баласынын үн түйүндөрүнүн жекече термелүүсүнүн натыйжасында пайда болгон үн. Ар бир адамдын жана эркек менен аялзатынын үн түйүндөрү бири-биринен айырмаланып турат. Маселен, эркектердин үн түйүндөрү 1,5 см болсо, аялдардыкы 1,2 см болот.

Аялдардын үн түйүндөрү кыска, ошон үчүн алардын үнү эркектикине караганда ичке чыгат. Тактап айтканда, акустикалык жактан эркектердин негизги тону 80-250 гц аралыкты түзсө, аялзатынын негизги тону 140-500 гц жыштыкта ишке ашырылат. Ал эми балдардын негизги тону 170-600 гц жыштыктагы үнгө туура келет.

Жалпы эле үндүн же сүйлөө речиндеги тыбыштардын акустикалык жактан татаалдашып калышы негизги тонго резонатордук тондун кошулуп кетиши менен түшүндүрүлөт.

Резонатор — туш тарабы курчалган, абанын термелиши мүмкүн болгон жана кошумча үндү (жанырыкты) пайда кыла турган бош чөйрө. Резонатордун ролун, маселен, бош бөлмө, комуздун же гитаранын капкакталган көңдөй бөлүгү, коңгуроонун көңдөй жагы (ичи), сурнайдын түтүгү ж. б. нерселер аткара алат. Булардын ар биринин формасына, көлөмүнө же башка өзгөчөлүгүнө жараша термелүү жыштыгы да ар түрдүү болушу мүмкүн.

Абанын термелиши аркылуу келип чыккан үндүн жогоркудай резонаторлорго таралышы ошонун эле өзүндөй термелүүнү жаратып, кошумча үндү (жаңырыкты) пайда кылат. Ал негизги үнгө кошулуп, аны татаалдантат жана күчөтүлгөн абалга жеткирет. Тактап айтканда, резонатор аркылуу баштапкы тондун үстүнө андан жогору турган гармоникалык о б е р т о н (жогорку тон) келип кошулат. Мындай кубулуш резонанс деп аталат (бул французча гезопапсе деген сөздөн келип чыккан, жалпы мааниси «жанырык» — орусча «отзвук» дегенге туура келет).

Резонатор канчалык кен, ичи бош жана ички бети жылмакай болсо, үндүн жаңырыгы да ошончолук күчтүү чыгат. Буга карама-каршы келген шартта үн жутулуп калып, анчалык катуу чыга албай, күчүн жоготуп коёт. Маселен, бош бөлмөдө үндүн жанырыгы катуу чыгып, ал эми мебель же башка үй буюмдары көбүрөөк болгон бөлмөдө мындай жаңырык угулбай, үндүн басаң чыгып калышы мына ушундай себептерге тикеден-тике байланыштуу.

Адамдын ооз көндөйү, мурун көндөйү, алкым сыяктуу мүчөлөрү да резонатордун милдетин аткарат. Тилдин, эриндердин, таңдай көшөгөсүнүн тыбыш жасоодогу кыймылына жараша өзгөчө ооз көндөйүнүн формасы, көлөмү ж.

б. жактары түрдүүчө болуп өзгөрүп, натыйжада биздин сүйлөө речибизде колдонулуп жүргөн ар кандай сапаттагы тыбыштар жаралат.

4. Кошумча тон үн түйүндөрүнүн термелүүсүнүн натыйжасында пайда болгон негизги тондон башка тондор. Негизги жана кошумча тондор (үндөр) ооз, мурун, көмөкөй көңдөйлөрүнөн чыккан жаңырык тондор менен коштолот. Кошумча тондор **обертондор** (англисче *overtone-кошумчаланган бийик тон*) деп аталат. Айтылган сөздүн тутумундагы тыбыштар негизги жана кошумча тондор менен жаңырык тондордун аралашмасынан туруп тембралдык бөөкчону пайда кылат.

Интонациянын бир составдык компоненти.

Тембр – бул үндүк-тилдик көркөм каражат. Жогоруда айтылгандай ар бир адамдын ооз, мурун, алкым (көмөкөй), тилдин, эриндин, таңдай көмөкөйдүн көлөмү, түзүлүшү, тыбыш жасоодогу кыймыл-аракети бирдей эмес. Ошондуктан тембри индивидуалдуу көрүнүш катары да кароого болот. Анткени ар бир адамдын өзүнө гана тиешелүү тембри болгондуктан, ал үндүн тааныш экендигине карай көрбөсөк да ал адамды тааныйбыз. Ал эми үнү тааныш эмес адамдардын тембринен анын жашын, салмагын, жынысын да билүүгө болот.

Обертондун жардамы менен адамдын оң жана терс эмоциялары кошумчаланган өзгөчө үндүк сапат менен толкундануу, кайгыруу, кубануулар калтырак баскан үндүү бөөкчолор менен экспрессивдүү түрдө берилет. Ошентип ар бир адамдын үндүк сапатын аныктаган резонанстан жаралган тембралдык бөөкчонун өзгөчөлүгүн СССРдин диктору Левитандын согуштун каардуулугун баяндаган калтырак баскан үнүнө Гитлер да өзгөчө таасирленген. Айрым адистер тембрди жекече үндүк сапат катары баалап интонацияга кошпосо, тескерисинче В.Л. Артемев, Л.Л. Буланин, Л.А. Зиндер үндүк-тилдик каражат катары кошот.

5. Үндүн спектри. Күндүн жарыгы ар кандай түстөгү нурду ичине камтыган сыяктуу тилдеги тыбыштар да ар кандай мүнөздөгү акустикалык элементтерди ичине камтыйт.

Үндүн спектри деп анын тутумундагы акустикалык элементтердин өз ара катышы аталат. Фонетикада тыбыштардын спектрин алуу үчүн спектрограф деген атайын прибор колдонулат.

Фонетиканын артикуляциялык аспектиси

Речтик аппарат жана анын тыбыш жасоодогу кызматы. Тыбыштардын артикуляциясы

Айрым фонетиканы изилдеген илимпоздор бул аспектини анатомио-физиологиялык аспект дешет. Анткени анатомия тыбыш жасоочу органдардын түзүлүшүн окутса, физиология болсо артикуляцияланганда алардын иштөө процессин үйрөтөт. Биздин сүйлөө речибиздеги тыбыштардын жасалышына керектелүүчү органдар абал мурда дем алуу, тамактануу ж.б. сыяктуу биологиялык муктаждыкка гана ылайыкталган аппарат болгон. Булардын тыбыш жасоодогу кызматы тилдин жаралышы менен бирдикте өнүгүп чыккан социалдык касиет болуп саналат. Анткени тил коомдук кубулуш болгондуктан, адамдын сүйлөө органдары тыбыш жасоого гана ылайыкталган биологиялык мурас катары «даяр» түрдө өткөн эмес.

Сүйлөө органдарынын жалпы составы төмөнкүдөй бөлүктөрдөн турат:

- 1) дем алуу органдары (көкүрөк клеткасы, диафрагма, өпкө жана анын бронхалары, кекиртек);
- 2) көмөкөй (мында үн түйүндөрү жайгашкан);
- 3) ооз жана мурун көңдөйлөрү;
- 4) тил жана эриндер;
- 5) борбордук нерв системасы.

Булардын тыбыш жасоодогу кызматы ар түрдүү. Төмөндө ушул туурасында жалпы мүнөздөмө берилет.

Дем алуу органдары. Дем алуу органдары негизинен өпкө болуп эсептелет жана ал көкүрөк көңдөйүнүн ичинен орун алган. Өпкө бронхалар менен биригип, эки бутакты пайда кылат да, кекиртек менен туташат.

Тыбыштарды жасоодо дем алуу жана дем чыгаруунун ролу чоң. Дем алганда кабырганын арасындагы булчуңдардын

кыскарышы өпкөнү өзү менен кошо тартса, диафрагманын (боор эттин) кыскарышы, төмөн түшүшү өпкөнү кеңейтет. Бул эки процесс аркылуу көңдөйдүн көлөмү кеңейип, аба өпкөгө кирет. Дем чыгарууда өпкө кичиреет да, абанын айрым бөлүгү кекиртект аркылуу сыртка чыгат. Кыймылды тартипке салып турган булчуңдардын иштеши аркылуу дем алуу тез, дем чыгаруу жайыраак болот. Бул кептеги тыбыштардын күчүнүн өзгөрүшүн, же басым түшүп жана басымсыз айтылышын белгилөө менен тыгыз байланыштуу.

Кекиртект. Трахеянын жогорку бөлүгү кеңейип кекиртекти пайда кылат (лат. *1агулх*). Кекиртект трахея менен бирге абанын өпкөгө кирүү жана өпкөдөн чыгуу жолун түзөт. Кекиртект ыйлаакчалар менен капталган чемирчектерден түзүлгөн. Бул чемирчектин бир (калканча чемирчек) кекиртектин алды жагынан орун алып, анын алга чыгып турган урчугу коко деп аталат. Коконун ички бурчундагы калканча чемирчекке бекилген эки булчуңча бар, аны *үн түйүндөрү* дейт.

Кекиртектин чемирчектери булчуңдар менен капталып, ал бүтүндөй үн аппараттарын кыймылга келтирип, анын кыймылын башкарып турат.

Үн түйүндөрү. Үн түйүндөрү үндүн пайда болушуна активдүү катышат. Үн түйүндөрүнүн арасында жылчык орун алган, ал *үн жылчыгы* деп аталат. Калканча чемирчек жана ага бекитилген үн түйүндөрү үн жылчыгын ачып, абаны эркин өткөрөт, же үн жылчыгын өтө кысып, өпкөдөн чыгып келе жаткан абанын агымы өтүшүн кыйиындатат, үн жылчыгы таптакыр жабылса абанын сыртка чыгышы дээрлик токтолот.

Үн чыгарууда үн түйүндөрү негизги ролду ойнойт. Үн чыгардан мурун үн жылчыгы жабылып, үн түйүндөрү тартылып турат. Өпкөдөн чыгып келе жаткан аба жабылып турган үн түйүндөрүнүн жылчыгын жарып, сыртка чыкканда үн пайда болот. Үн жылчыгынын кыймылы ийкемдүү болгондуктан, тез эле кайра алгачкы абалына келет, б.а. кайтадан жабылып калат. Ушундай жол менен үн түйүндөрү кыймылга келип дирилдеп, ачылып жана жабылып турат. Аба кекиртект аркылуу мезгил мезгили менен чыгып тургандыктан, сүйлөп жаткан учурда үн толкуну, б.а. үн пайда

болот. Үн түйүндөрүнүн дирилдеши канчалык күчтүү болсо, үн ошончолук бийик чыгат. Дирилдөө күчү аз болсо, үндүн пас чыгышына алып келет, бирок бардык адамдардын үнү бирдей болбойт.

Речтеги айрым тыбыштарды айтууда үн чоң роль ойнойт. Үндүү тыбыштардын жасалышында үн түйүндөрү дайыма иштейт. Үн жалаң гана үндүү тыбыштарга катышпастан, кээ бир үнсүздөргө (жумшак үнсүздөргө) да катышат. Үн катышкан үнсүздөр **жумшак үнсүздөр** деп аталат. Каткалаң үнсүздөрдүн жасалышында үн түйүндөрү кыймылга келип дирилдебейт, ошондуктан аларда шоокум, шыбыш гана пайда болот.

Шыбыш жана шоокум чыгарууда үнгө караганда үн түйүндөрүнүн абалы такыр башкача, бул учурда абанын агымы үн түйүндөрү аркылуу өтпөстөн, ачылып турган калканча чемирчек аркылуу сыртка чыгат, экөөнүн ортосундагы (үн түйүндөрү менен калканча чемирчектин арасындагы) жылчыкчанын ички бетине аба сүрүлүүдөн шыбыш пайда болот. Бул шыбыш каткалаң үнсүздөргө катышып, каткалаңдоонун негизин түзөт.

Алкым. Ооз көңдөйү жана эриндер. Кекиртектин үстүнөн кулкун орун алган. Алкымдын алды жагы ооз көңдөйү менен, жогору жагы мурун көңдөйү менен катышат. Алкым көңдөйү менен ооз көңдөйү жана мурун көңдөйү резонатордук кызмат аткарып, тыбышты үн жагынан кубултуп турат.

Ооз көңдөйүнүн алдыңкы бөлүгү тиш менен эриндерге такалат. Эриндер алга жүткүнүп, тегерек же сүйрү формада болушу үндүүлөрдү артикуляциялоодо белгилүү ролду ойнойт. Ачык (эрин эмес) үндүүлөр жаак кең ачылып, тилдин үстүнкү бети менен катуу таңдайдын аралыгы кенен болуудан жасалат. Кууш үндүүлөр тилдин жогору карай бийик көтөрүүлүүсү, катуу таңдайга өтө жакындашуусу менен жаактын кууш болушу аркылуу жасалат.

Таңдай жана тиш. Ооз көңдөйүнүн үстү жагы таңдай менен чектелет. Анын алдыңкы жана ортоңку бөлүгү кыймылсыз болгондуктан, **катуу таңдай** деп аталат, арткы бөлүгү кыймылдуу келет, ошон үчүн ал **жумшак таңдай** делет. Ооздун арткы бөлүгүндө катуу таңдай жумшак таңайдан кийин

(бери көздөй) жайгашкан жана анын чеги төмөн салаңдаган кичине тил менен аяктайт.

Ооз көңдөйү алды жагынан астыңкы жана үстүңкү тиштер менен чектелген, кийинкилери бүйлөө-бүйлөлөргө бириктирилген. Речтеги тыбыштардын жасалышында тиштерибиз да, катуу таңдайыбыз да негизги ролду ойнойт. Тилдин тиш менен катуу таңдайга жакындашуусунан же тийишинен тыбыштардын ар түрдүү *фонемалык варианттары* (аллофондору) пайда болот. Мисалы, тил деген сөздү айтканыбызда тилдин учу тишке же тиштин бүйлөсүнө тиет, жалпы (т) тибиндеги үнсүздү пайда кылат, бирок алардын угулушу бир кыйла даражада ар түрдүү келет.

Тил. Ооз көңдөйүндөгү өтө маанилүү, абдан активдүү орган тил болуп эсептелет. Ал ар кандай багытка карай кыймылдап, ар түркүн формага келе алат, б.а., жооноёт, ичкерет, таңдайды көздөй көтөрүлөт, артка тартылат, алга жүткүнөт. Тилдин тигил же бул бөлүгүнүн таңдайга, тишке, бүйлөгө жакындап же тийишүү менен жылчыкты, тоскоолду пайда кылышы үнсүз **тыбыштарды жасалуу** орду, жасалуу ыгы боюнча **классификациялоодо** негизги белги болуп эсептелет.

Мурун көңдөйү. Мурун көңдөйүнүн түзүлүш формасы абдан татаал, кыймылдуу келген жумшак таңдай жогору көтөрүлүп, алкымдын арткы керегесине тийип, ооз көңдөйү менен мурун көңдөйүн ажыратып турат. Мурун көңдөйүнө кетүүчү жылчыкты жана эриндерибизди бекем жапсак, дем ала албас элек, анткени аба өтүүчү бардык жол жабылып калат. Ооз жабылып, бирок кичине тил төмөн түшүрүлүп, таңдай көшөгөсү мурун жылчыгын ачса, дем алууну уланта берүүгө болот, себеби аба мурун көңдөйү аркылуу кирип-чыгып турат. Дем алуу учурунда оозубуз ачык болсо, анда аба ооз жана мурун көңдөйлөрү аркылуу эки жол менен өтө берет.

Кыргыз тилинде мурун көңдөйү мурунчул уяң үнсүздөрдүн жасалышына катышат. Бул тыбыштар таңдай көшөгөсү төмөн түшүп, абанын агымы мурун көңдөйү аркылуу сыртка чыгуусунан пайда болот. Кичине тил жогору көтөрүлүп, таңдай көшөгөсү мурун көңдөйүнүн жылчыгын жаап турса, мурунчул эмес таза тыбыштар жасалат, анткени ал учурда абанын агымы ооз көңдөйү аркылуу сыртка чыгат. Эгерде жылчык бир

аз ачык калса, «киңкилдеген» (мурунчул) добушту пайда кылат.

Биздин речибизде колдонулган ар кандай тыбыштар өпкөдөгү абанын сыртка чыгышы аркылуу жасалат. Абанын сыртка чыгышы адам сүйлөбөй, жөн гана деп алып, дем чыгарган учурда боло бере турган табигый көрүнүш экендиги талашсыз. Анын тыбыштарга айланып кетиши сүйлөө аппаратынын түрдүүчө кызматы аркылуу гана ишке ашат, ансыз тыбыштар жөндөн жөн жарала койбойт.

Дем алуу органдары тыбыштардын жаралышына башкы каражат катары жумшалуучу абанын агымын басым менен жогору карай түртүп, аны кекиртект аркылуу көмөккөйгө, андан ооз жана мурун көңдөйлөрүнө багыттайт. Кекиртектин көмөккөйгө туташкан башкы бөлүгүндө бири-бири менен булчуңдар аркылуу туташкан бир канча чемирчек (хряү) бар. Буларга үн түйүндөрү бириккен.

Үн түйүндөрү ар кандай тыбыштардын жасалышына негиз болуп саналуучу үндү пайда кылууда эң башкы ролду ойнойт. Алар бири бирине туташып, жанаша орношкон жана ортосунда үн - жылчыкчасы бар эластикалуу (серпилме) эки кийинекей булчуңдар турат. Бул эки булчуңдун арасы бирде биригип, бирде ачылып, үн жылчыкчасынын абалын өзгөртүп турушу тыбыштардын жаралышына өбөлгө түзгөн бирден-бир негизги физиологиялык кубулуш болуп саналат.

Адам сүйлөй баштаганда, үн түйүндөрү керилген абалда болуп, анын жогоруда аталган булчуңдары үн жылчыкчасын жаап калат. Өпкөдөн кекиртект аркылуу өтүп келе жаткан абанын агымы жабык абалда турган үн жылчыкчасы аркылуу кысылып (ошол жылчыкчаны жарып) өтөт да үн түйүндөрүн серпилтип, дирилдеген абалга келтирет. Бул үндү пайда кылуучу негизги шарт болуп эсептелет, анткени үн түйүндөрүнүн дирилдеши менен аба термелет. Мындай термелүүдөн үн пайда болуп, ал дагы башка сүйлөө органдарынын кызматы аркылуу ар кандай тыбыштарга айланат.

Эгерде үн түйүндөрүн түзгөн эки кичинекей булчуңдун арасы ачык болуп, өпкөдөн чыккан абанын агымы ачык абалда турган үн жылчыкчасынын эч тоскоолдукка учурабай өтсө, анда үн пайда болот. Анткени мындай абалда үн

түйүндөрү дирилдебей, аба термелүүгө учурабай, эркин өтүп кетет. Мындай көрүнүш үн чыгарууда эмес, адам жөн гана дем чыгарганда (дем алганда) болот.

Сүйлөө органдарынын тыбыш жасоодогу кызматын түздөн түз башкарып турган орган мээ – борбордук нерв системасы болуп саналат. Мына ушул башкы орган аркылуу адамдар сүйлөшүп, пикир алышып, байланыш-катыш жасоо жөндөмдүүлүгүнө ээ болуп келүүдө.

Жогоруда айтылгандай, тыбыштар сүйлөө органдарыбыздын ар түркүн абалда кыймылга келүүсү же кыймылсыз абалда турса да бул процесске тикеден-тике катышуусу аркылуу жасалат. Сүйлөө органдарынын тигил же бул тыбышты жасоодогу кыймыл аракетин, абалы, кызматы а р т и к у л я ц и я деп аталат. Ар бир адамдын күндөлүк сүйлөө речинде колдонулушу көндүм болуп калган тыбыштардын айтылышы атайын аракеттенүүнү талап кылбайт. Анткени өзүнүн сүйлөө речинде колдонулуп жүргөн тыбыштарды айтууга тили жатыгып, биротоло машыгып калган ар бир адамга булардын артикуляциясы эч кандай кыйынчылык туудурбайт. Эгерде башка бир тилди үйрөнүшкө туура келсе, анда анын бир катар өзгөчө тыбыштарынын артикуляциясын өздөштүрүү үчүн атайын көнүгүү иштерин жүргүзүп, көп аракеттенишке аргасыз болобуз.

Сүйлөө органдары тыбыш жасоодогу кызматына жараша активдүү жана пассивдүү болуп, өз ара эки топко бөлүнөт. А к т и в д ү ү о р г а н д а р төмөнкүлөр: үн түйүндөрү, тил, эриндер (өзгөчө астыңкы эрин), жумшак тандай, кичине тил. Булар тыбыш жасоодо түрдүүчө кыймылга келип, абалын өзгөртүп турат. П а с с и в д ү ү л ө р: тиштер, бүйлө, катуу тандай. Булар тыбыш жасоого кыймылсыз абалда туруп да катыша берет.

Фонетиканын лингвистикалык аспектиси.

Фонема жөнүндө түшүнүк.

Речтеги тыбыштардын жогоркудай физикалык жана артикуляциялык кыскача мүнөздөмөсүнөн кийин биз фонеманын эмне экендигине жана анын негизги белгилерине токтоло кетүүбүз керек.

Фонеманы илимий-теориялык негизде аныктап чыгуу жалпы эле тил илиминин тарыхында маанилүү орунга ээ болгон өзүнчө бир чоң бурулуш, илимий жаны табылга экендигин баса белгилей кетишке туура келет. Фонема жөнүндөгү илим тармагы — функционалдык же фонология деп аталат Бул илим ар кандай көп талаш-тартыштарды, түрдүүчө көз караштарды туудурган өзгөчө татаал жолду басып өткөн илимий изденүүлөрдүн негизинде өнүгүп келди. Ошондуктан фонология илиминде азырга чейин өкүм сүрүп келе жаткан бир канча фонологиялык багыт (фонологические школы) бар.

Мурда тыбыштын ар кандай түрүн жөн эле «тамга» деп атоо өкүм сүрүп келген, анткени тыбыштар жазууда графикалык белгилер аркылуу туюнтулган соң, алардын айтылышы менен жазылышына бардык учурда бир беткей мамиле жасалып, бардыгы тең тамга катары эсептеле берген.

Фонология илими тыбыш менен тамганын гана эмес, жалпы эле «тыбыш» деген түшүнүктүн жөнүн, ошондой эле фонеманын эмне экендигин аныктап, ар бирин өз-өз ордуна коё алды. Фонема сүйлөө речинде колдонулган тыбыштардын бардык түрүнө туура келе бербейт. Ошондуктан булардын ар биринин бөтөнчөлүктөрүн ажырата билүүбүз кажет.

Биздин сүйлөө речибизде колдонулган ар кандай тыбыштардын бардыгын тамгалар аркылуу белгилеп, аларды тил үйрөнүүдө өздөштүрүп чыгуу, чынында, мүмкүн боло коё турган иш эмес. Тил практикасында колдонулуп жүргөн жазууда бир эле графикалык белги аркылуу көрсөтүлгөн кандайдыр бир тыбыш ар бир адамдын сүйлөө речинде ар башкача болуп айтылышы мүмкүн. Бирок мындай айтылыштын ар бири өзүнчө фонема боло

бербейт. Фонема — тилдеги тыбыштардын белгилүү даражада жалпылаштырылган негизги тиби.

Ал эми сүйлөөнүн (речтин) үндүк добушун (тыбышын) фонемадан айырмалай билүүнүн маанисин түшүнүү да зор мааниге ээ. Анткени мындай ишенимдүү кадам менен тилдеги үндүн чыгыш добушуна карата болгон физико-акустикалык мамилени жеңип чыгып, аны тилдин элементи катары, пикир алышуунун каражаты катары кароо менен принципалдуу жаңыча багыт алынды. Жыйынтыгында, сөздүн үндүк добушунун формасы, тилдик маани берүүчү тыбышты аныктап, адамдардын пикир алышууга карата колдонулушуна ылайык аны функционалдык жактан, б.а., тилдин коомдогу аткарган негизги коммуникативдик кызматына карата негизделет. Бул тилдин үндүк (тыбыштык) түзүлүшүнө жаңыча мамиле жасаган ага негиз салуучу И.А.Бодуэн де Куртенэнин тилдин коомдогу социалдык маанисине карата болгон туура көз карашы эле. Бодуэн фонетикада алгачкылардан болуп, тыбыштын материалдык жаратылышын, б.а., акустикалык жана физиологиялык аспектилерин, тыбыштардын функционалдык жагынан айырмалап көрсөтөт.

Лингвистикада И.А.Бодуэндин идеясы кеңири тараган. Анын идеясын андан ары өнүктүргөн анын окуучусу академик Л.В.Щерба (1880-1944) өзүнчө оригиналдуу фонетикалык теорияны чыгарып, фонема жөнүндөгү пикири негизинен тыбыш менен маанинин байланышын аныктагандыгында эле. Анткени фонема көз каранды эмес бирдик катары сүйлөөнү (речти) айрым маани берүүчү тыбыштарга ажыратуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болот.

Ошондуктан фонема потенциалдык (ажырагыс) жактан маани менен байланышкан эң кичине тыбыштык бирдик катары речтеги тыбыштарды бөлүштүрүүнүн чеги, лингвистикалык (тилдик) реалдуу бирдик.

Жыйынтыктап айтканда, фонема деп, тилдин тыбыштык системасында андан ары бөлүнбөй турган жана эч нерсеге көз каранды болбогон, морфема менен сөздү мааниси боюнча ажыратып, мааниден бөлүп карагыс байланышта турган, мааниге ээ болгон тилдин тыбыштык кыртышын түзүп, аны бири-биринен ажыратып тарамдай турган эң кичинекей бирдикти айтабыз.

Ооба, ар бир тилдин негизги тыбыштары фонетикалык системаны түзөт. Бул же тигил системадагы тыбыштардын катышы ал тилди башкалардан айырмалоочу өзгөчөлүгүн аныктайт. М., англис тилинде 12 үндүү дифтонг колдонулса, кыргыз тилинде үндүүлөрдүн үндөшүүсү, сингармонизм закону бар ж.б.

Ал эми тыбыш дегенде – көзгө көрүнбөгөн, муунду, сөздөрдү айтканда (сүйлөгөндө) кулакка угулган айрым-айрым үндөрдү айтабыз. Анткени ал-физико-акустикалык бирдик.

Тилдин тыбыштык системасынын негизги типтүү бирдиги фонема (гр.phonema – тыбыш) болот. Системадан сырткары турган тыбыш фонема боло албайт. Кандай гана тил болбосун анын тыбыштык системасы белгилүү сандагы фонемалардан түзүлөт. Тыбыштардын бары эле фонема боло албайт. Фонема-маани ажыратуучу касиетке ээ болуп, сүйлөөнү бөлүштүрүүчү болсо, тыбыштын баары эле мындай касиетке ээ эмес. Фонемалар тыбыш боло алат, тыбыштын баары эле фонема боло албайт. Фонема маанилик жактан сөздү, морфеманы, грамматикалык формаларды ажыратат. Тил илиминдеги тилдин үндүк (физико-акустикалык) каражаттарын окутуучу илимди экиге бөлүп карашат.

Алар: фонетика жана фонология.

Мындай бөлүштүрүүнүн башаты Ф.де Соссюрдан башталып, анын окуучусу Л.В.Щерба, Н.И.Жинкин ж.б. Акырында атайын эмгек жазган Н.С.Трубецкой «Основы фонология» 1939-ж. Немец тилинде, кийинчерээк 1960-ж. орусча которулат. Н.С.Трубецкой сүйлөөнү ар түрдүү речтик акт же «речь жана тил» деген бирдикти ар башкача чектөө менен речь сүйлөнөт (жөнөтүүчү) аны угат, угулат (кабылдоочу) жана тигил же предмет (буюм, көрүнүш) боюнча сөз жүрөт. Андыктан сүйлөшүү учурунда мына ушул үч элемент – сүйлөөчү, угуучу, анын предмети бир речтик актыдан экинчисине өтүп, кайталанып турат. Ушундан улам бир эле объектини изилдөөчү илимди, («үндүк каражаттарды») б.а., сүйлөөнүн физико-акустикалык-артикуляциялык үндүк өзгөчөлүктөрүн окутуучу фонетика, анын экинчиси тилдик маани менен байланышкан стилдик – лингвистикалык (тилдик), б.а., функционалдык аспектиде тилдин (үндүк) маанилик жагын окутуучу илим катары фонологияга бөлүп, фонетиканы эки илим тармагына таянып окуп үйрөнүү талапка ылайык келет.

Фонетика жана фонология

Фонология тилге тиешелүү тыбыштык типтерди, фонема жөнүндөгү түшүнүктөрдү билдирип, анын реалдуу жана негизги категориялары менен бирге иш жүргүзөт. алар белгилүү даражада тыбышты да чагылдырат.

Акырында айтарыбыз, фонетика менен фонология ар башка объектине эмес, бир эле объектине б.а., тилдин үндүк (акустикалык) каражаттарын эки башка аспектиде изилдеши менен айырмаланат.

Алсак, биринчиден, фонетика тилдеги тыбыштардын акустико-артикуляциялык өзгөчөлүктөрүн, жасалышын, классификацияланышын, суперсегменттик бирдиктерди изилдесе, фонология болсо ошол эле тыбыштардын, б.а., фонеманын (үндүк каражаттардын) белгилүү деңгээлде тилдик мааниге байланышын окутат.

Экинчиден, фонетика тилдеги тыбыштарды аткарган функциясына жана анын артикуцияланыш өзгөчөлүгүн мааниге байланышсыз сыпаттаса, фонология тыбыштардын (тилдик) лингвистикалык функциясын изилдейт.

Үчүнчүдөн, фонетика тилди физико-акустикалык кубулуш катарында окутуп үйрөтсө, фонология тилдин үндүк каражаттарын социалдык кубулуш катары изилдейт.

Ошентип, фонема функционалдык жагынан эки оорчундуу негизги функцияны аткарат.

1. Дистинктивдик функция, б.а., бир морфеманы же сөздү башка морфемадан, сөздөн айырмалоо мүмкүнчүлүгүн пайда кылат.
2. Конститутивдик функция, б.а., алгачкы сөздүн өзүнөн кийинки сөз менен өз ара айкашып, жогорку тилдик деңгээлдеги морфологиялык жана лексикалык бирдиктерди түзүүчү материал катары калганын ага баш ийгизип, фонема функционалдык милдет аткарат.

Н.С.Трубецкойдун эмгегинде тил пикир алышуунун, катнашуунун каражаты катары түйүндүү 3 бирдикти негиз кылып алат.

1. Сүйлөөчү адам тарабынан – айтым (высказывание). Мындай учурда экспрессивдик аспекте сүйлөө ишмердүүлүгүнө ээ болот.

2. Угуучуларга б.а., көпчүлүктүн сынына түшөт. Мындай учурда апеллативдик сүйлөө ишмердүүлүгүнө негизделет.

3. Кандайдыр бир окуя, маалымат билдирилет – бул ар түрдүү информация берет. Бул учурда сүйлөө ишмердүүлүгүнүн экспликативдик аспектисине ээ болот. Ошондуктан фонология окумуштуулар тарабынан экспрессивдик, апеллативдик жана экспликативдик фонология деп бөлүштүрүлөт.

Тилчи адистер үчүн окуп үйрөнүүгө негиздүү деп фонологиянын экспликативдик аспектиси эсептелет. Анткени ар кандай айтымдар аркылуу анын мазмууну, мааниси аныкталат.

Ал эми экспликативдик аспектин аймагынан фонетико-фонологиялык үч функцияны айырмалоого болот. Алар: кульминативдик (үндүн жогорку баскычын уюштуруучу), делимитативдик (чектегич) жана дистинктивдик (маани айырмалоочу) функцияларга ээ болот.

Кенен мааниде алганда, функционалдык кызматтын иш аракети – бул аталган тилдик каражаттардын айтымдагы маанини айырмалап туруш үчүн анын тез-тез кайталанышы.

Ошентип, фонеманын негизинде муун, морфема, сөз курулат, ой пикирди негиздеген карым-катнаш айтымдар, текст түзүлөт. Речтеги тыбыштар өтө татаал кубулуш. Тыбыштар фонетикада физико-акустикалык, арткуляциялык (физиологиялык) жана социалдык (тилдик) факт болуп эсептелет. Аталган үч аспектиде окуп үйрөнүлөт.

Тыбыштар үндүн катышына (добушка) карай үндүү, үнсүз болуп бөлүнүшөт. Үндүү тыбыштар артикуляцияланда өпкөдөн чыккан абанын агымы тыбыш жасоочу органдарыбыз тарабынан анчейин тоскоолдукка учурабай үндүн катышы менен айтылышы.

Ал эми үнсүз тыбыштарды артикуляциялаганда абанын агымы тыбыш жасоочу органдардын бирөөнө сүрүлүп чыгып, аны жарып, же шыбыш менен үндүн аздыр-көптүр катышынын бирдигинен пайда болот.

Ошентип, фонема жөнүндө ар кандай концепциядагы теориялардын негизинен окшоштугу бар. Бирок тыбыш фонема

менен бирдей эмес. Фонема – бул тыбыштын ар кандай функциясын аткаруучу үндүк каражат. Речте (сүйлөшүүдө) колдонулуучу – үн көптөгөн ар түрдүү жана дүйнөнү жаратуучу үндүк сапаттардын иш аракети. Мындай учурда тыбыштын көз ачып жумганча үн толкундарынын модуляциялык частотасы (жыштыгы), үн узундугу, анын күчү ар башка, ар түрдүүчө көтөрүлөт.

Качан, кандай учурда конкретүү кайталангыс үндүк бирдик катары фонемалык сапатка ээ болот деген суроого жооп алыш үчүн ф.и.д. профессор, НИА. (Кырг.Рес.) член корреспондент мүчөсү Т.К.Ахматовдун эмгегин окуңуз. Ал учурга заманбап келген электро-акустикалык аппараттардын (осцилограф, рентгенограф, спектограф ж.б.) жардамы менен тыбыштардын фонемага, анын алафондоруна айланышы, сүйлөө процессинде муунга, сөзгө, речке айкалышы, окуу учурундагы үндүк каражаттардын иш аракети, мааниге байланышы, азын акустико-артикуляциялык өзгөчөлүктөрү, окуу, жазуу механизмдери эң сонун берилген. (Караңыз, Ахматов Т.К. Звуковой строй современного киргизского литературного языка. Экспериментально-фонетическое исследование. Ф., «Мектеп», 1969, часть I. Ахматов Т.К. Звук строй. Ф., 1970, часть II).

Фонеманын теориялык негизин аныктоо мына ушул окумуштуулардын эмгектеринде ишке ашырылган. Ар бир фонема сөздөгү колдонулуш шартына жараша ар кандай өзгөрүүлөргө учурап, түрдүүчө варианттарга ээ болот. Демек, бир эле фонема биздин сүйлөө речибизде түрдүүчө позициялык өзгөрүүлөргө учуроо аркылуу ар башка тыбышка өтүп колдонула бериши мүмкүн. Маселен, *түн* деген сөздөгү [н] фонемасы бир катар мүчөлөрдүн башындагы үнсүз [г], [к] жана [б] аркылуу [н > ң], [н > м] болуп өзгөрүлүп айтыла берет: *түңгө чейин*, *түңкүсүн*, *түмбү*. Демек, комбинациялык өзгөрүүлөргө учураган бир эле үнсүз фонема бул жерде, чынында, үч башка тыбыш болуп колдонулду. Алар: [н] (*түн*), [ң] (*түңгө*, *түңкүсүн*), [м] (*түмбү*). Буларды фонема катары жалпылаштыруучу тыбыштык тип [н] сыяктуу негизги вариант болуп саналат.

Дагы: *бол* жана *бөл* деген сөздөрдөгү [б], [л] фонемалары биринде жоон, экинчисинде ичке үндүү менен айкашып

айтылышына жараша ар башка тыбыш катары колдонулат. Алсак, биринчисинде (бол деген сөздө) жоон үндүү менен келген үчүн бул эки фонеманын айтылышын шарттуу белгилер аркылуу [бъ], [лъ], ал эми кийинки мисалдагы айтылышты [бь], [ль] түрүндө белгилеп көрсөтүүгө болот. Мындагы үнсүз фонемалардын ар бири жогоркудай эки вариант менен колдонулса да, буларды жалпылаштырып турган негизги тыбыштык типтер деп биз [б] жана [л] фонемаларын эсеп кылабыз.

Кыргыз тилинде сингармонизм закону күчтүү өнүккөндүгүнө байланыштуу, ар бир үнсүз фонема үндүү тыбыштардын жогоркудай таасири аркылуу комбинациялык өзгөрүүлөргө учурабай койбойт.

Муну биз *кыйык* — *кийик*, *угут* — *үгүт*, *тарак* — *терек*, *жумуш* — *жемиш*, *тоолор* — *төөлөр*, *тоголок* — *тегерек* сыяктуу сөздөрдөгү үнсүз тыбыштардын жоон жана ичке үндүүлөр менен айкашып айтылган комбинациялык шартынан улам байкаса болот. Бирок жогоркудай өзгөрүүлөрдөн улам пайда болгон тыбыштык варианттардын ар бирин өзүнчө фонема деп кароого болбойт. Аларды жалпылаштырып турган негизги тыбыштык тип кайсы болсо, ошонун өзү гана фонема деп аталат, калгандары анын кошумча варианты гана боло алат. Маселен, *кыйык* жана *кийик* деген эки сөздүн ар биринин башында жана аягында колдонулган [къ] жана [кь] тыбыштарынын ар бири өз алдынча фонемалык касиетке ээ эмес. Булардын эки башка тыбыштык касиетке ээ болуп турушун ошол сөздөрдүн ар бириндеги жоон, ичке үндүүлөрдүн сапатына жараша келип чыккан кубулуш деп эсептешке туура келет.

Фонема тилдеги тыбыштардан турарында шек жок, андан ажырап, өз алдынча бөлүнүп калган фонема болушу мүмкүн эмес. Тыбыш менен фонема өз ара тыгыз байланыштуу. Фонема да, тыбыш сыяктуу, тилдин материалдык бирдиги болуп саналат. Бирок «фонема» деген түшүнүк менен «тыбыш» деген түшүнүк ар убакта бири-бирине шайкеш келе бербейт. Анткени бир эле тыбыш биздин сүйлөө речибизде түрлүүчө болуп айтыла берет (бул жөнүндө жогоруда мисалдар келтирилди). Бирок ошол түрлөрдүн бардыгын фонема экен деп түшүнүүгө болбойт.

Жогоруда айтылгандардын негизинде төмөнкүдөй жалпы жыйынтыкка келүүгө болот- «ф о н е м а» — тилдеги негизги тыбыштык бирдикти туюндуруу үчүн колдонулуучу термин, ал тыбыштык тип, речтин тыбыштык модели (үлгүсү) дегенди билдирет. Речте колдонулган тыбыштардын бардыгы фонема боло бербейт. Фонема — тилдин тыбыштык системасынын майдаланып бөлүнбөй турган эң кичине жана типтүү бирдиги, бул бирдик сөздөрдү жана морфемаларды бири-биринен ажыратуу, айырмалоо милдетин аткарат.

Ошентип, кыргыз тилиндеги үндүү жана үнсүз тыбыштардын курамы, салттуу көзкараштан айырмаланып, 39 эмес, жүздөгөн тыбыштарды ичине камтыйт. Алсак, Алимхан Жунисбековдун эсебинде казак тилинин фонетикалык базасы 500ден ашуун тыбышты ичине камтыйт. Кыргыз тилиндеги тыбыштардын саны да бул көрсөткүчтөн ашып түшпөсө, эч качан кем болушу мүмкүн эмес. Тилдеги тыбыштар жүздөп саналганы менен окшоштук жагынан алар ондоп саналган фонема аттуу бирдикке биригишет.

Жогоруда айтылган пикирлердин негизинде: *Тилдеги окшош тыбыштарды жалпылаштыруучу абстрактуу бирдик фонема деп аталат, анын тыбыштан болгон айырмачылыктары:*

1. Тыбыш конкретүү бирдик болсо, фонема абстрактуулукка ээ көрүнүш.

2. Тыбыш жекече бирдик, фонема жалпылоочу бирдик.

3. Сөздүктөгү сөз, сөз мүчөсү фонемалардын тизмегинен куралат.

4. Тексттеги сөз, сөз мүчөсү тыбыштардын тизмегинен турат.

Маселен, *тар, тер, тор, тер* деген төрт сөздүн башында /*m*/ фонемасы, соңунда /*r*/ фонемасы, ортосунда /*a, e, o, e*/ фонемалары келет. Эгерде биз көптүк мүчөсү уланган *аттар, иттер, оттор, чөптөр* деген сөз формаларын алсак, анда булардын тутумундагы

-тар -тор -тер -тер

тизмектери бир эле мүчөнүн төрт башка вариант-көрсөткүчүнө жатат. Бирок буга карбастан алардын фонемалык курамы жогорку сөздөрдүн фонемалык курамына толугу менен дал келет. Демек:

Сөздү жана сөз тутумунда келген морфеманы маани жана форма жактан айырмалоо касиети фонеманын эң негизги касиети болуп эсептелет.

Ошентип, фонема окшош тыбыштарды жалпылоочу бирдикке жатат да, анын ички мазмуну фонемага бириктирилген тыбыштардын ички мазмуну менен аныкталат. Бирок тыбыштардын ички мазмунуна караганда фонеманын ички мазмуну алда канча жарды болот. Ал эми тыбыштардын ички мазмуну фонеманыкына карганда, тескерисинче, дайыма бай болот.

Себеби айтылган тыбыш угуу сезимибиз менен кабылдангандыктан, конкреттүү бирдикке жатса, фонема акыл-эсибиз менен аңдап түшүнүлгөндүктөн жана өзү камтыган тыбыштардын ичинде гана жашагандыктан, ал абстрактуу бирдикке жатат.

Демек, фонеманын ички мазмуну жарды, ал эми тыбыштын ички мазмунунун бай болушу дал ушул фактор менен шартталат. Анткени чындыктагы конкреттүү нерсе ички мазмуну жагынан абстрактуу нерсеге караганда дайыма бай болот.

Жыйынтыктап айтканда, сөздүктөгү сөз (анын ичинде сөздүн уңгусу да, мүчөсү да) тилдеги даяр сакталган бирдиктерге жатат да, фонемалардын тизмегинен куралат. Ал эми реч агымында айтылган сөз (сөздүн уңгусу да, мүчөсү да) тыбыштардын тизмегинен куралат.

Ошентип, бул жагдайдан эки башка теориялык натыйжа келип чыгат:

- 1) Сүйлөөчү фонемадан тыбышка өтүү аркылуу сөздү айтат;
- 2) Тыңдоочу айтылган сөздүн тутумундагы тыбыштардан фонемага өтүү аркылуу ал сөздүн маанисин аңдап түшүнөт;
- 3) Мунун натыйжасында сүйлөөчү менен тыңдоочунун ортосунда пикир алышуу өнөктүгү ишке ашырылат.

Тил менен (речтин) сүйлөөнүн мүнөздүү айырмачылыгы

Сүйлөө-максаттуу, маанилүү болот. Кандайдыр бир информацияны берүү, алуу болуп эсептелет. Сүйлөөнүн мониторинги болот. Башкача айтканда, сүйлөшө турган адамдын ким экендигин, анын ой-пикирин максатын алдын-ала билет.

Сүйлөө – ошол коммуникативдик тилдик системанын иш жүзүндө, турмушта колдонулушу.

Тил – тилдик системалык бирдиктердин (фонетика, лексика, морфология, синтаксис) системасы болсо, сүйлөө тилдик бирдиктердин информация алмашуудагы ырааттуулугу, ыктуу колдонулушу, ой-пикирдин ишке ашышы.

Тил – статистикалык, б.а., маанилик жактан ар түрдүү, ар башка кубулуш катары атадан балага калган өнүгүп туруучу, руханий сөздүк байлык, сүйлөө – динамикалык кубулуш, адамдардын акыл-эс, дүйнө таанымы, чыгармачылык жөндөмү, процесс.

Тил – жалпылык кубулуш, б.а., кыргыз элиндеги тилдик байлык, өнүгүү, толукталуу абалында болот. Тил – коом өнүккөн сайын өнүгөт. Анткени ал коомдук көрүнүш.

Сүйлөө – жекелик катары чеберчиликке, чыгармачылыкка ээ.

Тил – ойдун тикеден-тике чындыгы, карым-катнаш түзүүнүн маанилүү куралы.

Сүйлөө – конкреттүү чындыкка, пикир алышуунун кырдаалына, сүйлөшүүнүн ишмердүүлүгүнө негизделип, миңдеген сөз байлыгыбыздан шартка шайкеш колдоно билүүнүн ыкмасы.

Тил – инвариант, тандоого ылайык ага инварианттык мамиле.

Сүйлөө – варианттуулукка, б.а., сөздү тандап колдонууда адам акылына, сергек сезимине байланыш.

Тил – социалдык коомдук коммуникативдик көрүнүш.

Сүйлөө – индивидуалдык сапатка ээ. Тексттин сырткы формалдык жагы. Тилдин коомдук кызматын аткаруучу кубулуш.

Сүйлөө – информация алмашуу үчүн зарылчылыкка, ой максатка, ички сезимди чыгарууга карай эмоционалдуу экспрессивдүүлүккө ээ..

Эне тил

Эне тил – ыйык тил. Анткени эне ак сүтү менен бирге өзүнүн ариетин (уят, ар-намыс), дилин, тилин, үйрөткөн. Эне тилин жериген адам, энесин жеригенге барабар. Эне өзүнүн дүйнөсүнөн чыккан дили (тили) менен үйрөткөн тилинде

эненин сүйлөө манерасы, сөз байлыгы, ыйманы, ариети менен акыл-эси сиңирилген. Алгач бала энесинен сөз үйрөнөт, бешик ырын, жомок угат. Ошондуктан, айрым баланын үнү, тембри, тили, энесиникинен анын дилинен, айырмаланбайт. Эне тил - эл байлыгы, ата-эненин мурасы, руханий жан дүйнөсү, көөнөрбөс кенчи.

Дагестан акыны Р.Гамзатовдун “Эртең эне тилиң жок болот десе – бүгүн өлүүгө даярмын”, деген патриоттук сергек-сезимин ойдон чыгарбоо керек.

Сүйлөшүү ойлоого, тил маданиятына, эне тилге байланыштуу.

Тил – ойлоонун, адамдын акыл эсинин тикеден-тике чындыгы, пикир алышуунун бирдиги, системанын-системасы, белгилик механизм элибиздин дүйнө таанымы, философиясы, психологиясы, руханий байлыгы, мурасы.

Тил – тилдик бирдиктердин системасы болсо, сүйлөө – тилдик бирдиктердин негизинде информация алмашуудагы ой-пикирди ишке ашыруучу чыгармачыл процесс..

Сүйлөө маданияты

Сүйлөө маданияты – бул адамдар сүйлөгөн тилдин системалык бирдигинин коммуникативдик жактан жеткилең, жакшыртылган, такталган түрдөгү өзгөчө сапаты, көрсөткүч белгиси.

Сүйлөө маданияты – дегенибиз өз ара карым-катнашта адамдардын, эч кандай кыйналбастан, ой-пикирин, максатын ишке ашырууда тилди билим деңгээлине, жөндөмүнө, чыгармачылыгына карай туура жана жакшы (мыкты) сүйлөөнү колдоно билүүнүн жыйынды ыкмасы.

Сүйлөө маданияты тил мыйзамын жана норманын бардык талаптарын бузбай толук сактоо менен коом мүчөлөрүнүн акыл-эсине, аң-сезимдүүлүгүнө, карата коммуникативдик карым-катыштагы мүдөө-талабын ачык, так, туура, логикалуу, элестүү, көркөм, жеткиликтү, таасирдүү, таза бере билишин камсыз кылат.

Элибиздин сүйлөө маданияты канчалык жакшы өнүксө, ал ошончолук элдин маданиятынын жогорулашына таасирин тийгизет.

Адам баласы белгилүү бир чөйрөдө, коомдук жайларда сүйлөгөндө кандай максатта, ким менен сүйлөшүп жатканына көңүл бурушу керек. Себеби, ал адам мугалим, же ата-эне менен сүйлөшкөнүн эске алып, ар бирине ар башка сөз тандап колдонуп, ыктуу мамиле кылуусу керек. Сүйлөшүүдө кыргыздын улуттук сүйлөө адебин, элдик этиканы сактай билүүсү зарыл. Акын Б.Сарногоевдин эне тилине арнаган ыры бар:

Эне тилин билбеген
Эси жогун аныктайт,
Эне тилин сүйбөгөн
Элин сүйүп жарытпайт.

Сүйлөшүү учурунда - ал адамдын акылын-сезимин, дүйнө таанымын, коомдук түшүнүгүн, анын сөзүнөн биле алабыз. Анткени кыргыз болуп туруп, орусча аралаштырып сүйлөп, эне тилин унуткан инсандар, орусча ойлонуп кыргызча которуп маанисиз сүйлөшөт. Андай эне тилин чанып унуткан адам чыныгы кыргыз улутунун өкүлү боло албайт.

Пикир алышууда сүйлөө маданиятынын белгилүү талаптарын аткара билген адам маданияттуу, акылдуу, адептүү инсан катары бааланат.

Сүйлөшүү учурунда ар бир адам анын коммуникативдик сапаттарын эске алып, айрыкча сүйлөөнүн тазалыгын, башка тилдин сөз байлыгын ыктуу колдонушун, сүйлөөнүн адебин, адабий тилдин сакташы керек.

Сүйлөөнүн логикалуулугунун тактык менен байланышын билип, алардын экстралингвистикалык, өздүк лингвистикалык факторлорго негизделишин баамдоо зарыл.

Айрыкча тилчи-филолог адистер сөздү орду менен ыктуу, туура жана мыкты сүйлөшү керек. Элибизде “сөздөн чалынган турбайт, буттан чалынган турат” дегендей жакшылап ойлонуп, акыл калчап, терең анализдеп, баамдап сүйлөө керек. Бир туура эмес айтылган сөз сенин жашооңду өзгөртүп кийинки тагдырыңа залака тийгизиши мүмкүн.

Кыргыз тили кылымдарды карыткан, тарыхтан тастыкталган тил.

Кыргыз адабий тилинин нормативдүүлүгү, калыптанышы, диалектилерге байланышы

1. Кыргыз адабий тили, анын кыргыз диалектилери менен катышы, байланышы, калыптанышы.
2. Адабий тилдин оозеки түрүндө жергиликтүү тилдик өзгөчөлүктөрдүн орун алышы. Элдик тил анын диалектилер менен байланышы.
3. Улуттук жазманын пайда болушу. «Эркин –Тоо» газетасы (7- ноябрь, 1924-жыл).

Адабий тил — улуттук тилдин өркүндөтүлгөн эң жогорку формасы. Анын негизги өзгөчөлүктөрүнүн бири нормативдүүлүк касиети болуп саналат.

Адабий тилдин оозеки түрү да, жазма түрү да коомдук турмуштун бардык тармактарын тейлейт. Башкача айтканда, улуттук тилдин жергиликтүү диалектилерине караганда, анын адабий формасынын коомдук функциясы алда канча кеңири. Анткени окуу китептери менен окуу куралдарын, илимий эмгектерди, газета-журналдарды басып чыгаруу, адабий чыгармаларды, иш кагаздарын, документациянын ар кандай түрлөрүн, мамлекеттик маанидеги мыйзамдарды жазуу жана жарыялоо, радио жана телеберүүлөрдү уюштуруу, искусство чыгармаларын жаратуу жана аларды аткаруу, окуу-тарбия, маданият жагына байланыштуу иштер ж. б. бардыгы мына ушул адабий тилде жүргүзүлөт. Ошого жараша адабий тилдин сөз байлыгы да алда канча мол болот. Бул жагынан алганда, адабий тил жергиликтүү диалектилерден кыйла артыкчылыкка ээ.

Жергиликтүү диалектилер оозеки формада гана жашай алат, аткарган функциясы чектелип, өзүнүн тар чөйрөсүнөн чыгып кете албаган соң, булардын ар биринин лексикалык составы адабий лексиканын деңгээлинен алда канча төмөн турат.

Адабий тил түзүлүп, анын жалпы элдик бирдиктүү нормаларынын калыпка салынышы калктын кеңири массасын тейлеген жазуунун пайда болушу менен тыгыз байланыштуу. Жазуу болмоюнча, эч бир тил өзүнүн толук адабий тилдик белгилерине ээ боло албайт.

Бирок кыргыз тилинин белгилүү бир деңгээлде адабий формага ээ боло башташына (анын алгачкы адабий белгилеринин

жаралышына) көркөм өнөрдүн башаты болгон элдик оозеки чыгармачылык да чоң роль ойногон. Элдик тилди көркүнө чыгаруучу сөз берметтеринин бай казынасы болуп саналган даңазалуу «Манас» эпосунан тартып, «Эр Төштүк», «Эр Табылды», «Кожожаш», «Курманбек», «Жаныш-Байыш», «Олжобай менен Кишимжан», «Кедейкан» сыяктуу дастандардын жана калк арасына кеңири белгилүү болгон акындык поэзиянын ар кандай түрлөрүнүн ар бири — өзүнчө адабий чыгарма, элдик оозеки адабияттын баа жеткис кенчи. Адабий тилибиздин алгачкы белгилерин түптөө, аны жетилтүү, чыңдоо жагына булардын ар бири өзүнчө салым кошту десек болот. Демек, кыргыз адабий тилинин жазма формасынан алда канча мурда анын оозеки формасы мына ушундай залкар чыгармачылык өнөр аркылуу жаралып, ар дайым өнүгүү, өркүндөө процессин баштан өткөрүп келди.

Казак адабий тилинин жаралуу, өнүгүү жолундагы ушул сыяктуу өзгөчөлүктөр туурасында проф. М. Балакаев мындай деп жазат: «Казак калкынын жазуусу боло элек кезде бай оозеки адабияты болду. Оозеки адабият — адабий тилди калыптандыруунун алгачкы лабораториясы, адабий тилди чыңдоонун адепки дүкөнү. Бирок фольклор тилинде жалпыга орток тилдик нормалар түгөл боло бербейт, көп жерде оозеки адабияттын үлгүлөрүнүн тили оозеки тил менен жакындашып турат... Жазма адабий тил деген түшүнүк калктын жазуу маданияты менен тыгыз байланыштуу. Жазма адабий тил жазуу аркылуу, адабий мурастарды басмага басып, журтка таратуу аркылуу, оозеки тилдин байлыктарын ылгап алуу аркылуу калыптанат... Сүйлөө тилинде, мисалы, көптөгөн сөздү ар ким ар түрдүү айта турган, түрдүүчө колдоно турган болсо, адабий тилде алар журттун баарына бирдей, бир калыпта колдонулат. Мындай бирдиктүүлүк орфографияда да, орфоэпияда да, терминологияда да, грамматикада да, айтор, тилдин, тил маданиятынын бардык тармактарында болууга тийиш. **Нормага түшпөгөн тил адабий тил деп эсептелбейт.** Тилдин нормалануу даражасы канчалык айкын болсо, анын адабий касиети ошончолук жогору болот»¹

Азыркы кыргыз адабий тили да өзүнүн эң негизги белгилеринин бири болуп саналган нормативдүүлүк касиетине калктын кеңири катмарын тейлеген жазуунун пайда болушу

¹ М. Балакаев, Р. Сыдыкова, Е. Жатпейсов. Казак адабий тилинин тарыхы.-Алматы, «Мектеп» 1968, 5 -- беттер

аркылуу гана жетише алды. Кыргыздар өз эне тилинин бөтөнчөлүктөрүнө ылайыкталган жана жалпы элдин билим алып, сабаттуу болушу үчүн кызмат кылган улуттук жазууга Совет бийлигинин доорунда гана ээ болду.

Буга чейин кыргыз тили көбүнчө оозеки формада гана колдонулуп келди. Анын толук адабий формага ээ болуп, басма сөздүн, жаштарга таалим-тарбия берүүнүн, радио жана теле берүүлөрдүн, адабий жана искусство чыгармаларын жаратуунун, иш кагаздарын жазуунун, жыйналыштарды, кеңешмелерди өткөрүүнүн, кыскасы, мамлекеттик маанидеги ар кандай коомдук иштерди жүргүзүүнүн официалдуу тилине чейин өркүндөп өсүшү өткөн кылымдын жыйырманчы-отузунчу жылдарынан баштап гана ишке ашты.

Ырас, кыргыз элинде революцияга чейин эле кат тааныган айрым адамдар болгон. Кыргыздардын бардыгы туташ сабатсыз болгон, алар эч кандай жазууну билген эмес деп ойлоо жаңылыштыкка жатат. Революцияга чейин бирин-серин сабаттуу адамдардын араб алфавитин колдонуп келишкендигин эл арасында жана архивдерде сакталып калган кол жазмалар, Казанда, Уфада кыргызча басылып чыккан үч-төрт китеп менен эле ачык-айкын далилдөөгө болот. Бирок бул жазуу, кантсе да, калктын калың катмарын тейлеп, элге сабаттуулукту кеңири жайылткан жазуу боло алган эмес.

Кыргыз элинин тарыхта биринчи жолу пайда болгон улуттук басма сөзү—1924-жылдын 7-ноябрынан тартып чыга баштаган «Эркин Тоо» газетасы. Бул газетанын жана андан кийинки мезгилдерде пайда болгон окуу китептеринин, окуу куралдарынан, дагы башка ар кандай китептер менен газета-журналдардын массалык тираж менен басыла башташы адабий тилибиздин жаралышына жана өнүгүшүнө алып келген эң негизги шарттардан болуп саналат.

Адабий тил элдик тилдин базасында, анын жалпы элдик орток белгилеринин негизиде түзүлөт, Кыргыз адабий тилинин негизи да кыргыз элинин бардык өкүлдөрүнө бирдей таралып, алар үчүн орток болгон жалпы белгилердин базасында жаралды.

Улуттук тилде жалпы элдик мүнөздөгү орток белгилерден тышкары, айрым бир диалектилик белгилер да болбой койбойт. Мындай белгилер адабий тил жаралганга чейин эле

улуттук тилдин составында болуп келген жергиликтүү диалектилердин тилдик өзгөчөлүктөрүнө жатат. Бирок адабий тил жергиликтүү калктын диалектилеринен бүтүндөй кол үзүп, алардын бардык белгилерин четке калтырбастан, тескерисинче, алардын зарыл болгон тилдик каражаттарын өз боюна сиңирип, ошол аркылуу сөз байлыгын да байытып отурууга тийиш. Кыргыз адабий тили ар дайым жергиликтүү диалектилер менен карым-катышта болуп келди. Алардын эч бир белгилерине таянбай, өзүнөн өзү эле адабий тил болуп жарала калган жок. Бирок муну менен кыргыз адабий тили диалектилик өзгөчөлүктөрдүн бүт бардыгын толук бойдон өзүнө кабыл ала берген экен деп түшүнүү да туура болбойт. Анткени, кандай гана адабий тил болбосун, ал жергиликтүү диалектилик өзгөчөлүктөргө жата турган тилдик белгилерди толук камтый берүүгө тийиш эмес. Андай болгондо адабий нормалар менен жергиликтүү диалектилик белгилердин чеги ажыратылбай, бардыгы аралашып кетет да, адабий тил өзүнүн эң негизги белгилеринен болуп саналган нормативдүүлүк касиетинен ажырайт. Демек, ал улуттук тилдин өркүндөтүлгөн жогорку формасынын денгээлине чыга албайт.

Жергиликтүү диалектилерде бирдей эле функцияга ээ болгон бир канча диалектилик фактылардын катар жашай бериши — закон ченемдүү көрүнүш. Булардын ичинен белгилүү бирөө гана тил практикасындагы «сыноодон» өтүп отуруп, коомчулук тарабынан адабий нормага ылайык деп табылат да, калгандары нукура диалектилик белги боюнча кала берет. Буга кыргыз тилинин төмөнкүдөй фактыларын мисал келтирсек болот.

Кыргыз тилинде жергиликтүү диалектилик өзгөчөлүк катарында жүгөрү (Чүйдө, Таласта), конок (Ысык-Көлдө), меке// мэкэ (республиканын түштүк райондорунда) сыяктуу сөздөр колдонулуп келгендигин диалектологиялык изилдөөлөр аныктаган. Адабий тилде бул эгиндин аты жогоркудай үч башка сөз менен берилүүгө тийиш эмес эле, кантсе да бирөөнө токтолушка туура келмек. Ошондуктан жүгөрү деген түрү бара-бара норма катары кабыл алынып кетти. Адабий тилге лексикалык норма катары *кыргыз үй* (же *кара үй*), *оромол* (же *чарчы*), *гедоё* сыяктуу сөздөр өтпөй, *боз үй*, *жоолук*, *бетеге* деген сөздөрдүн тил практикасында

кеңири колдонулуп келе жатышы азыр эч бир күмөн туудурбай турган чындыкка айланып калды десек болот, Дагы: *музоо, бал, чака, ширеңке, төмене, дөңгөлөк, желдик, шырдак, жумуртка* сыяктуу сөздөр бир кездерде түндүк кыргыздардын диалектилик белгилери катары колдонулуп келген болсо, булар кийин адабий тилге өтүп, түштүк диалектидеги *торпок, асел / эсэл, челек, кукурт, жубалдыз, кылдырек, жааз, шырдамал / төрбөлжүн, тукум* сыяктуу түгөйлөрү өз чөйрөсүндө диалектилик өзгөчөлүк катары колдонулуп келүүдө, Бирок түштүк кыргыздардын тилиндеги *пахта, чигит, косек, гозо (гозопая), агетп, пияла, багван, чарпая, пада, пахтакер* ж. б. сөздөр адабий тилдин лексикалык байлыгын арттырып, азыркы кезде бардык кыргыздардын речинде жана басма сөз беттеринде кеңири колдонулуп келе жатат,

Кыргыз адабий тилинин үндүүлөр системасы 8 кыска (а, э, о, о, у, ү, ы, и) жана 6 созулма (аа, ээ, оо, өө, уу, үү) үндүү тыбыштан турары белгилүү. Бирок үндүүлөрдүн мындай составын бардык кыргыз диалектилерине жалпы мүнөздүү болгон көрүнүш катары кароого болбойт. Үндүү тыбыштардын колдонулушу жана составы жагынан алганыбызда, кыргыз диалектилеринде белгилүү айырмачылыктар бар. Маселен, Талас өрөөнүндөгү жана Кыргызстандын бир катар түштүк райондорундагы жергиликтүү адамдардын речинде үндүүлөрдүн жогоркудай составы толук бойдон колдонулуу менен бирге, *тоо, суу, күйөө, куу* деген сөздөр созулма үндүүлөр менен айтылбай, *тов, суw, куйөw, куw* болуп айтылат. Бул сөздөрдөгү ст, о, у\ү, ү сыяктуу тыбыштык өзгөчөлүктөр эринчил дифтонгулар деп аталат. Адабий тилге бул сыяктуу дифтонгулар алынбастан, жогоркудай созулма үндүүлөр гана норма катары кабыл алынды. Кыргызстандын түштүгүндөгү жергиликтүү адамдарга өзбек, тажик тилдеринин таасири көбүрөөк тийгендиктен, аларда [ə] тыбышы бир топ кеңири колдонулат. Мисалы: *кэсэл, гэп, мэргэ, шээр, мээни*. Бул сөздөр адабий тилде *кесел (оору), көп, маргэ, шаар, маани* түрүндө колдонулат. Демек, адабий тилдин үндүүлөр системасына [э] тыбышы кирбегендиктен, жогоркудай айтылыш нукура диалектилик көрүнүштөргө жатат.

Түндүк кыргыздардын бир катар жерлеринде [н] тыбышынын сөз башында түшүрүлүп айтылышы учурайт: *айза, ике, өшөр, окто, оопаз, ы.м.* Булардын адабий нормага ылайык келген түрү: *найза, нике, нөшөр, нокпго, нооти, ным*, Түндүктүн бир катар жерлеринде (Ысык-Көлдөн башка тарабында) [с], [з] тыбыштары туура нормада колдонулбай, *кызыл, биз, сиз* деген сөздөр *сарыл, кысыл, бис, сис* түрүндө да айтылып калат. Булар адабий нормага жатпаган диалектлик белги болуп саналат.

Учур чактын татаал түрүн уюштуруучу жардамчы этиштер Талас өрөөнүндө жана Чаткал, А.к-Бука, Караван тарапта жашаган кыргыздардын тилинде: *-га/н, тур, отур, жүр* түрүндө эмес, *жатыры, туру, отуру, журу* формасында колдонулат.

Мисалы: *Балдар окуп жатыры. Биз көрүп турубуз. Кызым китеп окуп отуру. Балам шаарда иштеп жүрү, Түштүктүн Лейлек, Баткен тарабында же жалпы эле ичкилик кыргыздары жайгашкан чөлкөмдө III жактын таандык мүчөсүнөн кийин барыш, табыш, жатыш, чыгыш жөндөмөлөрү өзгөчө формага ээ болуп, диалектилик бөтөнчөлүктү жаратат. Маселен, атасы, баласы деген сөздөр жогоркудай жөндөмөлөр аркылуу *атасыга, баласыга, атасыны, баласыны, атасыда, баласыда, атасыдан, баласыдан* болуп өзгөрөт.*

Кыргыздын азыркы улуттук тили өз кучагына жалаң гана кыргыз адабий тилин эмес, жергиликтүү кыргыз диалектилерин (жана анын составындагы жергиликтүү говорлорду) да текши камтыйт, анткени кыргыз элинин бүткүл территориядагы, ар түрдүү кесиптеги жана жашы менен сабаттуулугу жагынан да ар башка деңгээлде турган өкүлдөрү үчүн байланыш-катнаштын куралы болуп жалаң гана адабий тил кызмат кылбастан, мындай милдетти аткарууда али да болсо жергиликтүү диалектилердин же говорлордун өзүнчө үлүшү бар. Ошентип, биздин адабий тилибиз кыргыз улутун бүт тейлей турган бирдиктүү жана жалпы элдик тилдин жогорку, же түпкүлүктүү формасы болгону менен, ал белгилүү территорияны гана тейлөөчү жалпы элдик тилдин төмөнкү, же келечекте жоюлууга тийиш болгон формасы (жергиликтүү кыргыз говорлору) менен азырынча катар жашап келүүдө. Кыргыздын улуттук тилинин мына ушундай эки формасы бар экендигин жогоруда көрсөтүлгөн жергиликтүү диалектилик өзгөчөлүктөр далилдей алат.

Проф. Б. М. Юнусалиев кыргыз тилиндеги диалектилик айырмалардын азыркы мезгилге чейин толук жоюлбай, алар жергиликтүү элдин оозеки речинде али да болсо колдонулуп келишин айтып келип, булар «адабий тилибиздин эл тарабынан толук өздөштүрүлө электигин көрсөтөт. Адабий тилдин орфографиялык (жазылыш) жана орфоэпиялык (айтылыш) нормалары элде канчалык тез өздөштүрүлсө, жергиликтүү диалектилик өзгөчөлүктөр ошончолук тез жоюлмакчы»¹ — дейт.

Азыркы кыргыз тилинин жогоруда көрсөтүлгөн эки формада колдонулуп келе жаткандыгын ушул айтылган пикир да толук кубаттайт.

Диалектилик өзгөчөлүктөрдүн болушу кыргыз элинин бардык коллективине жалпы жана бирдиктүү болгон жалпы элдик тилдин бар экендигин, диалектилери менен говорлору жалпы элдик тилге фонетикалык, грамматикалык жана лексикалык белгилерин бирдей сактап тургандыгын жокко чыгарбайт. Мунун төмөнкүдөй негизги себептери бар. Биринчиден, кыргыз говорлорунун арасындагы жергиликтүү айырмалыктар анча күчтүү өнүккөн эмес, ошондуктан кыргыз тилинин тыбыштык жана грамматикалык түзүлүшүнүн жалпы нормалары, лексикалык составында анын басымдуу көлөмүн ээлеген негизги сөз каражаттары боюнча бардык говорлордо өзгөчөлүк сакталган. Экинчиден, башка тилдерден өздөштүрүлгөн элементтер аркылуу кыргыз тилинин өз бөтөнчөлүктөрүнүн жалпы элдик негизи бузулган эмес. Анын небактан берки калыптанып отурган негизги тилдик системасы мурдагысындай эле өнүгө берген жана өнүгүп жатат, Мунун өзү кийин кыргыз адабий тилинин түзүлүшүнө да негиз болгон, Ошентип, Совет бийлигинин жылдарында өзүнүн калыптануусу, жалпы элдик бирдиктүү нормаларына ээ болуусу менен кыргыз адабий тили өнүгө алган. Ал кыргыз тили өзүнүн жергиликтүү базасы болгон диалектилердин (говорлордун) тилдик материалдарына таянуу жана орус тилинен кабыл алынган сөз байлыктары менен толукталуу, айрым сөздөрдү тилибиздин үндөшүүсүнө ылайыктоо

---

¹ Б. М. Юнусалиев. Адабий тилибиздин диалектилик базасы жөнүндө. «Советтик Кыргызстан», 5-январь, 1962-жыл.

аркылуу ушундай калыптанган адабий формага түштү. Түрдүү шарттарга байланыштуу белгилүү бир диалектилик система гана өзүнүн бардык белгилери менен адабий тилдин негизине алынып калышы мүмкүн. Тактап айтканда, мындай учурда адабий тилдик негизине белгилүү бир диалектилик база гана таяныч болуп алынат, Маселен, азыркы өзбек, азербайжан, уйгур, алтай ж. б. элдердин адабий тили ушул сыяктуу бир диалектилик негизде түзүлгөндүгү айтылып жүрөт

Адабий тилдин мындай шарт менен түзүлүшү диалектилик айырмачылыктары анча өнүкпөгөн тилдерде көбүрөөк байкалгансыйт. Буга азыркы казак адабий тилин мисал кылууга болот. Проф. С. К. Кенесбаевдин «Казак адабий тилинин советтик мезгилдеги өнүгүшү» аттуу макаласында айтылган ойлорго караганда, диалектилик айырмачылыктардын салмагы азайып, алар жалпы элдик тил аркылуу жуурулушуп, ичине сиңирилип калган учурда казак адабий тили бир гана диалектилик негизде түзүлүп чыккан же белгилүү гана бир диалект буга таяныч болгон деп айтууга эч мүмкүн эмес, анткени казак адабий тили жалгыз гана бир диалект эмес, бир канча территориялык диалектилердин катышуусу менен түзүлгөн¹

Диалектилик бөлүнүштөрү анча өнүкпөй, бошоң абалда болгон жана Октябрь революциясынан кийинки мезгилде бирдиктүү адабий тил болуп калыптанууга толук мүмкүнчүлүк алган учурда жалпы элдик негизи бузулбай, ал андан кийинки адабий формасына база болуп коюлган бир катар тилдердин катарына кыргыз тили да кошулат, Демек, кыргыз адабий тилинин азыр биз колдонуп жүргөн бирдиктүү нормаларынын негизи бир гана диалектилик базада түзүлгөн эмес. Буга кыргыз диалектилеринин (жана анын составындагы жергиликтүү говорлордун) жалпы катышы бар. Мындай ойду биринчи жолу проф. Б. М. Юнусалиев «Адабий тилибиздин диалектилик базасы жөнүндө» деген макаласында сунуш кылган.

«Кыргыз адабий тили,— дейт ал,— башка адабий тилдер сыяктуу диалектилик негизде пайда болгон. Андай болсо анын

---

¹ О. Аурэзови. Сборник статей к его шестидесятилетию. Алма-Ата, 1959, с. 64—65.

негизинде бир диалект (же говор) турабы, же бир нече диалект турабы? Биздин колдогу материалдарга караганда, адабий тилибиздин негизин түзүүгө бардык кыргыз диалектилери катышат...

Адабий тилге «негиз» же «база» болушун аныктоодо диалектинин же диалектилердин айрым (бирин-серин) белгилерин гана издебей, тилдин эриш-аркагын түзгөн орчундуу жана көпчүлүк белгилерин алып кароо керек»,

Автор буга удаа кыргыз тилинин жалпы элдик негизин түзгөн башкы белгилери бардык кыргыз диалектилерине (жана говорлоруна) орток; жалпы таандык экендигин бир катар тилдик фактылардын негизинде аныктап, төмөнкүдөй жалпы түндүк диалектинин өкүлдөрүнөн болушу, экинчиден, республиканын саясий-экономикалык борборунун Түндүк Кыргызстанда орношу»¹.

Азыр жергиликтүү говордук өзгөчөлүктөрдү акырындык менен жоюп, кыргыз элинин жалпы массасы байланыш-катыштын бирдиктүү жана түпкүлүктүү формасы болуп саналган улуттук адабий тилде сүйлөп, анын орфографиялык нормаларына ылайык жазууга барган сайын толугураак өтүп бара жатат. Адабий тил бардык учурда жана бардык жерлерде өзүнүн түпкүлүктүү ордун ээлеп, жергиликтүү диалектилик бөтөнчөлүктөрдү жоюу үчүн эне тилде чыгып жаткан күндөлүк басма сөзгө, көркөм адабий чыгармаларга, мектептерге жана андан башка түрлүү окуу жайларына, радио, теле берүү жака кино, театрлар сыяктуу коомдун маданий тармактарына таянат. Жаштардын жана коомдук иштерге көбүрөөк аралашып, республикабыздын түрлүү жактарында, шаарларында көбүрөөк болуп жүргөн жергиликтүү интеллигенттердин сүйлөө речинен азыр мурдагыдай диалектилик бөтөнчөлүктөрдүн изи анча байкала бербейт.

Адабий тилдин нормативдүүлүк касиети, анын жергиликтүү диалектилер менен болгон жогоркудай карым-катышы жалпы эле тил маданияты жөнүндөгү көп кырдуу татаал маселелер менен тыгыз байланышта каралуучу өзүнчө чоң проблема десек болот. Тил — коомдук турмуштун бардык жактарын кеңири тейлеген, сабаттуулукка да, маданиятка да

---

¹ Б. М. Юнусалиев. Адабий тилибиздин диалектилик базасы ж: нүндө

жеткирген, калктын адабий жана маданий байлыктарын жаратууга, алардын укумдан тукумга чейин мурас катары жетип, нечен кылымдар бою сакталып келишине кызмат өтөгөн эң маанилүү байланыш-катыш куралы. Дүйнөдө эч бир теңдеши жок залкар чыгарма болуп саналган «Манас» эпосун кылымдар бою кебелбей алып келе жаткан жана улам кийинки муундарга жеткирип турган кереметтүү кыргыз тилин мына ушундай кашкайган чындыктын ачык-айкын далили десек болот. Ошондуктан эне тилдин сөз байлыгын туура пайдалануу, анын жалпы элдик адабий нормаларын туура колдоно билүү — бардык сабаттуу адамдардын ыйык милдети. Бул жөнүндө Б. М. Юнусалиев бир кездерде мындай деп жазган эле: «...маданияттуу кыргыз коомунун ар бир мүчөсү, көбүнчө интеллигенциябыз, өткөндөгү калдыктын бир түрү болгон диалектилик же говордук тилде сүйлөбөй, адабий тилде сүйлөө керек»¹.

Кыргыздар кириллицага негизделген азыркы алфавитке чейин бир катар башка жазууларды колдонуп келишти. Тарыхый маалыматтарга караганда, алар байыркы түрк урууларына таандык болгон орхон-енесейлик рун жазмасын колднушкан. Андан соң араб, латын алфавиттерине негизделген жазууга ээ болушту. 1940- жылдан баштап азыркы колдонулуп келе жаткан кириллицалык алфавитке өтүштү.

1989-жылдын 23-сентябрында Кыргыз Республикасынын Жогорку Советинин кезексиз чакырылган онунчу сессиясы кыргыз адабий тилине «мамлекеттик тил» деген бийик статус берген атайын Закон кабыл алды. Бул Закон кыргыз адабий тилинин коомдук функциясын мурдагыдан алда канча жогорку дунгээлге чыгарды, анын өсүп-өнүгүшүнө мамлекеттик камкордук көрүүнүн зарыл милдеттерин ачык белгиледи.

Тил маданияты, баарыдан мурда, тилдин адабий нормаларын таза өздөштүрүү, анны иш жүзүндө тура колдоно билүү дегендикке жатат. Адабий нормалар аркылуу гана тил жалпы массага толук жеткиликтүү, түшүнүктүү болуп, бирдиктүү жана стабилдүү абалга келе алат. Демек, маданияттуу, сабаттуу сүйлөөнүн жана өз ой-пикирин ушундай талапка

Б. М. Юнусалиев. Тандалган эмгектер. Фрунзе. 1985.327-бет.

ылайык жаза билүүнүн бирден-бир эталону тилдин адабий нормалары деп эсептешибиз керек.

Коомдук турмуштагы аткарган милдетине жараша кыргыз адабий тилинин стилдик системасы да калыптанып, функционалдык стилдердин төмөнкүдөй бир нече түрү пайда болду: көркөм адабияттын стили, илимий стиль, публицистикалык стиль, иш кагаздарынын стили. Стилдин мындай түрлөрү адабий тилдин ар түркүн коомдук милдет аткарышына байланыштуу жаралып, алар азыр көркөм чыгармаларды, иш кагаздарын, илимий эмгектерди, газет-журналдар үчүн ар кандай макалаларды жазууда, доклад жасоодо, лекция окууда, радио жана теле берүүлөрдү уюштурууда ж.б. иштерде кеңири колдонулуп келүүдө.

Речтеги тыбыштардын (фонемалардын) классификацияланышы

Дүйнөдөгү бир катар тилдерге жалпы мүнөздүү болгон речтеги тыбыштардын болушу эсепке алынган. Тактап айтканда, речтеги тыбыштардын (фонемалардын) классификацияланышынын илимий-теориялык негизи жалпы мүнөздө болгон тыбыштык белгилердин базасында жаралган. Бул – бир жагы. Экинчиден, тыбыштардын ар кандай түрү бардык адамдарга жалпы мүнөздүү болгон речтик аппарат (үн түйүндөрү, тил менен эрендер, ооз көңдөйү, мурун көңдөйү, таңдай көшөгөсү ж.б.) аркылуу жасалат. Демек бул жагынан алганда да тыбыштарды классификациялоонун принциптери көпчүлүк тилдердин жалпы тобуна, мүнөздүү экендигинде талаш жок. Тыбыштарды классификациялоодо, чынында, речтик аппараттын тыбыш жасоодогу кызматына көбүрөөк көңүл бурулат.

Акустикалык жана артикуляциялык белгилерине карай речте колдонулган тыбыштардын жалпы составы үндүүлөр жана үнсүздөр болуп, эки топко бөлүнөт. Тыбыштарды мындайча бөлүштүрүү – дүйнө жүзүндөгү бардык эле тилдер үчүн жалпы мүнөздүү болгон көрүнүш. Илимий эмгектерде **үндүүлөрдүн тобу вокализм, үнсүздөрдүн тобу консонантизм** деп аталат. Булар латынча *vocalis* – «үндүү» жана *consonantis* «үнсүз»

деген сөздөрдөн алынган лингвистикалык терминдерден болуп саналат.

Үндүүлөр менен үнсүздөрдүн негизги айырмачылыгын булардын муун түзүүдөгү ролуна жараша аныкташка болот. Ар бир муундун өзөгүндө үндүү тыбыш турат, ал эми үнсүздөр болсо буга кошумча бөлүк катары гана катышат. Акустикалык жактан алганда **тыбыштардын жалпы составы с о н о р л у у** (латынча sonorus — «үндүү», «үн чыгаруучу») жана шыбыштуу болуп, эки топко ажырайт. Сонорлуулар музыкалык үндөн (тондон) турган тыбыштар болушу мүмкүн, мунун составына бүткүл үндүү тыбыштарды кошууга болот. Үн көбүрөөк болуп, шыбыш аз өлчөмдө катышкан [р], [л], [м], [н], [ң], [й] тыбыштары да сонорлуу деп аталган топко кошулат. Булар кыргыз тили боюнча жазылган илимий эмгектерде, окуу китептеринде «уяң үнсүздөр» деп аталып, жалпы эле үнсүз тыбыштардын составына кошулуп келе жатат. Айрым учурда бул аталган тыбыштарды үндүүлөр менен үнсүздөрдүн орто аралыгындагы тыбыштар деп да атап жүрүшөт.

Үндүүлөрдү айтканыбызда, өпкөдөн кекиртект аркылуу өтүүчү фонациялык абанын (сүйлөө убагында чыккан абанын) агымы ооз көңдөйүндө тоскоолдукка учурабай, эркин агылып чыгат. Бул тыбыштардын жалаң үндүн катышуусу менен жасалышынын башкы себеби мына ушунда. Сүйлөө органдарынын тоскоолдугуна учурабай, абанын агымы ооздон эркин чыккан үчүн үндүү тыбыштарды обондотуп созуп айтууга да болот. Үндүүлөрдүн ар кандай түрү ооздун ачылып турган абалында жасалат.

Үнсүздөрдүн айтылышында аба ооз көңдөйү аркылуу эркин өтпөй, бир катар жолтоолукка учурайт. Мындай жолтоолук, негизинен, тил менен эриндер сыяктуу активдүү органдардын үнсүздөрдү жасоодогу кыймылынан улам пайда болот.

Белгилүү орус окумуштуусу И. А. Бодуэн де Куртенэ үндүүлөр менен үнсүздөрдү артикуляциялык жактан айырмалай турган төмөнкүдөй белгилерди айрыкча бөлүп атайт. Үндүүлөрдүн жасалышында бардык сүйлөө органдары чыңалуу (напряжение) абалында болуп турат, бул учурда резонатордук милдет аткаруучу ооз көңдөйү менен алкымдын беттери да чыңалат. Ал эми үнсүз тыбыштарда болсо чыңалуу сүйлөө органдарынын бирөөнө гана топтолот, анткени абанын

агымына бөгөт болгон тоскоолдук кайсы жерге туура келсе, ошол сүйлөө органы гана чыңалат. Ошентип, үнсүз тыбыштарга локалдуу же бир мүчөлүү артикуляция мүнөздүү болсо, үндүүлөргө, тескерисинче, локалсыз артикуляция мүнөздүү. Чыңалуунун кайсы жерде болоруна карата үнсүз тыбыштардын жасалыш ордун аныктоо анчалык кыйынчылык туудурбайт. Мына ушул жагынан алганда да үнсүз тыбыштар үндүүлөрдөн дагы бир кошумча белги аркылуу өзгөчөлөнүп турат.

Үндүүлөр менен үнсүздөрдүн акустикалык жана артикуляциялык өзгөчөлүктөрүнө назар салып, булардын негизги айырмачылыктарын көз алдыга элестетиш үчүн [а] жана [п] тыбыштарынын төмөнкүдөй орчундуу белгилерин бири-бирине салыштырып талдап чыкса болот.

Биринчиден, [а] тыбышы жалаң үндөн, ал эми [п] тыбышы болсо, мунун тескерисинче, шыбыштан турат, мунун жасалышына үн катышпайт.

Экинчиден, [а] тыбышынын айтылышында ооз кең ачылат да, абанын агымы ооз көңдөйү аркылуу эч тоскоолдукка учурабай, сыртка эркин чыгат; [п] тыбышын айтканыбызда абанын агымы бири-бирине бекем жабышып (кептелип) турган эки эриндин тоскоолдугуна учурайт да, ал күч менен түртүлүп, бул бөгөттү жарып өтөт.

Аталган эки тыбыштын акустикалык жана артикуляциялык белгилериндеги негизги айырмачылыктар мына ушулар. Мындай өзгөчөлүктөрдү жалпы эле үндүү жана үнсүз тыбыштардын ар бирин жогоркудай планда өз ара салыштыруу аркылуу ачык байкай алабыз.

Үндүүлөрдүн классификациясы

Үндүүлөрдү классификациялык топторго бөлүштүрүү төмөнкүдөй үч белгиге негизделүүгө тийиш:

- 1) Тилдин таңдайга карай вертикалдык багыт боюнча көтөрүлүшү же жаактын ачылуу деңгээли;
- 2) Тилдин горизонталдык багыт боюнча алдыга жана артка карай жүткүнүшү;
- 3) Эриндердин катышы.

Тил алдыга карай жүткүнүп, уч жаккы бөлүгү жогору карай көтөрүлүшү менен [и], [э], [ө], [ү] сыяктуу төрт тыбыш жасалат. Булар мектеп грамматикаларында «ичке үндүүлөр» деген

термин менен аталып жүрөт, [и] тыбышынан бөлөгүнүн [ээ], [өө], [үү] сыяктуу созулма түгөйлөрү бар. Жогоруда көрсөтүлгөн белгилер кыска үндүүлөргө да жана алардын созулма түгөйлөрүнө да бирдей даражада мүнөздүү. Кыргыз тилинде [и] тыбышынын созулмасы жок, мындай созулма алтай, шор, хакас, якут, тува, гагауз тилдеринде бар.

Тил артка карай тартылып, анын ортоңку же арткы бөлүгү жогору көтөрүлгөндө [ы], [а], [о], [у] тыбыштары жасалат. Булар мектеп грамматикаларында «жоон үндүүлөр» деп аталат, [ы] тыбышынан башкасы [аа], [оо], [уу] сыяктуу созулма түгөйлөргө ээ. Созулма [ыы] алтай, шор, хакас, якут, тува, гагауз тилдеринин үндүүлөр системасында бар.

Үндүү тыбыштар эриндердин катышына карата эринчил жана эринсиз болуп, эки топко бөлүнөт. Эринчилдер: [о], [ө], [у], [ү]. Булар эки эриндин түтүк формасында болуп, алга карай жүткүнүшү аркылуу жасалат. Аталган үндүүлөрдүн ар биринин созулма түгөйлөрү бар. Калган үндүүлөр эринсиздердин тобун түзөт, алар: [а], [э], [ы], [и].

Жаактын ачылышына карата кыргыз тилиндеги үндүүлөрдүн составын кең жана кууш үндүүлөр деп, эки топко бөлүүгө болот: Кууш үндүүлөр: [ы], [и], [у], [ү]. Булардын ичиндеги эки үндүүнүн - **[ы] жана [и]** тыбыштарынын созулма түгөйлөрү **жок, калгандарынын созулма түгөйлөрү бар.**

Жалпысынан алганда, кыргыз тилинде 14 үндүү тыбыш бар. Алардын сегизи кыска, алтоо созулма үндүүгө жатат. Кыска үндүүлөргө караганда, созулма үндүүлөрдө үн белгилүү өлчөмдө созулуп айтылат. Созулмалардын ар бири өзүнчө фонемалык касиетке ээ. Муну аныкташ үчүн жан – жаан, тар – *таар*, эр – *ээр*, уч – *ууч*, кон – *коон*, бор – *боор* сыяктуу сөздөрдү бири-бирине карама-каршы коюп, ар биринин маанисине көңүл бурсак, булардын ар бири семантикалык жактан өз ара өзгөчөлөнгөн ар башка каражат экендигин ачык байкайбыз. Эгерде созулма үндүүлөрдүн өз алдынча фонемалык касиети болбосо, анда жан - деген сөз менен жаан деген сөздүн айырмасы жок болуп, ар бири өз алдынча лексикалык каражат катары эсептелбес эле.

Таблица

Тилдин көтөрүлүшүнөн карай	Катары				
	Тил алды		Тил арты орточул		
Жогорку баскыч	и	ү, үү	у, уу		
Ортоңку баскыч	э, ээ	ө, өө	о, оо		ы
Төмөнкү баскыч				а, аа	
	ачык	эринчил		ачык	

КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ ҮНДҮҮЛӨРДҮН АРТИКУЛЯЦИЯ – АКУСТИКАЛЫК МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Тилдеги тыбыштарды классификациялоо дүйнөдөгү бардык тилдерде артикуляцияга (акустика боюнча классификациялоо жакындан бери гана башталды) негизделген. Ошондуктан кыргыз тилиндеги үндүү фонемаларды классификациялоодо да негизге артикулятордук өзгөчөлүгү алынат.

Кыргыз тилиндеги үндүүлөрдү классификациялоодо алардын артикулятордук жана акустикалык өзгөчөлүктөрүн толук камтыган геометриялык модель кайчы кесилишкен пирамида аркылуу (Г.П.Мельников сунуш кылган) берүү ылайыктуу.

Келтирилген пирамидада үндүү фонемалардын алган орду боюнча ар бирин артикулятордук-акустикалык жактан төмөнкүдөй мүнөздөөгө болот.

Тил арты ачык үндүүлөр

Кыргыз тилиндеги [а] фонемасы тилдин арткы бөлүгүнүн артка карай тарылышы, бирок анын жогору көтөрүлбөй тилдин учу тиштин бүйлөсүнө тийбей, жаактын кең ачылышы аркылуу жасалат, эриндер алга жүткүнбөйт, бирок жамажай ачылат, мурун көңдөйүнүн жылчыгы жабылып турат.

Ал кең үндүү болгондуктан, анын алдыңкы резонатору узун да, бийик да болот. Кулкун резонатору труба формасында болуп, ортосу бир аз куушураак келип, жогору жана төмөн жагында бир кыйла кеңээт.

ТИЛ АЛДЫ АЧЫК ҮНДҮҮЛӨР

Кыргыз тилинде [э] фонемасын артикуляциялаганыбызда тилдин алдыңкы бөлүгү катуу таңдайды көздөй көтөрүлүп, тилдин учу төмөн түшүп, астыңкы маңдай тиштердин ички бети менен тиштердин бүйлөлөрүнө тийип, астыңкы жаактын төмөн түшүшү аркылуу жасалат. Эриндерибиз нейтралдык абалда болуп, жамажай бир аз тартылуу менен үстүңкү жана астыңкы тиштердин учу көрүнүп жумшак таңдай мурун көңдөйүнүн жылчыгын жаап турат.

Резонатор тилдин учу менен арткы бөлүгүндө кичине, тилдин ортоңку бөлүгүндө чоңураак болот.

Кыргыз адабий тилинде [э] фонемасы тил алды, ортоңку баскычтагы, ачык үндүү болуп эсептелет.

[и] фонемасы тилдин бүтүндөй алга жүткүнүп, бүт катуу таңдайды көздөй жогору көтөрүлүп, тилдин учу астыңкы тишке анын бүйлөлөрүнө тийип, эриндердин кадыресе абалда турушу аркылуу артикуляцияланат. Жумшак таңдайдын учу жогору көтөрүлүп, мурун көңдөйүнүн жылчыгын жаап турат. Мында тилдин арткы бөлүгүндө резонатор узарып, ооз көңдөйүнүн борбордук жана алдыңкы бөлүгүндө кыска да, кууш да болот. **Жаагыбыз кууш ачылып, эриндер бир аз артка тартылгандыктан, маңдай тиштери көрүнүп, резонатордун алдыңкы чегин түзөт.**

ТИЛ АРТЫ ЭРИНЧИЛ ҮНДҮҮЛӨР

Азыркы кыргыз адабий тилинде [у] фонемасын артикуляциялаганда тил бүтүндөй ооз, көңдөйүнүн терең түбүн көздөй тартылып, анын учу астыңкы маңдай тиштен бир кыйла алыстыкта турат. Тилдин эң арткы бөлүгүнүн үстүңкү бети катуу таңдай менен жумшак таңдайдын чегин көздөй жогору көтөрүлөт, эриндер алга жүткүнүп, чормоюп, тегерек формада болот.

Бул учурда тилдин арткы жана ортоңку бөлүгүндө резонатор кууш жана кыска болуп, ооз көңдөйүнүн астыңкы бөлүгүндө резонатор кең жана узун болот, анткени резонатордун алдыңкы чегин алга жүткүнтүп, чормойгон эриндер түзөт.

[о] фонемасы тилдин учу жыйрылып, бүт артка карай тартылып, анын арткы бөлүгүнүн үстүңкү бети жумшак

таңдайды көздөй көтөрүлүп, эриндер, алга жүткүнүп, анчалык тегерек эмес формада чормоюшу, мурун көңдөйүнүн жылчыгы жумшак таңдайдын кыймылдуу бөлүгү менен жабылышы аркылуу жасалат.

Бул фонеманын артикуляцияланышында ооз көңдөйүндөгү резонатор жумшак таңдай менен тилдин, эриндердин кууш абалга келишин эсепке албаганда кең да, узун да болот.

ТИЛ АЛДЫ ЭРИНЧИЛ ҮНДҮҮЛӨР

Кыргыз тилинде [ү] фонемасы тилдин бүтүндөй алга карай жүткүнүп, анын алдыңкы-ортоңку бөлүгү катуу таңдайды көздөй жогору көтөрүлүп, тилдин учу астыңкы маңдай тишке, анын бүйлөсүнө тийип, тилдин алдыңкы ортоңку бөлүктөрүнүн капталы катуу таңдайдын тишке жакын жерлерине тийип, эриндер алга карай жүткүнүп, тегерек формага келиши менен артикуляцияланат.

Тилдин бүт массасы алга карай бөтөнчө жүткүнгөндүктөн ооз көңдөйүнүн арткы бөлүгүндөгү резонатор чоң, кең, ал эми алдыңкы резонатордун чегин чормойгон эриндер түзүп, узун жана кууш болот.

Тилибиздеги [ө] фонемасы тилдин бүт массасы алга карай жүткүнүп, тилдин эки капталы тиштерге жакын турган катуу таңдайга тийип, ортоңку бөлүгү катуу таңдайды көздөй жогору көтөрүлүп, тилдин учу астыңкы маңдай тиштердин түбүнө жана бүйлөсүнө тийип, эриндер алга жүткүнүп, чормоюп, анчалык тегерек формага келбей, жылчыкты пайда кылышы менен жасалат.

Ооз көңдөйдүн резонатору тилдин арткы бөлүгүндө кең жана узун болсо, тилдин алдыңкы бөлүгүндө кууш жана кыска болуп, анын сырткы чегин чормойгон эриндер түзөт.

АРАЛАШ КАТАРДАГЫ ҮНДҮҮ

Азыркы кыргыз тилинде [ы] фонемасы тилдин арткы бөлүгүнүн жумшак таңдай менен катуу таңдайдын чегин көздөй көтөрүлүп, тилдин учу ага жүткүнүп, эриндер бейтарап абалда турушу аркылуу жасалат.

Бул фонеманы артикуляциялаганда тилдин учу астыңкы маңдай тиштердин ички бети менен алардын бүйлөсүнө тийип турат да, тилдин түбү артка тартылган абалда болот. Бул [ы]

фонемасынын аралаш катардагы үндүү экендигинин көрсөткүчү болуп эсептелет.

Эриндер артка бир аз жыйрылгандыктан кең, жалпак жылчыкты пайда кылат. Эриндер тиштерди ачып, ооз көңдөйүнүн алдыңкы чегин тиштер түзсө резонатору тилдин арткы бөлүгүндө түзүлүп, ал өтө кууш жана абдан кыска болот.

↳ **Созулма үндүүлөрдүн пайда болушу.** Байыркы кыргыз тилинде азыркыдай созулма үндүүлөр колдонулган эмес. Ошондуктан азыркы кыргыз тилинде созулма үндүүлөр аркылуу колдонулуп жүргөн сөздөр байыркы кезде кыска үндүү менен айтылып келген. Биз колдонуп жүргөн созулмалар кыргыз тилинин эски доорунда үнсүз тыбыштардын үндүүгө айланып өнүгүшүнө же үндүүлөрдүн арасындагы кээ бир үнсүз тыбыштардын жоюлуп кетишине байланыштуу келип чыккан. Маселен, байыркы түрк тилдеринде *таг, йоган, элиг, саг* деп айтылган болсо, азыркы кыргыз тилинде бул сөздөрдүн *тоо, жоон, элүү, саа* (уй саа) түрүндө созулма үндүүлөр аркылуу айтылып калышы мына ушундай тарыхый өзгөрүүнүн натыйжасы болуп саналат. Демек, азыркы кыргыз тилиндеги созулма үндүүлөр кийин пайда болгон тыбыштык кубулуштарга жатат. Созулмалардын пайда болушу менен кыргыз тилиндеги үндүү тыбыштардын саны көбөйгөн.

Жогоркудай созулма үндүүлөрдүн орду мурда кыска үндүүлөргө туура келгендигин аныктоо үчүн эски жазма эстеликтердин жана азыркы кыргыз тилинин төмөнкүдөй фактыларын өз ара салыштырып көрсөк болот:

Орхон- Енисей

эстеликтеринде:

*огул, оглан
йегин
багыр
йаг
агыр
йоган
улуг
катыг
кутлуг
кудегу
кучлиг
эрклиг
бирегу
учегу*

Азыркы кыргыз тилинде:

*уул
жээн
боор
жоо
оор
жоон
улуу
катуу
куттуу
күйөө
күчтүү
эрктүү
бирөө
үчөө*

Кыргыз тилиндегидей. созулма үндүүлөр азыркы алтай, хакас, тува ж. б. түрк тилдерине да мүнөздүү. Бирок азыркы бир катар түрк тилдеринде (мисалы, өзбек, уйгур ж. б. тилдерде) бул өңдүү созулма үндүү тыбыштар колдонулбайт. Ошондуктан ал тилдерде биздеги созулма үндүүлөр менен айтылып жүргөн сөздөр кыска үндүүлөр менен гана айтылат. Муну төмөнкүдөй салыштыруу ачык көрсөтөт:

кыргызча — *уул, ооз, жаак, жоон*

өзбекче — *угил, огиз, чакак, йугон*

уйгурча — *огул, агиз, янак, йоган*

түркмөнчө — *огул, агыз, яцак, өгын*

Созулма үндүүлөр кыргыз тилиндеги араб-иран сөздөрүндө да кеңири колдонулат. Мындай сөздөр өзүнүн түп нускадагы тыбыштык формасын өзгөртүп, кыргыз тилинде созулма үндүүлөр аркылуу айтылып калгандыгын төмөнкүдөй салыштыруу аркылуу аныкташка болот:

<i>аалам—галэм (ар.)</i>	<i>баа—бэНа (ур.)</i>
<i>даам—тэ'м (ар.)</i>	<i>даана—данэ (ур.)</i>
<i>доо—ддгва (ар.)</i>	<i>доор—доур (ар.)</i>
<i>жамаат—дждмагдт (ар.)</i>	<i>заар—зэНр (ур.)</i>
<i>зээн—зэНин (ар.)</i>	<i>коом—кэум (ар.)</i>
<i>маани—мдгнд (ар.)</i>	<i>мээнет—меНнэт (ур.)</i>
<i>мөөр—мө1гр (ар.)</i>	<i>саат—сагзш (ар.)</i>
<i>соода—соуда' (ур.)</i>	<i>соодагер—соудагэр (ур.)</i>
<i>таалим—тдглим (ур.)</i>	<i>шаар—шзНэр (ур.) ш</i>

Кыргыз говорлорундагы эринчил дифтонгулар жана алардын колдонулушу. Эринчил дифтонгулар — [ow], [əw], [yʷ], [yʷ] — азыркы кыргыз тилинин бир катар жергиликтүү говорлоруна мүнөздүү болгон эң негизги диалектилик өзгөчөлүктөрдүн катарына кирет. Кыргыз тилинин жергиликтүү өзгөчөлүктөрүндөгү *tow* белгисине, башкача айтканда, эринчил дифтонгуларга проф. С. Е. Малов тарабынан жыйырманчы жылдарда эле көңүл бурулган¹. Буга отузунчу жылдарда белгилүү окумуштуу Касым Тыныстанов да көңүл бургандыгы жөнүндө маалымат бар. Бирок элүүнчү жылдарга чейин эринчил дифтонгулардын таралган чеги жана колдонулушу жөнүндө толук аныкталган маалымат берилбей келди.

Элүүнчү жылдардын ичинде жүргүзүлгөн диалектологиялык экспедициялар жана изилдөө иштери кыргыз говорлорундагы бул сыяктуу эң негизги диалектилик белгинин таралган чегин алда канча айкыныраак кылып далилдеди. Азыркы колдо болгон материалдарга караганда, дифтонгулар Талас, Чаткал

---

¹ Бул жөнүндө проф. И.А. Батминовду «Некоторые лингвистические данные к этногенезу киргизского народа» деген эмгегинен караңыздар (Труды Киргизской арх. этнограф. экспедиции, т. III, Фрунзе, 1959, 96-бет).

өрөөндөрүнө, азыркы Жаны-Жол районунун Ала-Бука, Караван аймактарына жана бүткүл ичкилик кыргыздарына¹ таралган.

Проф. Б. М. Юнусалиев кыргыз говорлорундагы эринчил дифтонгулар кыргыз, алтай тилдеринин бирдей жалпылыкта болуп келген байыркы доорунда эле күчтүү өнүккөн болуу керек деген корутундуга келет². Ал «Грамматика алтайского языка» деген эмгекте жазылып кеткен материалдарга таянат. Чынында да бул факт Тоолук-Алтайдагы чүйлүк телеуттар менен алтайлык калмактардын тилинде болгондугу жогорку эмгектин авторлору тарабынан өткөн жүз жылдыктын алтымышынчы жылдарында байкалган³. Бирок бул тыбыш сөз ортосунда гана эки компоненттен турган татаал тыбыш экени ачык көрүнүп (көстү > көстүүм, пу>пуула), сөз аягында (ал тыбыштан кийин мүчө айкашпаганда) жөнөкөй тыбыш катарында угулат деп аныкташкан. Мына ошондуктан анын сөз аягында айтылышына «у» сыяктуу гана бир тамга менен көрсөтүшөт. Мисалы: *атту* (< *атлы*)), *саду* (< *сатыг*)⁴. Бирок бул фактыны ошол эмгекти жазган авторлор дифтонг деп аташкан эмес. Мындай фактыны кийинки мезгилде алтай тили (эски термин. ойрот тили) боюнча жүргүзүлгөн Н.П.Дыренкованын эмгектеринен жолуктурганыбыз жок. Ал түгүл алтай тилинин диалектилери боюнча жазылган кийинки эмгектерде да бул жөнүндө эч кандай маалымат берилген эмес¹.

Кыскасы, ал жөнүндө «Грамматика алтайского языка» деген миссионерлердин эмгегинен бөлөк азырынча эч бир адабий булактарда кабар жок.

---

¹Ичкилик кыргыздарынын жайгашкан территориясы эң эле кеңири. Азыркы аныкталган маалыматтарга караганда, ичкиликтер Түштүк Кыргызстандын бир катар райондоруна, Өзбекстанга (Фергана, Наманган, Андижан, Ташкент жана Самарканд областтарына), Тажикстанга (Памирге жана Жерге-Талга) ж, б. таралган. Жыйынтыктап айтканда, булардын өкүлдөрү Кыргызстандын территориясына караганда, андан тышкары жактарга көбүрөөк жайгашкан.

² Б. М. Юнусалиев. К вопросу о формировании общенародного киргизского языка. Труды ИЯЛ АН Кирг ССР, вып. VI, 1956.

³ Грамматика алтайского языка, составлена членами Алтайской мис-сии, Казань, 1869, II 15-беттер.

⁴ Келтирилген бардык мисалдар жогорку эмгектен алынды.

Сөз ортосунда жана мүчөлөрдүн алдында жолуккан «уу» жөнүндө «Грамматика алтайского языка» деген эмгектин авторлору дагы төмөнкүдөй аныктама беришкен: бул эки «у» -дан куралган; бирөө үндүү, а бирөө болсо «г» -дан өзгөрүлүп келген эринчил үнсүз тыбыш, Анын аяккы компонентинин үнсүз экенин аныктоочу факт катарында авторлор мындай деп жазышкан: «Бул *-нын* деген таандык жөндөмөнүн (азыркы термин боюнча илик жөндөмө. — Авт.) *-дын* болуп кетиши менен аныкталат». Кыргыз говорлорунда дифтонг болуп каралып келаткан [ow], [əw], [uw], [yʷ] тыбыштарынын экинчи компоненти да үнсүздөргө таандык белгилерди аздыр-көптүр сактайт. Муну дифтонгулардан кийин жалганган кээ бир морфологиялык жалгондор жана дифтонгулардын айрым артикуляциялык белгилери аркылуу аныкташка болот. Дифтонгулар менен аякталган төмөнкүдөй сөздөргө кээ бир жөндөмө мүчөлөрдү (илик, табыш жөндөмөсүнүн мүчөлөрүн) жана III жакка тийиштүү кылып көрсөткөн таандык мүчөнү жалгап көрөлү:

тов + нын = товдун

куйөw + нын = куйөwдүн

тов + ны = товду

тов + ы = тову

куйөw + ы = куйөwү ж, б,

Эгер дифтонгулардын аяккы элементи үнсүздүк белгини сактабай, толук үндүү катарында колдонулса, анда жогорку мүчөлөр башка вариантка (үнсүздөрдөн кийин жалгануу вариантына) өтпөстөн, *-нын (товнун, куйөwnүн), -ны (товну, куйөwnу), -сы (товсу, куйөwsү)* түрүндө берилмек.

Дифтонгулардын экинчи элементи толук үндүү эмес экендигин бир катар артикуляциялык белгилер да аныктай алат. Ал төмөнкүчө: дифтонгуларды айтканда эриндер чормоет. Мындай артикуляциялык белги эринчил үндүүлөргө (о, ө, у, ү жана булардын созулмаларына: оо, өө, уу, үү) жалпы таандык. Бирок дифтонгулардын аяккы

элементин айтуудагы эриндердин кызматы жогорку эринчил үндүүлөрдү айткандагыдан бир аз өзгөчөлөнүп турат, анткени бул учурда эриндер өтө чормокп, бир-бирине көбүрөөк жакындашат да, аба чыгуучу жол бир аз кысылып, үн анчалык кенен созулбай, тез кыскарат. Бул сыяктуу көрүнүш солулма үндүүлөргө мүнөздүү эмес, анткени алар (эринчил созулмалар) алда канча кенен жана айтылып бүткөнгө чейин бир калыпта созулат.

Эгер дифтонгулар жогоркудай мүнөздөгү белгилерге ээ болбосо, анда алардын созулма үндүүлөрдөн эч айырмасы болбой калмак. Кыскасын айтканда, дифтонгулардын экинчи элементин толук үндүү деп эсептөөгө болбойт, эгер ал толук үндүү болгондо, анда дифтонг эмес эле созулма үндүү болуп калууга тийиш.

Проф. Б. Юнусалиев дифтонгулардын экинчи элементин «чормогой үндүү» деп атайт¹. Бирок буга шарттуу түрдө кароого туура келет, анткени аны үндүү деп атоодо жогоруда айтылган негизги белгилер эсепке алынбай калган, Ал эми проф. К.К. Юдахин болсо дифтонгулардын экинчи элементин («W» тыбышын) үндүүгө айланып бүтө элек процессте турат деп, эң туура аныктаган².

Үнсүз тыбыштардын классификациясы

Үндүүлөргө караганда, үнсүз тыбыштардын классификациясы бир топ татаал. Мунун негизги себеби жалпы эле үнсүз тыбыштардын үндүүлөргө караганда сан жагынан көптүгү менен жана артикуляцияланышы да ошончолук татаал экендиги менен түшүндүрүлөт. Үнсүздөрдү классификациялык топторго ажырататып бөлүштүрүүнүн принциптери жалпысынан окшош болгону менен, айрым авторлордун сунуш кылган варианттарында орчундуу айырмачылык кездешпей койбойт. Ар бир классификациялык топко бириктирилген үнсүздөрдүн жалпы аталышында (терминдеринде) да ар түрдүүлүк бар, бир эле түшүнүк бир нече термин менен туюндурула берип, татаалдашып кеткен жерлери чынында аз эмес.

Үнсүздөрдүн классификациясына негиз болуучу белгилер деп, төмөнкүлөрдү эсеп кылууга болот: үнсүздөрдүн жасалышына үн(тон) менен

шыбыштын катышуу даражасы; үнсүздөрдүн жасалышыгы жана жасалыш орду, буга активдүү сүйлөө органдарынын катышы.

Акустикалык касиеттерин эске алып, үн (тон) менен шыбыштын катышына карата бөлүштүргөндө, үнсүздөрдүн жалпы составы сонорлуулар жана шыбыштуулар болуп, эки топко бөлүнөт. Сонорлуу үнсүздөр жөнүндө «Үндүү жана үнсүз тыбыштар» деп аталган буга чейинки параграфта айтылып, алар кайсылар экендиги да саналып өттү. Кыргыз тилинде, ошондой эле башка түрк тилдеринде, булардын жалпы саны алтоо. Орус тилинде сонорлуу үнсүз фонемалардын саны тогуз: [м], [м'], [н], [н'], [л], [л'], [р], [р'], [й]. Булардын составында кыргыз тилине мүнөздүү болгон [ң] тыбышы жок.

Шыбыштуу үнсүздөр жалаң шыбыш менен айтылган жана шыбыш менен үндүн катышы аркылуу айтылган үнсүздөр болуп, өз ичинен дагы эки топко ажырайт. Жалаң шыбыштан турган үнсүздөр каткалаңдар деп аталат. Алар [к], [п], [с], [т], [ф], [х], [ц], [ч], [ш]. Шыбыш менен үндөн турган үнсүз тыбыштар жумшак үнсүздөр деп аталат. Алар: [б], [г], [д], [ж], [з]. Каткалаң жана жумшак болуп бөлүнгөн көпчүлүк үнсүз тыбыштар өз ара түгөйлөш болот. Мисалы: [б-п], [д-т], [г-к], [з-с]. Түгөйү жок үнсүздөргө бүткүл сонорлуулар жана [ж], [ч], [ш] сыяктуу шыбыштуу үнсүз тыбыштар кирет.

Үнсүздөрдү жасалуу ордуна карай бөлүштүрүүдө көмөкөйдөн ооз көңдөйүнө жана мурун көңдөйүнө өткөн абанын агымы кайсы активдүү органдын кыймылы аркылуу жолтоолукка учурай тургандыгы негизги белги катары эсепке алынат. Бул белги боюнча үнсүздөдүн жалпы составы эриңчилдер, уччулдар, орточулдар, түпчүлдөр деп бөлүштүрүлөт.

Эринчилдердин же л а б и а л ь¹ тыбыштардын ичинен [б], [п], [м] кош эринчилдерге жатат, буларды б и л а б и а л ь² тыбыштар деп да атоого болот. Эрин-тишчилдерге [в], [ф] тыбыштары жатат, Булар кыргыз лексикасына орус тилинен кабыл

¹ латынча labia («эрин» деген мааниде) сөзүнөн алынган термин.

² эрмин латынча bi («эки» деген мааниде) жана labia деген сөздөн куралып жасалган.

алынган сөздөрдө (*вагон, валюта, ферма, фабрика...*) колдонулат. Кош эринчилдер астыңкы жана үстүнкү эриндердин бири-бирине кептелип (жабышыш) калышы, ошол аркылуу абанын сыртка чыгышына бөгөт болушу аркылуу жасалган тыбыштар. Эрин-тишчилдердин айтылышында үстүнкү тиштерге астынкы эрин тийишет да, абанын агымын бөгөп калат.

Уччул ж е т и л а л д ы деп аталуучу үнсүздөрдүн жалпы составы төмөнкүдөй тыбыштардан турат: [т], [д], [с], [з], [ч], [ш], [ж]¹, [н], [л], [р], [ц]. Бул үнсүздөрдүн артикуляцияланышына тилдин уч жаккы бөлүгү активдүү катышат. Булардын айрымдары тилдин учу тиштерге же таңдайдын алды жак (маңдгй тиштерге жакын) бөлүгүнө тийишкен абалында жасалса, айрымдары ушул органдардын бири-бирине анча тийишпей, жакындашып (тиер-тийбес болуп) турушу аркылуу жасалат. Бирок кандай болсо да абанын агымына тилдин учу жолтоолук кылат, булардын уччулдар (тил алды үнсүздөр) деп аталышынын башкы себеби мына ушунда.

Орточулдар (ж е т и л о р т о ү н с ү з д ө р) [й], [к], [г] сыяктуу составдан турат. Кийинки экөө кыргыз тилиндеги ичке үндүүлөр менен айкашып колдонулган [к], [г] тыбыштарына жатат. М и с а л ы: *гул, көк, көгүчкөн, тегерек, кереге, эшик, күзгү ж. б.* Булар тилдин орто бөлүгү катуу таңдайга (латынча *palatum*) көтөрүлгөн абалында жасалат. Абанын агымына бөгөт болуучу органдар — тилдин орто бөлүгү менен катуу таңдай.

Орус тилинде орточул (тил орто) үнсүз катарында бир гана [й] тыбышы эсептелет, ал эми [к] [г] тыбыштары болсо түпчүлдөргө (задняязычные) кошулуп жүрөт. Кыргыз, казак тилдеринде бул эки тыбыш орточулдар (тил орто үнсүздөр) катарында каралып келүүдө².

Түпчүлдөрдүн (тил а р т ы ү н с ү з д ө р д ү н) составы [к], [г], [ң], [х] тыбыштарынан турат. Мындай тыбыштардын жасалышында абанын агымына бөгөт болуучу органдар — жумшак таңдай (*velum*) менен тилдин арт жаккы бөлүгү. Булардын ичинен [к], [г] тыбыштары *карагай, тоголок,*

¹ Орус тилинен кабыл алынган «журнал», «жюри» деген сөздөрдө колдонулуучу [ж] тыбышы да ушул составка кирет.

² И.А. Батманов. Современный киргизский язык. Вып. 1. изд. 4- Фрунзе. 1963. с.79 (таблица), 95, Казіргі казак тілі. Алматы, 1954, 126 жана 136 (таблица) беттер.

бурганак, кагаз, кургак сыяктуу жоон үндүүлөр менен айтылган сөздөрдө учурайт.

Үнсүздөрдүн жасалышына материалдык база болгон шыбыш абанын агымынын түрдүүчө жолтоолукка учурашынан улам келип чыгарын биз буга чейин белгилеп өттүк. Бирок мындай жолтоолук үнсүздөрдүн жасалып чыгуу процессинде жоюлат, ансыз үнсүз тыбыштардын эч бирөө жасала албайт. Жолтоолуктун жоюлуш ыкмалары түрдүүчө. Алар үнсүздөрдү жасалыш ыгы боюнча бөлүштүрүүдө негизги белги катары эсепке алынат.

Жасалыш ыгы боюнча алганда, үнсүздөрдүн көпчүлүк бөлүгү жарылмалар (взрывные) жана жылчыкчылдар (щелевые) болуп, эки негизги топту түзөт. Жарылмаларга төмөнкүдөй үнсүздөр кирет: [б], [п], [д], [т], [г], [к]. Бул тыбыштардын айтылышында аба бири-бирине кептелип бириккен органдардын (эки эриндин, тил менен таңдайдын, же тил менен тиштердин ж. б.) арасын жарып өтөт. Бири-бирине кептелип (жабышып) турган органдар тез ажырап кеткендиктен, абанын сыртка үзүлүп чыгышы да ошончолук кескин, тез болот.

Абанын кууш өткөөлдөн (жылчыктан) сызылып (сүрүлүп) чыгышы аркылуу жасалган үнсүздөр жылчыкчылдардын тобун түзөт. Булар фрикативдер¹, с п и р а н т т а р² деп да аталат.

Жылчыкчылдарга төмөнкүдөй үнсүздөр кирет: [з], [с], [ж]³, [ш], [й], [г], [в], [ф], [х]. Бул тыбыштардын айтылышында сүйлөө органдары (тил менен таңдай же тил менен тиштер) бири-бирине тиер-тийбес болуп жакындашып, өтө кууш жылчыкча түзүлөт. Абанын агымы ушул кууш өткөөлдөн сызылып (сүрүлүп) өтөт.

Жогорку эки топко камтылбаган үнсүз тыбыштарды жасалыш ыгына карата өз ара топторго бөлүп, төмөнкүчө мүнөздөй кетүүгө болот.

1. Мурунчулдар: [м], [н], [ң]. Буларды айтканыбызда аба мурун көңдөйү аркылуу өтөт. Сүйлөө органдарынын бири-бирине кептелип (жабышып) калышы аркылуу жасалат. Маселен, [м] тыбышынын айтылышында эриндер бири-

¹ *Фрикатив* — латынча *fricatio* («сүрүлүү», «өйкөлүү» деген мааниде) дегенден алынган термин.

² *Спирант* — латынча *spirans spirantis* («үйлөмө», «үйлөп чыгаруучу» деген мааниде) деген сөздөн алынган.

³ Орус тилинен кабыл алынган *журнал*, *вожатный* сыяктуу сөздөрдө колдонулат, муну кыргыздын төл сөздөрүндөгү [ж] менен чаташтырбоо керек.

бирине кептелген абалда болсо, [н] тыбышынын айтылышында тилдин учу үстүнкү тиштерге такалат. Бирок аба ошол тоскоолдук аркылуу өтпөйт, анткени ал тоскоолдук жоюлганга чейин эле жумшак таңдай менен кичине тил ооз көңдөйүн жаап калып, абанын агымын мурун көңдөйүн көздөй багыттайт. Булардын мурунчул үнсүздөр болуп аталып калышы (орусча *назальны е*¹) да ушуга байланыштуу.

2.Капталчыл үнсүз: [л]. Мунун айтылышында тилдин учу үстүнкү тиштерге такалып, аба тилдин эки капталындагы ачыктар менен өтөт.

3.Дирилдеме үнсүз: [р]. Бул тыбыштын айтылышында тилдин учу иймекей тартып, катуу таңдайга тийишет жана дирилдөө абалында болуп турат.

4.Аффрикаталар (бириккен үнсүздөр): [ч], [ж]², [ц]. Булар жасалышы татаал үнсүздөргө жатат, анткени жасалуу ыкмасында жарылмалар менен жылчыкчылдардын белгилери өз ара айкалышып турат. Аффрикаталар жарылма үнсүздөрдүн элементи менен башталып келип, жылчыкчылдардын элементи менен аяктала турган татаал жасалыштын натыйжасы болуп саналат. Маселен, [ц] тыбышы [т] жана [с] тыбыштарынын толук бойдон кошундусу эмес, булардын элементтери гана өз ара айкалышып, бир бүтүн тыбышка айланган. Кыргызча *жолдош, жаңы, жумуш, жеңиш* сыяктуу сөздөрдөгү [ж] аффрикатасы да жарылма үнсүз [д] (менен орусча «журнал» деген сөздөгү жылчыкчыл үнсүз [ж] тыбышынын механикалык кошундусу катары каралууга тийиш эмес. Дагы бир айта кете турган нерсе: *Жолдошбеков, Жакыпов, Жаңыбаев* деген фамилиялардын же *Жеңиш, Жибек, Жумабек* сыяктуу адам аттарынын орусча колдонулушу «Дж» түрүндөгү тыбыштык айкалыш менен башталып калса (*Джолдошбеков, Джакыпов, Джумабек, Джибек*), кыргыз тилиндеги [ж] орусча [д] + [ж] сыяктуу эки тыбыштын ордуна жүрөт экен деп түшүнүү, чыкында, жаңылыштык болуп саналат. Мындай практикалык ыкманы кыргыз тилинин жогоркудай тыбыштык бөтөнчөлүгүн дал өзүндөй так чагылдыруу эмес, аны болжолдуу түрдө окшоштуруп коюунун аракети деп түшүнсөк туура болот.

¹ Латынча *nasalis* деген сөздөн алынган, бул «мурунчул» (носовой) деген мааниде.

² Кыргызча *жол, жомок, куржун, олжо* сыяктуу төл сөздөрдөгү [ж], бул жогоруда аталып өткөн орус сөздөрүндөгү дал ушундай тамга менен белгиленген тыбыштан айырмалуу экендигин ажырата билүү керек.

Үнсүз фонемалардын артикуляциялык мүнөздөмөсү

Кыргыз тилиндеги [б] фонемасын артикуляциялаган учурда астыңкы эрин үстүңкү эринге тийип, жумшак таңдайдын көшөгөсү, кичине тил жогору көтөрүлүп, мурун көңдөйүнө келүүчү жылчыкты жаап, мурун резонаторунун болбошуна алып келет, үн түйүндөрү бири-бирине жакындашып, кыймылга келишинен пайда болот. Артикуляцияга тил дээрлик катышпайт. Тилибиздеги [б] фонемасы-эрин-эринчил, жарылма, жумшак, ачык үнсүз. Өпкөдөн чыгып келе жаткан абанын агымы ооз көңдөйүнө жетип, анын басымынын күчү менен бири-бирине тийишкен эриндерибиз ачылып, аба сыртка чыгат.

Тилибиздеги [п] фонемасы да астыңкы эриндин үстүңкү эринге булчуңдарынын күч менен кыскарышы аркылуу тийишип, өпкөдөн чыгып, келе жаткан абанын агымы ал тоскоолдукту күч менен жарып чыгышынан пайда болот. Бул анын күчтүү жана бир кыйла убакытка созула турган артикуляциясынын көрсөткүчү болуп эсептелет. Абанын агымынын эриндерди күч менен жарып чыгышы катуу шыбышты пайда кылып, анын күчтүү жарылма, эринчил үнсүз экендигин билдирет.

Муну артикуляциялаганда жумшак таңдайдын көшөгөсү мурун жылчыгын жаап, тил катышпайт, үн түйүндөрү кыймылга келбейт.

Кыргыз тилиндеги [т] фонемасын артикуляциялаганда тил алга умтулуп, анын учу үстүңкү таңдай тиштин түбү менен бүйлөсүнө тийип, тоскоолдук пайда болот. Бул тоскоолдукту абанын агымы күч менен жарып чыгат. Тилдин капталдары катуу таңдайдын каптал тиштерге жакын жерине жана каптал тиштерге тиет, үн түйүндөрү кыймылга келбейт, жумшак таңдайдын көшөгөсү мурун жылчыгын жаап турат. Тилдин учунун жогору көтөрүлүшү анын апикалдуу тыбыш экендигин билдирет.

Кыргыз адабий тилиндеги [д] фонемасы артикуляцияланышы боюнча өзүнүн түгөйү каткалаң [т] фонемасына окшош келет. Бирок мында үн түйүндөрү кыймылга келип, тоскоолдук жасаган тыбыштык органдарыбыздын булчуңдарынын кыскарышы алсыз болушу

менен андан айырмаланат. Бул фонема да [т] сыяктуу апикалдуу фонема.

Тилибиздеги [м] фонемасы астыңкы эриндин жогору көтөрүлүп, үстүңкү эринге тийип, аны менен бир мезгилде жумшак таңдайдын көшөгөсү төмөн түшүп, өпкөдөн чыгып келе жаткан абанын агымы бир учурда мурун көңдөйү аркылуу жана бири-бирине тийишкен эриндердин тоскоолдугун жарып сыртка чыгышынан пайда болот. Бул фонеманы артикуляциялоодо тил катышпайт, үн түйүндөрү кыймылга келип, дирилдейт.

Кыргыз тилиндеги [н] фонемасын артикуляциялаганда тил алга жүткүнүп, анын учу үстүңкү маңдай тиштердин түбүнө жана бүйлөсүнө тийип, аны менен бир мезгилде таңдай көшөгөсү төмөн түшүп, мурун көңдөйүнүн жылчыгын ачып, өпкөдөн чыгып келе жаткан абанын агымы бир мезгилде тилдин тоскоолдугун бузуп, ооз жана мурун көңдөйлөрү аркылуу сыртка чыгат. Үн түйүндөрү кыймылга келип, дирилдейт.

Бул фонеманы айтууда тилдин учунун жогору кайрылышы, анын апикалдуу тыбыш экендигин билдирет.

Кыргыз адабий тилиндеги [ң] фонемасы тилдин арткы бөлүгү жогору көтөрүлүп, жумшак таңдайдын мурун жылчыгын жабуучу көшөгөсүнүн төмөн түшүшү менен ага тийишип, абанын агымы мурун көңдөйү аркылуу сыртка чыгышы аркылуу жасала турган үнсүз тыбыш. Тилдин арткы бөлүгү менен жумшак таңдайдын (кичине тилдин) тийишип жасалышы менен мүнөздөлөт. тилдин арткы бөлүгүнүн кичине тил менен тоскоолдукту пайда кылышы, үн түйүндөрүнүн кыймылга келип, дирилдеши аркылуу артикуляцияланат.

Тилибиздеги [л] фонемасын артикуляциялаган учурда тилибиз алга карай умтулуп, тилдин учу үстүңкү маңдай тиштери менен анын бүйлөсүнө тийип, тилдин ортоңку бөлүгүнүн капталдары бир аз төмөн түшүп, тилдин арткы бөлүгүн көздөй көтөрүлүп, бир аз артка тартылып, тилдин орто жеринде кашык сыяктуу чуңкурчаны пайда кылат. Тилибиздин ортоңку бөлүгүнүн төмөн түшкөн капталдары акырындык менен тиштерден жана анын бүйлөлөрүнөн бөлүнүп, жылчыкты пайда кылып, өпкөдөн чыгып келе жаткан абанын агымы ошол жылчыктар аркылуу сыртка чыгат. Эриндер бир аз артка тартылганы менен бейтарап абалда турушат.

Тилдин учу үстүңкү маңдай тиштерибизге жана алардын бүйлөлөрүнө тийип тургандыгына карабастан, тилдин эки капталы аркылуу аба сыртка эркин чыгат. үн түйүндөрү кыймылга келет да, дирилдейт, тыбыш жасоочу органдарыбыз булчуңдарынын кыскарышы абдан алсыз болот.

Кыргыз тилиндеги [й] фонемасы тилдин ортоңку бөлүгүнүн катуу таңдайды көздөй өтө бийик көтөрүлүп, тилибиздин бүтүндөй алга карай жүткүнүп, тилдин эки капталы тиштерге, учу астыңкы маңдай тиштерге тийип, үн түйүндөрү кыймылга келип, дирилдейт да, тоскоолдукту абанын агымын жарып өтүшүнөн пайда болот. Артикулятордук жагынан көп учурда тилибиздеги үндүү [и] фонемасына өтө жакын турат. Жумшак таңдайдын көшөгөсү жогору көтөрүлгөндүктөн мурун жылчыктарын жаап, ачык үнсүздүн артикуляцияланышын берет.

Кыргыз адабий тилиндеги [р] фонемасын артикуляциялаганда тил бүтүндөй алга умтулуп, тилдин учу бир аз төмөн кайрылып, үстүңкү маңдай тиштерди көздөй көтөрүлөт да, өпкөдөн чыгып келе жаткан абанын агымынын басымынан дирилдейт. Эриндер бир аз артка тартылып, маңдай тиштер ачылып, тилдин дирилдегени көрүнүп турат. үн түйүндөрү кыймылга келип, дирилдейт. Жумшак таңдайдын көшөгөсү жогору көтөрүлүп, мурун көңдөйүнүн жылчыгын жабат. Тилдин учунун дирилдеши [р] фонемасына тийиштүү шыбышты пайда кылат.

Кыргыз тилиндеги [с] фонемасын артикуляциялаганда тилдин учунда тегерек жылчыкча пайда болуп, тилдин эки капталы каптал тиштерге тийип, тилдин учу үстүңкү маңдай тиштин учуна жакындап келет да, тегерек жылчыкка абанын сүрүлүшүнөн шыбыш пайда болуп, тилдин ортоңку бөлүгү менен учу жогору көтөрүлгөндүктөн резонатор кууш болот.

Бул тыбыштын жасалышында үн түйүндөрү катышпайт, эриндер бир аз артка жыйрылып, жамажай ачылгандыктан, маңдай тиштер көрүнүп турат. Ооз көңдөйүнүн алдыңкы бөлүгүндө тегерек жылчыктын болушу, анын бир фокустуу гана фонема экендигин билдирет. Тилдин учунун үстүңкү тиштин түбү менен тиштин бүйлөсүнө өтө жакындашы, анын апикалдуу фонема экендигин көрсөтөт.

Кыргыз тилиндеги [ш] фонемасы тилибиз алга карай умтулуп, тилдин учу үстүңкү маңдай тиштердин бүйлөсүнө жакындап, тил жумуртка формасына келип, өпкөдөн чыгып келе жаткан абанын агымы тилдин учунда пайда болгон жалпак жылчыкча аркылуу катуу күч менен сыртка чыгып, ышкырыкты пайда кылуу менен артикуляцияланат. Тилдин учунун үстүңкү маңдай тиштердин бүйлөлөрүнө жакындашы, анын апикалдуу, бүйлөчүл, уччул, жалпак, жылчыктуу, бир фокустуу ышкырыкчыл фонема экендигин билдирет. (с) фонемасына салыштырганда тил бир аз арткараак болуп, анын түбү жумшак таңдайга жакындашат, фокусу да андан кеңири болот, үн түйүндөрү кыймылга келбейт, таңдай көшөгөсү мурун көңдөйүнө кетүүчү жылчыкты жаап турат.

Тилибиздеги [з] фонемасы артикуляцияланышы боюнча каткалаң (с) фонемасына окшош, бирок андан үн түйүндөрүнүн кыймылга келип дирилдеп, тыбыш жасоочу органдарбыздын булчуңдарынын алсыз кыскарышы менен айырмаланат. [з] уччул, апикалдуу, тегерек жылчыкчыл, бүйлөчүл, жумшак үнсүз болуп эсептелет.

Кыргыз тилинин тыбыштык системасынын составында спецификалык өзгөчөлүктү түзгөн жумшак таңдайдын учу (кичине тилдин) тийишүүсү менен жасалган (к, кь), (г, гь) фонемалары бар. Бул фонемаларды эксперименталдык метод менен изилдегенге чейин түпчүл үнсүздөр деп келишкен. Чынында булар артчыл (терең түпчүл) үнсүздөр болуп эсептелет.

Тилибизде [к] тыбышы жумшак таңдай менен кичине тил төмөн түшүп, бирок мурун көңдөйүнүн жылчыгын ачпастан, тилдин арткы бөлүгүнө тийишип, өпкөдөн келе жаткан абанын агымы бул жерде тоскоолдукка учурап, аны жарып чыгат да, үн түйүндөрү келип дирилдей, эриндер бейтарап абалда туруп, тилдин бүтүндөй артка тарылышы менен артикуляциялашат. Бул артчыл, жарылма, каткалаң үнсүз.

Бул [к] тыбышынын жумшак түгөйү [г] тыбышы жумшак таңдайдын учу төмөн түшүп, бүтүндөй тулкусу менен артка тартылып, жогору карай көтөрүлгөн тилдин түпкү бөлүгү менен абдан жакындашып, кууш жылчыкты пайда кылып, өпкөдөн чыгып келе жаткан абанын агымы ал аркылуу өткөндө бир аз шыбыш пайда болуп, үн түйүндөрү кыймылдап, дирилдеп,

эриндер бир аз артка жыйрылгандыктан, маңдай тиштер ачылуу менен артикуляцияланат.

Тилибиздеги [к] [г] тыбыштарын айтканда тилдин бүтүндөй артка тартылышы, анын ортоңку бөлүгү, учунун төмөн түшүшү ооз көңдөйүндө эң чоң резонаторду пайда кылат.

Кыргыз тилинде [к] фонемасын айтканда тил жыйрылып, бүтүндөй артка тартылып, тилдин арткы бөлүгү жогору көтөрүлүп, төмөн түшкөн жумшак таңдайга тийип, тоскоолдукту пайда кылып, аны өпкөдөн келе жаткан абаны бузуп, сыртка чыгат, үн түйүндөрү кыймылдабайт, эриндер нейтралдык абалда болуп, артикуляцияга катышпайт.

Жумшак үнсүз [г] фонемасы артикуляциялашында тилдин түпкү бөлүгү жумшак таңдайды көздөй жогору көтөрүлүп, ага тилдин капталдары тийишип, ортосунда билинер-билинбес жылчыкча калып, тилдин ортоңку бөлүгү менен учу жыйнактуу артка тарылып, жумуртка формасына келип, үн түйүндөрү дирилдеп, эриндер бейтарап абалда турушунан жасалат.

Бул эки фонемада тең ооз көңдөйүнүн алдыңкы резонатору кең жана узун, арткы резонатору кыска болот.

Кыргыз адабий тилинин үнсүздөр системасындагы [ж] фонемасын артикуляциялаганда тилдин ортоңку бөлүгү катуу таңдайды көздөй жогору көтөрүлүп, анан тиет да, өпкөдөн чыгып келе жаткан абанын агымы ушул жерден тоскоолдукка учурап, аны жарып, тилдин учунда пайда болгон жылчыкча аркылуу сыртка чыгат. Тилдин учунун төмөн карай кайрылышы, анын дорсалдуу үнсүздүгүн билдирип, үн түйүндөрү кыймылга келип, эриндер бейтарап абалда турат.

Бул фонеманын адегенде речтик активдүү орган менен пассивдүү органдын тийишүүсү, андан жылчыкчага өтүшү аркылуу артикуляцияланышы татаал фонема экендигин көрсөтүп турат.

Тилибиздин [ч] фонемасынын артикуляцияланышында тилдин алдыңкы, ортоңку бөлүгү жогору көтөрүлүп, анын капталдары каптал тиштер менен бүйлөлөрүнө жана катуу таңдайга тийип, ал акырындык менен ачылып, жылчыкка айланат да, абанын агымы биринчи тоскоолдукту бузуп, жылчык аркылуу сыртка чыгат. Үн түйүндөрү дирилдебейт, тил бүтүндөй алга жүткүнүп, ооз көңдөйүнүн узун жана кең арткы резонаторун пайда кылат. Ооз көңдөйүндөгү речтик

органдарыбыздын тийишкен жери ачылып, анын жылчыкка өткөн моменттеринде негизги артикуляцияга тилдин ортоңку бөлүгүнүн артикуляциясы кошулат.

Тилдин бүт ортоңку бөлүгүнүн катуу таңдайды көздөй көтөрүлүшү анын таңдайлашкан үнсүз экендигинин көрсөткүчү.

Кыргыз тилинин үнсүздөр системасынын составында мурда болбогон, кийин башка тектеш жана тектеш эмес тилдерден кабыл алуунун натыйжасында өздөштүрүлгөн тыбыштар бар. Алар в, ф, х, ц, щ тыбыштары. Бул тыбыштар боюнча түркологдордун арасында ушул кезге чейин бир пикир, бирдей көз караш жок экендиги белгилүү.

Айрым түркологдор бул тыбыштарды өз алдынча фонема катарында карашса, экинчилери фонема эмес деп эсептешет. Мындай талаш, эки жактуу пикирдин болушуна карабастан, алардын тилибиздин үнсүздөр системасынын составында азыркы мезгилде колдонулуп жүргөндүгүнө байланыштуу артикулятордук мүнөздөмөсүн бермекчибиз.

Тилибизде колдонулган [в] тыбышы астыңкы эриндин жогору көтөрүлүп, үстүңкү маңдай тиштердин учуна жалпак жылчыкты пайда кылып, абанын агымы ал кичине жылчык аркылуу сыртка чыгып, үн түйүндөрү кыймылга келип дирилдегенинен, активдүү тыбыш органы тилдин артикуляцияга катышпагандыгы, таңдай көшөгөсүнүн көтөрүлүп, мурун жылчыгын жабышы аркылуу артикуляцияланат.

Бул эки тыбыш эрин-тишчил тыбыштар болуп саналат.

Тилибиздеги [ж] тыбышын айтканыбызда эки жылчык, шыбыш чыгуучу эки фокус ооз көңдөйүнүн алдыңкы жана арткы бөлүгүндө пайда болот. Алдыңкы фокус тилдин учунун катуу таңдай менен тиштин бүйлөлөрүн көздөй жогору көтөрүлүшүнөн жасалат. Арткы фокус тилдин арткы бөлүгүнүн жогору карай жумшак таңдайды көздөй көтөрүлүшүнөн түзүлөт. Тилдин ортоңку бөлүгү төмөн түшүп, тил кашык сыяктуу формага келет. Эриндер бир аз алга жүткүнөт. Таңдай көшөгөсү жогору көтөрүлүп турат, бул мурун резонансы жоктугун билдирет. Үн түйүндөрү дирилдеп, үн катышат.

Абанын агымы арткы жана алдыңкы жылчыктар аркылуу өткөндө ышкырган сыяктуу, мүнөздүү шыбыш пайда болуп, ал мунун ышкырыкчыл тыбыш экендигин билдирет.

Тилибиздеги [х] тыбышы К.К.Юдахиндин пикири боюнча революцияга чейин кыргыз тилинин түштүк говорлорунун тыбыштык системасынан орун алып, жалпы кыргыз тилине революциядан кийин өздөштүрүлгөн.

Мунун артикуляцияланышында тил бүтүндөй артка тартылып, тилдин түпкү бөлүгү жумшак таңдайды көздөй жогору көтөрүлүп, капталдары каптал тиштерге тийип, тилдин түпкү бөлүгү менен жумшак таңдайдын ортосунда жылчык пайда болуп, тилдин учу төмөн түшүп, астыңкы маңдай тиштерге жакын турат. Эриндер бир аз алга жүткүнөт. Үн түйүндөрү дирилдебейт. Таңдай көшөгөсү мурун жылчыгын жаап, мурун резонансы болбойт. Абанын агымы жылчык аркылуу өткөндө шыбыш пайда болот.

Тилибиздеги [ц] тыбышын айтканыбызда тил алга жүткүнүп, тилдин учу үстүңкү маңдай тиштерге, алар бүйлөсүнө тийип, ал акырындык менен ачылып, жылчыкка өтүп, таңдай көшөгөсү жогору көтөрүлүп, мурун жылчыгын жаап, анын мурунчул эместигин көрсөтүп, абанын агымы артикуляциянын кийинки бөлүгү жылчык аркылуу сыртка чыгып баражатканда шыбыш пайда болот. Тилдин учунун үстүңкү маңдай тиштерге тийиши анын дорсалдуулугун көрсөтүп турат. Артикуляциясы татаал болгондуктан аффриката болот.

Революциядан кийин башка тилдерден сөздөрдү кабыл алуу аркылуу өздөштүрүлгөн в, ф, ж, х, ц тыбыштары кыргыз адабий тилинин төл сөздөрүндө (айрым адам, жер-суунун аттарында кезиккендиги болбосо) дээрлик колдонулбайт. Булар көбүнчө орус тилинен жана ал аркылуу индоевропалык тилдерден өздөштүрүлгөн сөздөрдүн составында гана колдонулат. Кабыл алынган сөздөрдүн составында фонемалык мааниге ээ болгондугуна карабастан, азыркы кыргыз адабий тилинде фонемалык касиетке ээ эмес, анткени төл сөзүбүздө сөз, форма ажыратуучу маанини аткарбайт. Анын үстүнө бул тыбыштар орус тилин дурус билген адамдар тарабынан орус тилиндегидей артикуляцияланса, орус тилин начар билгендер артикуляциялаганда бир кыйла өзгөчөлүктөрдү бере тургандыгын көрөбүз.

Муун жөнүндө түшүнүк, муундун типтери, муундун түрлөрү

Буга чейин биз тыбыштардын айрым-айрым колдонулушу (бири экинчисине айкалышпай, өзүнчө жеке айтылышы) жөнүндө кеп кылдык. Бирок биздин сүйлөө речибиздеги тыбыштардын ар бири минтип өз алдынча айрым-айрым айтылып колдонулушу мүмкүн эмес. Алар сүйлөө процессинде (речтик агымда) бири-бирине кошулуп, ар биринин чеги так ажырабаган абалда болуп калат. Бирок ошондой болсо да биздин речибиз эң эле кичине, артикуляциялык жактан алганда дагы майдаланып кетүүгө мүмкүн болбой турган айрым бөлүкчөлөргө ажырабай койбойт. Анткени сүйлөө органдары аркылуу аба (үн) үзгүлтүксүз эле бир калыпта агылып отуруп чыкпастан, жогоркудай табигый бөлүкчөлөргө бөлүнүп чыгат. Речтин мындай бөлүкчөлөрү бир тыбыштан (үндүү тыбыштан), же болбосо бир нече тыбыштан (үндүү жана үнсүз тыбыштардын өз ара айкалышкан тиркеминен) турушу мүмкүн. Булар муун деп аталат.

Мындайынча алып караганда, эң эле жөнөкөй болуп көрүнгөнсүгөнү менен, муундун аныктамасы, чынында, алда канча татаал маселе экендигин алиге чейин өкүм сүрүп келе жаткан ар түрдүү пикирлер, ар кандай көз караштар, теориялар айкын элестетип турат, Муун жөнүндөгү бир катар теориялардын ичинен төмөнкүдөй эки теория — **с о н о р т е о р и я с ы** (сонорная теория) менен **б у л ч у ң** теориясы (мускульная теория) илимде көбүрөөк таанылып келе жаткандыгы белгилүү. Сонор теориясы боюнча алганда, муун үн көбүрөөк болгон элемент (звучный элемент) менен үн азыраак катышкан (менее звучный) элементтин өз ара айкалышынан турат. Бул жерде муундун башкы элементи катары, баарыдан мурда, үндүү тыбыштар эсепке алынган, анткени муун түзүүдөгү негизги роль үндүү тыбыштарга таандык. Кээ бир тилдерде муунду сонорлуулар да түзө берет, Маселен, чех тилинде ушундай үнсүздөр аркылуу муун түзүлөрүн *влк* (карышкыр), *крб* (очок, меш), *крк* (моюн) сыяктуу сөздөрдөн көрүүгө болот. Мында муун түзүүчүлүк ролу [л] жана [р] тыбыштарына таандык.

Муундун жогоркудай акустикалык касиетин негизге алып, сонор теориясын жактагандар даниялык тилчи О. Есперсен менен советтик фонетик Р. И. Аванесов болгон. Муундун артикуляциялык өзгөчөлүктөрүнө таянып, булчуң теориясын иштеп чыккан француз окумуштуусу М. Громмон болгон, муну советтик фонетист Л. В. Щерба да жактаган. Булардын көз карашы боюнча алганда, муундун башкы бөлүгүндө чыңалуу күчтүү болуп, үн да көтөрүнкү чыгып, аяккы бөлүгүнө келгенде чыңалуу да, үн да басаңдап барып бүтөт. Муундун бирдиги булчундун жогоркудай чыңалуусу менен басаңдоосунун бир бүтүнгө биригип, өз ара айкалышып туруусунда. Демек, муун артикуляциялык жактан алганда да майдаланып бөлүнбөй турган бирдик¹.

Муундун аныктамасы боюнча ой бөлүшкөн бардык илимпоздордун пикири боюнча ар кандай реч муунга бөлүнүп айтылат, андагы тыбыштардын ар бирин өзүнчө айрым-айрым бөлүкчөлөргө ажыратып айтууга эч мүмкүн эмес. Ар бир муундун борбордук элементи (негизги өзөгүн) үндүү тыбыш түзөт, анткени (негизинен) үндүүлөр гана муун түзүү касиетине ээ. Ошондуктан сөздө канча үндүү тыбыш болсо, ал сөз ошончо муунга бөлүнөт. Кээ бир тилдердин бөтөнчөлүктөрүн эсепке албаганда, үнсүз тыбыштар өз алдынча муун түзө бербейт, бирок алар муун түзүүчү тыбыштан(үндүү тыбыштан) мурун да келип айтыла берет. Эгерде үнсүздөр ал тыбыштан мурун келип колдонулса, анда алардын айтылышы белгилүү деңгээлде күчтүүрөөк, анда кийин келип колдонулса, айтылышы бир аз басаңыраак болуп чыгат. Булардын мындай артикуляциялык өзгөчөлүктөрү сүйлөө органдарынын (алардын булчуңдарынын) чыңалуу же бошоң тартып калуу сыяктуу ар түрдүү абалына жараша болот.

Кыргыз тилиндеги муундар төмөнкүдөй үч түргө бөлүнөт:

- 1) жалаң гана үндүүдөн турса, же үнсүз тыбыш менен башталып, үндүү менен аякталган болсо, ачык муун деп аталат;
- 2) үндүү менен башталып, үнсүз менен аякталса, жабык муун деп аталат;
- 3) туюк муундар үнсүз менен башталып, үнсүз

Бул маалыматтар төмөнкүдөй эмгектерден алынды: Л.И.Баранникова. Введение в языкознание. Изд. Саратовского университета, 1973, с.62-62; В.И.Кодухов. Введение в языкознание, М., 1979, с.133-134

тыбыш (же тыбыштар) менен аякталат. М и с а л ы: *а-га, ба-ла, ке-ре-ге, о-куу-чу* (ачык муундар); *ат, ой, өрт, ун, уул, өөн, ээр* (жабык муундар); *кыр-гыз, кут-кар, тол-кун, шаар, кууш, жулк, кант* (туюк муундар).

Сөздөрдүн муундарга бөлүнүшү — алардын морфологиялык бөлүктөргө (морфемаларга) ажыроо тартибине байланышпай турган таптакыр башка маселе. Алсак, морфологиялык бөлүктөрү (унгусу, мүчөлөрү) *кел + иш, чеч + им, жаз + уу, жай + ыл + т* болуп ажырай турган сөздөрдүн муундарга бөлүнүшү *ке-лиш, че-чим, жа-зуу, жа-йылт* түрүндө болуп, бирине экинчиси окшошо бербейт. Бирок тилдеги көп эле сөздөрдүн уңгуга жана мүчөлөргө бөлүнүү тартиби да, ошондой эле муундарга ажырашы да структуралык жактан өз ара төп келип калышы мүмкүн. Мисалы: *малчы-лар, ат-кар, жат-кыр-ган-дагы, уй-дө-гу-лөр-дүн* ж. б.

Келтирилген мисалдарда сөздөрдүн морфемалык составдарга ажырашы менен муундарга бөлүнүш тартиби толук окшошуп турат.

Кыргыз тилиндеги муундар төмөнкүдөй структуралык типтерге бөлүнөт:

- 1) Бир гана үндүү тыбыштан турган муундар: *а-(та), э-(гин), ы-(сык), у-(лук)*¹
- 2) Үндүү + үнсүз: *ат, аш, от, эр, ыр, ун, ук-(пга), ам-(кар)*.
- 3) Үнсүз + үндүү: *да* (байламта), *же, де* (этиш), *жаа, тоо, суу, ба-ла-сы, ка-ра-ба-ды*.
- 4) Үнсүз + үндүү + үнсүз: *бар, бер, кел, төл, чек-тел-ген, ку-ргак-тал, бор-бор-лош.-тур*.
- 5) Үндүү + үнсүз + үнсүз: *айт, алп, өрт, эрк, үрк, ырк*.
- 6) Үнсүз + үндүү + үнсүз + үнсүз: *болк, булк, жулк, корк, морт, тарт, шарт. (баш)-тант, (тер)-мелт*.

Ар бир тилдин муун түзүлүшүндө айрым бир өзгөчөлүктөр болбой койбойт. Маселен, **кыргыз тилинин төл сөздөрүндө эки үнсүз тыбыш катар келип башталган муундар кездеше бербейт**. Мындай типтеги муундар төмөнкүдөй кабыл алынган сөздөрдө гана учурайт: *план, спорт, станция., трактор* ж.б. Кыргыз тилине кабыл алынган кээ бир сөздөрдөгү муундар үч үнсүз тыбыштын катар келиши менен башталып (мисалы:

¹ Ар бир сөздүн мисал катары алынган муундары кашаанын сыртында берилди.

справ-(ка), (искус)-ство, струк- (тура) ж, б. айрымдары ошончо үнсүз тыбыштын катар келиши менен аяктайт (мисалы: текст, пункт).

Сөздөрдүн муунга бөлүнүшүн жакшы билүүнүн практикалык зарылдыгы төмөнкүдөй бир катар иштерге байланыштуу. Сөздүн айрым бөлүгүн ташымалдап жазуунун орфографиялык эрежелери жалпысынан муунга ажыратуу принцибине негизделген. Демек, ташымалдын эрежелери ошол тилдин муун структурасы менен тыгыз байланышта өздөштүрүлүш керек. Жаңыдан сабаттуулукка үйрөнүп жаткан кенже балдарга сөздөрдү окутканда жана жаздырганда, ошондой эле чет тилдерди үйрөтүүдө сөздөрдүн муунга бөлүнүш жолдорун так билүү өтө чоң методикалык мааниге ээ ж. б.

Кыргыз тилиндеги сегменттик жана суперсегменттик бирдиктер

Кыргыз тил илиминдеги фонетика курсунда системалык бирдиктин б.а., алгачкы тилди окуп-үйрөнүүнүн башаты, фундаменти катары речтеги сегменттик, суперсегменттик тилдик каражаттар окутулат. Фонетика (грек.тил. phone – үн) тил илиминдеги: тыбыш, тамга, фонема, тыбыштык айкалыштар, үндөшүү ыкмалары, муун, ташымал, басым жана интонация, алардын компоненттери менен үндүк – тилдик маанилик кубулуштарды окутуучу алгачкы системалык бирдик. Ошондуктан тилибиздин үндүк каражаттарын, анын физико-акустикалык өзгөчөлүктөрүн, б.а., үн толкундарынын үн түйүнүндө тоскоолдукка учурап, термелүүдөн (акустикалык аспект) пайда болгон тилдик маанилик (фонемалык) айкаштар электро-акустикалык аппараттар менен толук окулуп үйрөнүлө элек.

Фонетиканын акустикалык аспектиндеги окутулган бирдиктер өпкөдөн чыккан абанын (үн түйүндөгү) речтик аппараттагы термелүүсүнөн пайда болот. Үндүк тилдик каражаттар үн толкундарынын анын бийиктигине (герц менен өлчөнөт) интенсивдүүлүгүнө (үндүн серпилүү күчү децет бел менен өлчөнөт) үндүн жайыраак же тез чыгышына, үн узундугуна карата (м.сек менен өлчөнөт). Ошентип, негизги сөздүн жыштыгынын жарымын түзгөн обертоңдор речте (үйлөөдө) тембралдык боёкчолорду пайда кылып, татаал

үндүк тилдик кубулуш катары мелодикалык маанилик бирдиктер (мелодос латын. бизче ыр, күү, ыргак) пайда болот. Натыйжада, фонетика акустикалык, артикуляциялык, лингвистикалык аспектиде окутулуп үйрөтүлөт.

Жогоруда биз сөз кылган үндүк, тилдик каражаттарды линиялык жана суперсегменттик үндүк бирдиктер деп окуп үйрөнөбүз. Анткени кыргыз тилинин үндүк системалык бирдиги 1) линиялык же төмөнкү деңгээлдеги сегменттик (лат. segmentum- отрезок) жана 2) линиялык эмес, жогорку деңгээлдеги суперсегменттик (б.а., сегменттин үстүндө жайгашкан) бирдиктер болуп бөлүнүшөт. Тилдин линиялык бирдиктери болуп, өз ара маанилик жактан бири экинчисине айкашкан тыбыштар (фонема) тамга менен белгиленип, андай лингвистикалык үндүк бирдиктерди каалагандай жекече же муунга ажыратып, магнетофонго (же спектографка, осцилографка) жазып алып, ар бирин бөлүп, же бирге аныктоого болот.

Ал эми линиялык эмес суперсегменттик бирдиктерге басым жана интонация кирет. Булардын жогорудагы биз айткан линиялык бирдиктен болгон айырмасы, материалдык маани менен бирге, анын үстүнө жайгашып, андагы айтылган ой пикирге лингвистикалык жактан ачыктык, тактык, таасирдүүлүк, эмоционалдык – экспрессивдик белги бере алгандыгында. Аталган суперсегменттик элементтерди өз алдынча бөлүп алып айтууга мүмкүн эместигинде. Булар сөз, фраза, сүйлөм, текст менен бирге жашайт. Алардын үстүндө жайгашкандыктан аны окуп үйрөнүү өтө татаал, толук өздөштүрүү кыйын Кыргыз тил илиминдеги суперсегменттик бирдиктерди толук өздөштүрүп окуп үйрөнүү 1968-жылдан тартып, профессорлор Т.К.Ахматов, А.Орусбаев, Ж.Сыдыков, Т.Садыковдор тарабынан учурга ылайык келген заманбап электро-акустикалык аппараттардын жардамы аркасында изилденилди.

Ошого карабастан сөз басымы, синтагмалык, ритмикалык же фразалык же логикалык басымдар, анын орду, тилдик мааниге байланышы, кызматы интонация анын компоненттеринин саны тууралуу кыргыз тилинде эле эмес, түрк, орус тилинде да бир жактуу так малыматтар жок.

Басымдын фонетикалык табияты жана анын түрлөрү

Дүйнө тилдериндеги басымдын табиятын жана анын түрлөрүн аныктоо- фонетиканын эң татаал маселелеринин бири. Анткени айрым сөздүн белгилүү муунунун (же муундарынын) башка муундан физика-акустикалык касиеттери (мисалы, күч, убакыт, үн бийиктиги – тон) менен айырмалангандыгын гана эмес, сүйлөө процессиндеги тыбыштык тизмектин айрым сегменттеринин (муундарынын) жогорудагы фонетикалык каражаттар менен башка тилдик бирдиктерден өзгөчөлөнгөндүгүн да эске алабыз. Ошондуктан ар түрдүү тилдердин басымдарын, анын сөздүк, фразалык (синтагматикалык) айырмалоочу -логикалык жана эмфатикалык (же эмоционалдык) типтерине ажыратабыз. Бул типтердин акустикалык (физикалык) жана артикуляциялык каражаттары бирдей, ал турсун синтаксистик бөлүктөрдүн (фразанын) структуралык, семантикалык жана функционалдык өзгөчөлүктөрүнө жараша, (айрым айырмачылыктарды кошпогондо), интонациясынын компоненттери да жогорудагы басымдардыкы сыяктуу мүнөздөмөлөргө ээ¹.

Басымдын артикуляциялык негизине дем чыгаруунун күчү (басымы), фонациялоо (айтылыш) убакыты, сүйлөө органдарынын чыңалышы, үн түйүндөрүнүн кыймылынын (дилдирешинин) жыштыгы кирет, Ошол физиологиялык процесстердин натыйжасы катары басымдын акустикалык мүнөздөмөсү муундун (же аны түзүүчү тыбыштардын) интенсивдүүлүгү (күчү), созулушу жана негизги тону боюнча белгилүү көрсөткүчтөрдөн турат.

Ар бир тилдеги басым, ошол тилдин өзгөчөлүктөрүнө карай, жогорудагы артикуляциялык жана акустикалык касиеттердин жалпы биримдүүлүгү менен же айрымдарынын гана татаал комбинациясы менен аныкталат.

Басым – эки же андан көп муундан турган сөздүн белгилүү бир муундагы үндүү тыбыштын күчтүүрөөк эпкини менен өзгөчөлөнүп айтылышы. Сөздүн белгилүү бир муунунун басым түшүп айтылышынын үч түрү бар. Тагыраак айтканда, жалпы эле басым төмөнкүдөй төрт түргө бөлүнөт.

Сөздүн бир мууну анын башка муундарынан бөлүнүп, айрыкча күчтүү эпкини менен айтылат. Мындай басым эпкиндүү

¹ Ж. К. Фонетическая структура современного киргизского литературного языка и диалектов. Илим, 1990, 130-140-бет.

же динамикалык басым (силовое или динамическое ударение) деп аталат. Бул орус тилине, ошондой эле Европадагы көпчүлүк тилдерге, түрк тилдерине (кыргыз, казак, өзбек, татар ж.б.) мүнөздүү.

2. Эгерде сөздүн басымдуу мууну анын башка муундарынан тондун өзгөрүшү (изменение тона) менен өзгөчөлөнсө, бул музыкалык же мелодикалык басым деп аталат. Мындай басым азыркы тилдердин ичинен япон, кытай, корей жана кээ бир европалык элдердин тилдерине мүнөздүү, бул байыркы грек тилинде да болгон.

3. Квантативдик же сандык басым (квантативное или количественное ударение). Мында сөздүн басымдуу муунундагы үндүү тыбыш башка үндүүлөрдөн созулуп айтылышы менен өзгөчөлөнөт. Басымдын мындай түрү өтө сейрек учурайт.

4. Сапаттык басым.¹ Аны аныктоодо үндүүлөрдүн спектралдык мүнөздөмөсү (тембри) негизги мааниге ээ. Өз учурунда Л. В. Щерба орус тилиндеги басымдуу үндүүлөр басымсыздардан артикуляциялык жана спектралдык жактан өзгөчө айырмаланышарын белгилеген².

Басымдын түрлөрүн ажыратууда, негизинен, жогорудагы басымдын динамикалык, музыкалык жана сандык типтери эске алынат.

Жогорудагы аталган басымдын негизги компоненттери эч бир тилде басымды мүнөздөөгө жекече катышпайт, ал башка компоненттер менен бирдикте же айрымдары менен белгилүү деңгээлдеги байланышта басымдын фонетикалык табиятын түзөт³.

Ошондуктан кыргыз, англис, немис жана орус тилдеринин сөздүк басымдары динамикалык басымдын түрүнө жалпысынан кошулгандары менен алардын басымдык компоненттеринин курамы жана өз ара байланышы ар башкача. Кыргыз тилинин сөздөгү басымы, негизинен, интенсивдүүлүк жана үндүн созулушу менен аныкталса⁴, англис жана немис⁵

¹ Ахматов Т.К. Тил илимине киришүү Ф., 1980, 15-бет.

² Щерба Л.В. Избранные работы по русскому языку. М: 1957, 163-6.

³ Сыдыков Ж.К. Кыргыз жана англис тилдеринин салыштырма фонетикасы. Фрунзе: Илим., 1984: 80-89-86,

⁴ Орусбаев А, Киргизская акцентология. - Фрунзе: 1974, 163-6.

⁵ Кравченко М. Г и др. Ударение и интонация в немецком языке. - Л: 1973, 8-6.

тилдериники үндүн созулушу жана негизги тондун өзгөрүшү менен мүнөздөлөт. Ал эми орус тилинин сөздүк басымы үндүн созулушу менен айырмаланат¹.

Адатта квантативдүүлүк басымдын динамикалык же музыкалык (мелодикалык) деп аталган тиби менен кабатталып, өз ара айкалышкан мүнөздө болуп калышы да мүмкүн. Деги эле басымдын ар кандай тиби таза абалда болбой, аралашкан (бири экинчисине айкалышкан) түргө өтүп кетиши көп тилдерге мүнөздүү. Алсак, орус тилинде басым динамикалык жана квантативдик көрүнүштө болушу жогоркудай себептен улам жаралган. Мында сөздүн басымдуу мууну анын басымсыз муунунан күчтүү эпкин аркылуу гана эмес, ошол үндүү тыбыштын созулуп (узарып) айтылышы менен да өзгөчөлөнөт.

Басымдын ар кандай типтеринин жогоруда көрсөтүлгөндөй кабат келип калма касиети дүйнө жүзүндөгү көп эле тилдерде бар экендигин айттык. Бирок мындай кабат келип калган учурда басымдын бирөө негизги (башкы) орунга ээ болот да, экинчиси ага кошумча (көмөкчү) кызмат аткарат. Мындай көрүнүш көбүнчө көп муундуу сөздөрдө учурайт. Көмөкчү басымга караганда, сөздүн негизги басым түшкөн мууну күчтүүрөөк, айкыныраак айтылат.

Дүйнө тилдери сөздүк басымдын түшкөн ордуна карата **дайыма бир орунга (муунга) түшүүчү (туруктуу)** жана **ар башка (орундарга) муундарга түшө берүүчү (эркин) басымдын** эки тибин камтыйт.

Дайыма бир орунга (туруктуу) түшүүчү басым сөздүн белгилүү бир гана позициясында жолугат. Мисалы, кыргыз жана башка түрк тилдеринде басым сөздүн аяккы муунуна гана түшсө, эстон тилинде сөздүн эң башындагы позицияга (муунга), ал эми поляк тилиники - сөздүн акыркы муунунун алдындагы муунда гана кездешет.

Ал эми ар башка позицияларга (муундарга) түшө берүүчү эркин басым ошол тилдердин фонетикалык системасына

---

¹Троусова Л. В. Фонетическая природа русского словесного ударения. Кн. II. Казань: 1956, т 3

байланыштуу сөздүн түрдүү муундарына түшө берет. Мындай эркин басым - орус, англис тилдерине мүнөздүү.

Кыргыз тилинде сөздөгү басымдын орду

Кыргыз тилинин сөздүк басымы - сөздү уюштуруу функциясын ишке ашыруу, негизинен, сөздөрдүн аягындагы акыркы муундарга түшөт (мисалы: ата, жайлоо, көпөлөк, жатакана, тиричилик). Айрым төмөнкүдөй морфологиялык шарттарда гана сөздүк басымдын сөздүн акыркы муунунан мурунку муунга түшкөн учурлары кездешет.¹

Басымдын сөз ичинен алган орду бардык тилдерде бирдей эмес. Бир катар тилдер туруктуу басымга (постоянное ударение) ээ болсо, калгандары эркин басымдуу (свободное ударение) тилдерге жатат. Алсак, орус тилинде басым сөздүн ар кайсы муунуна (башкы, ортоңку же аяккы муундардын бирине) түшө берет. Ошол себептен орус тилиндеги басым эркин басымга жатат: *выборы, золото, красный, кушать* (басым биринчи муунга түштү), *болото, хороший, молочный, перечитывать* (басым ортоңку муунда), *огород, большой, зима, молоко* (басым аяккы муунда).

Эркин басым бирдей тыбыштык составда айтылган сөздөрдүн же сөз формаларынын семантикалык же грамматикалык жигин ажыратыш үчүн да колдонулуп калат. Мисалы, орус тилиндеги *замок* (сепил, чеп) — *замок* (кулпу), *мука* (азап) — *мука* (ун) сыяктуу омографтардын кайсынысы кандай мааниде колдонулуп жатышы басымдын кайсы муунда турушу аркылуу айкын болот. Ал эми *кружки* — *кружки, духи* — *духи, трусы* — *трусы, гвоздики* — *гвоздики, полки* — *полки* сыяктуу сөздөрдүн маанисин да, грамматикалык формасын да ажыратып таанышка басымдын кайсы муунда тургандыгы кошумча тилдик каражат катары кызмат кылат.

Түрк тилдери туруктуу басымга ээ тилдердин тобуна кирери, буларда басым сөздүн белгилүү бир муунуна, көбүнчө аяккы муунга түшөрү түркологдор тарабынан

¹ Абдулдаев Э. Азыркы кыргыз тили Б., 1997 23-бет.

аныкталган. Муну кыргыз тилинен келтирилген төмөнкүдөй мисалдар айкындайт: *курал, карагай, тегирмен, кыштак, жаратылыш..* Мындай көрүнүш башка түрк тилдерине да кенири мүнөздүү.

Сөздүн морфологиялык составы мүчөлөр аркылуу кеңейген сайын, басымдын да орду өзгөрүлүп, ал улам кийинки муунду көздөй жыла берет. М и с а л ы:

*курул
курулуш
курулушчу
курулушчулар
курулушчулардын
курулушчулардагы.*

Орус тилинен же ал аркылуу башка тилдерден кабыл алынган сөздөрдө басымдын орун тартиби кыргыздын төл сөздөрүндөгүдөй болбостон, орус тилиндегидей ар башка муунга туура келип колдонулат. Демек, ал сөздөрдө басым сөздүн белгилүү бир муунунда турбастан, ар кайсы муунунан орун алып, колдонула бериши мүмкүн. М и с а л ы: *автор, армия, инструкция, газета, машина, диктатура, автомат, телефон.*

Түрк тилдеринде, анын ичинде кыргыз тилинде да, басымдын орун тартиби адаттагыдай болбой, кээде сөздүн башка муунуна ооп кеткен учурлар кездешпей койбойт. Мындай кубулуш көп морфемалардан турган сөздөргө гана эмес, кээде эки муундуу уңгу сөздөргө да мүнөздүү экендиги бир катар эмгектерде аныкталып чыккан. Проф. И. А. Батманов кыргыз тилинде басым негизинен сөздүн аяккы муунунда болорун айтып келип, кээде ага чейинки муундарга да басым түшө берерине токтолуп өткөн¹

Кыргыз тилинде басымдын орун тартиби адаттагы нормадан өзгөчөлөнүп, айрым бир учурда башка муундарга ооп кетишинин төмөнкүдөй себептери бар. Биринчиден, мындай кубулуш кандайдыр бир эмоциялык максатка, же сөздүн маанисин ачууга, кырдаалды, шартты, буйрукту ж. б. дааналап көрсөтүүгө байланыштуу болуп калат. Экинчиден, басымсыз абалда турут

¹ И. А. Батманов. Современный киргизский язык, с.56-62

колдонулуучу кээ бир мүчөлөрдүн жалганышы аркылуу да басымдын адаттагыдай орун тартиби өзгөрүлүп кетиши мүмкүн. Бул сыяктуу өзгөчөлүктөрдү төмөнкүдөй учурларда байкоого болот.

1. Интонация аркылуу кимдигин, кандайлыгын, эмне экендигин баса белгилеп айтууга туура келсе, же болбосо кыймыл-аракеттин кимдир бирөө тарабынан аткарылгандыгы, же аткарылууга тийиш экендиги ачык, даана белгиленип айтылса, анда I жана II жактын жак мүчөлөрү жалганган атоочтор менен этиш сөздөрдө басымдын орун тартиби өзгөрүлүп, ал ошол жак мүчөлөрдөн мурдагы муунга туура келип калат. М и с а л ы: *жашмын, жашсың, жашпыз, жашсыз, жашсыңар, менмин, сенсиң, келгенмин, алганмын, келгенсиң, алгансың, барамын, барасың.*

Ушундай эле көрүнүш II жана III жакка буюруу иретинде колдонулган этиш сөздөргө да мүнөздүү. Мында да басымдын орду аяккы муунда болбой, ал андан мурдараак катарга өтүп кетет. М и с а л ы: *алгын, баргын, айткын, иштегиле, баштагыла, берсин, келбесин, таштасын.*

2. Кимдир бирөөгө карата берилген суроону тактоо, аракет ким же эмне тарабынан болуп жаткандыгын даанараак кылып көрсөтүү максатында кээде суроо уландысы *-бы* сөз аягында басымсыз айтылып калат да, басым андан мурдагы муунга түшүп айтылат. М и с а л ы: *менби? сенби? жокпу? Асанбы? барбы?*

Кээ бир көп муундуу сөздөрдө басым *-бы* мүчөсүнө жанаша айтылган алдыңкы муунга эмес, андан мурдагы муундардын бирине барып түшүп калышы да мүмкүн. Мунун себеби да жогоркудай эле максатка байланыштуу. Мисалы: *өттүбү? окудубу? иштедиби? баштадыбы? бардыбы? жарадыбы?*

3. Этиштин каалоо ыңгайын уюштуруучу мүчөлөрдөн мурдагы муун басымдуу болуп айтылса, ал аркылуу кандайдыр бир чечкиндүүлүк оттенкасы пайда болот. Мисалы: *барайын, кармайын, көрбөйүн, кетели, иштейли, сактайлы, берели.*

4. Буюруу же өтүнүү маанисинде күчтүү сезим менен айтылган этиш сөздөрдө, ошондой эле суроо маанисинде

айтылган атооч сөздөрдө басым *-чы* мүчөсүнө түшпөстөн, анын алдындагы муунга түшөт. М и с а л ы: *алчы, окучу, жазбачы, титетчи, жаздырчы, көрсөтчү, мөнчи? сөнчи? Айшачы? Акматчы?*

5. Басым кээ бир омоним сөздөрдүн омонимдеш формалар менен өзгөрүп айтылышын интонация аркылуу бири-биринен айырмалоо үчүн да колдонулат. Мындай учурда басым омонимдеш сөздөрдүн ар башка муундарына түшүп айтылат.

М и с а л ы:

атыңыз (сиздин атыңыз, ат сиздики)
атыңыз (сиз атыңыз, атып жибериниз)
атаңыз (сиздин атаңыз, ата сиздики)
атаңыз (атын атаныз, атап айтыңыз)
атчы (ат багуучу, ат кайтаруучу)
атчы (атып жиберчи, сен атчы)
койчу (кой багуучу, кой кайтаруучу)
койчу (тийбечи, токтотчу).

6. Басымдын ар башка муунга түшүп айтылышы аркылуу кээде бир эле сөздүн окшош формаларын бири-биринен ажыратып колдонууга да мүмкүн болот. М и с а л ы:

балабыз (биздин балабыз, бала биздики)
балабыз (биз өзүбүз балабыз)
койчубуз (биздин койчубуз, кой кайтаруучубуз)
койчубуз (биз өзүбүз койчубуз)
башкармабыз (биздин башкармабыз)
башкармабыз (биз өзүбүз башкармабыз).

7. Сын атоочтун, кээде тактоочтун күчөткүч бөлүкчө аркылуу колдонулган формасында да басым өз ордунда болбой башкы муунга келип түшөт (тактап айтканда, басымды ушундай форманы уюштурган бөлүкчөнүн өзү кабыл алат). Мисалы: *капкара, сапсары, кыпкызыл, жапжакын, мупмуздак, купкундуз.*

8. Кыргыз фамилияларында *-ов, -ова, -ев, -ева* мүчөлөрү басымсыз айтылат, Ошондуктан, маселен, *Бердибаев, Керимкулов, Шаршенова, Базарбаева* сыяктуу фамилияларда басым жогоркудай мүчөлөрдүн алды жагындагы муунга түшүп айтылат.

Сөздүн басым түшкөн мууну анын башка муунуна (муундарына) караганда көтөрүнкү үн менен күчтүүрөөк айтылган үчүн кыргыз тилиндеги басымды динамикалык (эпкиндүү) басым деп эсептөөгө болот.

Бир катар түркологдордун көз карашы боюнча алып караганда (маселен, В.В.Радловдон тартып, А.Н.Кононовдун, Н.А.Баскаковдун, И.А.Батмановдун, С.К.Кенесбаевдин ж.б. айткандары боюнча алганда), көп муундуу сөздөрдө негизги басым менен катар, ага кошумча көмөкчү басым да колдонула берет. Бирок басымдын мындай эки түрү (анын бир сөз ичинде кабатталып келүүсү) ошо сөздүн ар бир басымдуу муунунда бирдей күчкө ээ болуп айтыла албайт. Анткени үндүн көтөрүңкү эпкени сөздүн басым түшкөн ар бир муунуна бирдей деңгээлде тебе бербейт. Кантсе да негизги басымдын күчү алда канча айкын сезилип, ал эми көмөкчү басым анчалык ачык байкалбай калышы мүмкүн. Ошондуктан көмөкчү басымдын орду сөздүн кайсы муунуна туура келет деген маселенин өзү да али аныкталып бүтө элек. Көмөкчү басымдын негизги басым сыяктуу динамикалык (эпкиндүү) эмес, музыкалык (мелодикалык) мүнөздө болушу да анын сөз ичинен алган ордун аныктоо маселесин кыйындатпай койбойт. Бул маселе эксперименталдык жол менен дагы тереңирээк изилденмейинче чечиле койбойт деген пикир көптөн бери айтылып жүрөт¹, бирок ал азырынча иш жүзүнө ашырыла элек.

Басым жөнүндөгү буга чейинки кыскача баяндамада сөзгө (тактап айтканда, сөздүн белгилүү бир муунуна) басымдын кандайча байланышы бар экендиги жөнүндө айтылды. Муну с ө з б а с ы м ы (словесное ударение) деп атасак болот. Мындай басым дүйнө жүзүндөгү бардык эле тилдерде бар экен деп түшүнүү да туура эмес. Сөз басымы айрым тилдерде такыр эле жок же болбосо ал анчалык даана сезиле бербейт. Алсак, алыскы түндүктөгү эвенкилердин тилинде, ошондой эле палеоазиат тилдеринин тобунда сөздөр басымсыз айтылат.

---

¹ Бул туурасында К.Ахановдун «Тил биіне кіріспе» (Алматы, 1965) аттуу эмгегин караңыздар, 347-бет.

Л.В. Щерба француз тили да сөз басымы тарабаган (мүнөздүү болбогон) тилдердин катарында турат, мында басым бир сөздүн эмес, бир канча сөздүн өзүнчө бир ритмикалык тобун камтыйт деп белгилейт. Басымдын мындай түрү фразалык жесинтагматикалык басым деп аталат¹.

Сөз басымы мүнөздүү болгон тилдерде басым түшпөй (басымсыз болуп) колдонулуучу сөздөр болбойт экен деп түшүнүү да туура эмес. Алсак, предлогдор, айрым бөлүкчөлөр, байламталар, артиклдер ж.б. адатта басымсыз колдонулат. Мындан тышкары, кээ бир сөз айкаштарынын составында турган сөздөрдүн ар бири өз алдынча басымга ээ болбой, булар айтылыш жагы өз ара ширелишип, белгилүү бир ыргакка бириккен абалда болуп, бир гана басымдын жалпы күүсүнө баш ийип калышы да мүмкүн. Кыргыз тилинде, жалпы эле түрк тилдери сыяктуу, мындай бир гана фразалык басымга багынып айтылган сөз айкаштары кездеше берет. Мындай айкаштын составындагы сөздөрдүн белгилүү бирөө гана басымды өзүнө оодарып кетет да, басымсыз айтылган сөз ага ыкталып, аны менен бир ыргактын алкагында болуп турат.

Бир сөз айкашынын составында басымсыз жана басымдуу болуп колдонулган эки сөздүн жанаша айтылышы, позициялык орун тартиби боюнча алганда, төмөнкүдөй эки түргө бөлүнөт. Булардын ар бир түрүн өзүнчө туюндура турган терминдери да бар.

Эгерде басымсыз турган сөз басымдуу бөлүктүн алды жагына келип айкашса, мындай сөздөр проклитика (грекче *proklitikos* — алды жагын көздөй ыктоо, энкейүү) деп аталат. Буга *кол жазма, бет ачар, беш күндүк, төрт бурчтук, көз кираш, кол койду, көз салды* сыяктуу сөз айкаштарындагы бир муундан туруп, басым түшпөй колдонулган сөздөр мисал боло алат.

Эгерде басымсыз колдонулган сөз басымдуу бөлүктөн кийин коюлуп калса, энклитика (грекче *enklitikos* — артынын көздөй ыктоо, артын көздөй ийилүү) деп аталат. Буга *сүс тилинен келтирилген полугу, понебу, наруку, наслово,*

¹ Бул мааттар төмөнкү эмгектерде берилген: Л.В.Щерба. Фонетика французского языка. М., 1953
Эңгедер Общая фонетика. Л., 1960 (§258-261)

надень ж. б. сөздөрдү мисал келтире кетсек болот¹ Мындагы басымсыз колдонулган сөздөр *по. на* предлогдорунан кийин орун алып, басымдын алды жагындагы башкы бөлүк өзүнө оодарып кетти.

Кыргыз тилиндеги күчөткүч бөлүкчөлөр менен күчөткүч оттенкасын жаратуучу сөздөр басымды өз боюна тартып, ошол ыргакта бир бүтүндү түзүп турган өзүнөн кийинки сөздөрдү энклитикага айландырып жиберүү касиетине ээ. М и с а л ы: *эң мыкты, өтө бийик, абдан сонун, аябай семиз, укмуш сулуу*. Сын атоочтук, тактоочтун күчөтмө даражасын уюштуруучу башкы муундар да басымды өзүнө оодарып кетип, негизги мааниге ээ болуп турган андан кийинки бөлүк (сын атооч же тактооч сөздөр) басымсыз абалда болуп калат: *капкара, кыпкызыл. көпкөк, сапсары, туптуура, күпкүндүз, жапжакы. жупжука*,

Сүйлөмдөгү белгилүү бир сөздү көтөрүңкү интонация менен айрыкча бөлүп айтып, башка сөздөрдөн өзгөчөлөнтүү аракети жасалган учурлар да болуп калат. Мындай айтылыш ошол сөзгө ой топтоо, назар оодаруу максатына байланыштуу келип чыгат да, ага өзүнчө басым жасоого туура келет. Мындай басым логикалык басым деп аталат. Мунун жөнүн төмөнкүдөй кыска сүйлөмдөгү сөздөрдүн ар бирине өз-өзүнчө логикалык басым жасоо аркылуу айкындай кетсек болот.

Бүгүн биз тоого барабыз (башкалар эмес, *биз*).

Бүгүн биз тоого барабыз (башка жакка эмес, *тоого*),

Бүгүн биз тоого барабыз (барбай койбойбуз, *барабыз*).

Бүгүн биз тоого барабыз (эртен эмес, *бүгүн*).

Адатта логикалык басым көбүнчө баяндоочтун алдындагы сөзгө түшө тургандыгы белгилүү. М и с а л ы: «Коноктор шаардан *бүгүн* келишет» деген сүйлөмдө логикалык басымдын *бүгүн* деген сөзгө түшкөндүгү көрүнөт. Ушул сүйлөмдөгү сөздөрдү төмөнкүдөй тартипте которуштурсак, анда логикалык басымдын орду ошол эле баяндоочтун алдында турган сөзгө туура келип калат:

Бүгүн коноктор *шаардан* келишет,

¹ Бул мисалдар Б.Н.Головиндин «Введение в языкознание» (М.1977) аттуу китебинен алынды (56-бет.).

Бүгүн шаардан *коноктор* келишет.

Күчтүү сезим менен айтылган илептүү сүйлөмдөрдө логикалык басым сүйлөмдүн баяндоочуна түшөт. М и с а л ы: Элдердин достугу *чыңдала берсин!* Силердин үй-бүлөңөрдө жамандык *болбосун* Ар дайым бактылуу *болгула!*

Логикалык басым жазма тилде өзүнө тиешелүү каражаттар (тыныш белгилери) жана контекст аркылуу айкындалат.

Оозеки речте болсо бул маселе сүйлөөчүнүн интонациясы (кайсы сөздү өзгөчө бөлүп, ага айрыкча назар оодарып, көтөрүнкү үн, күчтүү сезим менен айтышы) аркылуу чечилүүгө тийиш.

Фразалык (же логикалык) басымдын кыргыз тилиндеги орду.

Ырас, сөз басымы менен фразалык /же логикалык/ басым өтө тыгыз байланышкан. Айрым убактарда фразалык басым түшкөн муунга да түшүшү мүмкүн, бирок сөз басымы /сөз ичиндеги/ бир муунду камтыса, фразалык басымдын экспериатордук күчү бир сөзгө же эки /андан көп/ сөзгө толук тарап, сүйлөмдүн ичиндеги сөздөрдүн лексикалык маанисине карата чектелген болот да, негизинен, семантико-синтаксистик факторго таянат.

Фразалык басым, биринчиден, сүйлөм ичиндеги сөздөрдүн акценттик салмагын бөлүштүрүүдө анын составындагы сөздөрдүн белгилүү бир ойду түшүндүрүүсүнө карата багытталган эмоционалдуу экспрессивдүүлүгүнө бири-бирине карата болгон маанилик мамилелерине байланыштуу болот. Ошондуктан логикалык басым сөздөрдүн маанисине жана эмоционалдуулугуна карай тигил же бул сөзгө сыйлыгышына карабастан, негизинен, сүйлөмдүн маанисин ачып көрсөтө ала турган ойдун негизин ээлеген сөзгө түшөт.

Кайсы гана сүйлөмдү окуган адам болбосун, анын ичинен бир же бир нече сөздү ойдун логикасынын предикаты кылып эсугандыктан, ал басым түшкөн сөз башка сөздөргө караганда интонациялык каражаттар менен толук жабдылат да, анын

муунга түшкөн негизги тону жогору, амплетудалык серпилүүсү жана ага кеткен убакыттын узундугу көп болот.

Экинчиден, фразалык басым белгилүү даражада сүйлөмдүн грамматикалык структурасына байланыштуу болот. Информациянын багытталгандыгына карай, максатка ылайык сөздөрдүн орун тартибинин алмашылышынын негизинде логикалык басым атайылап бөлүнүп көрсөтүлөт. Натыйжада жаңы оттенкалык же экинчи кошумча маани пайда кылууда логикалык басым семантико- синтаксистик бирдиктерге (синтагмага) таянат да, өзү андан даана көрүнөт.

Мисалы, Асан ага, туугандарына келип – кетип жатат. Асан ага – туугандарына келип, кетип жатат. Асан ага, туугандарына келип, кетип жатат. Асан ага- туугандарына келип – кетип жатат. Келтирген мисалдагы опокшош бир гана фраза төрт маани бере ала тургандыгына мисал боло алат. Андагы /асты сызылган/ логикалык басым түшкөн сөздөрдөн кийин графикалык белги менен ажыратмайынча жаңы маани чыкпастыгы көрүнүп турат.

Демек, кайсы гана кош маанилүү сүйлөм болбосун, аны графикалык белги менен бөлүп, кийинки кошумча жаңы маанисин чектеп, андагы логикалык предикатты көрсөтүү керек.

Бул маселе боюнча да эксперименттен алынган графикке кайрылып көрөлү. Мисалы, «Ал / конок // үйүндө олтурат», деген /кош маанилүү/ синтаксистик омонимди биринчи маанисинде логикалык басым «ал» деген сөзгө түшсө, экинчи маанисинде «конок» деген сөзгө түшөт.

Демек, биринчи окшош, маанилеш сүйлөмдөн, экинчи сүйлөм узундугу жагынан 420 мсек.кыска болуп, үн узундугу жагынан тезирээк айтылды.

Бир эле диктордун контекстке байланыштуу сүйлөгөн речиндеги кош маанилүү сүйлөмдөгү логикалык басым биринчи маанисинде «ал» деген сөзгө, экинчисинде «ал» «конок» деген сөзгө түшөрлүгүн акустикалык параметрлердин көрсөтүүсүнө ылайык байкоого болот.

Үчүнчүдөн, фразалык басым сүйлөмдүн ритмикалык, б.а., сөздөрдүн уйкаштыгына карай болгон ой жүгүртүүнүн кыймылы жактан уюшулган маанилик натыйжасына, уюшулушуна байланыштуу, сөз болуп жаткан реалдуу чындыкка карай тигил

же бул индивидумдун сүйлөө /речтик/ чеберчилиги боюнча ишке ашат. Айтылгандай, сүйлөмдүн семантико-синтаксистик интонациялык өзгөчөлүгүнө ылайык, андагы сөз болуп жаткан окуяга карата логикалык басымды керектүү сөзгө жылдырып айтуу менен синтагмага бөлүп же маанисин чектебестен, бир гана ритмикалык топ түзүп, аны айырмалай билиш, негизинен, дикторлорго, көркөм сөз чеберлерине таандык.

Орус тилинде логикалык басымды бир орундан экинчи орунга которуунун негизинде пайда болгон кошумча оттенкалык маанини А.Н.Гвоздев¹ тандалып алынган мисалдардын негизинде көрсөтөт. Бул ыкты пайдаланып, төмөнкү айтымдарды талдап көрөлү.

Мисалы, Алтын //акча / синтагмага бөлүүгө арналган белги/.

Алтын акча.

Биринчисинде «алтын» өзү эле «акча», экинчисинде синтагмага бөлбөстөн, ритмикалык группа менен маани жабдылганда, «алтындан» жасалган же «алтындай» болгон «акча» деген түшүнүк берип жатат.

Анын //эки кызы бар

Анын эки кызы бар

Биринчи сүйлөмдө түшкөн логикалык басым «эки» кызы бар деп санына көңүл бурса, экинчи сүйлөмдө «кызы» бар, эркек балдары жок деген түшүнүккө өттү.

Тим гой! Окусун.

Тим гой, окусун!

«Тим гой» деген сөзгө логикалык басым түшкөндө окушуна дагы уруксат берилди. Ал эми кийинкисинде /логикалык басым/ «окусун» деген сөзгө түшүп, буйрук берүү иретинде айтылды.

Ырас, мындай кошумча оттенкалык маанинин пайда болушун жалаң гана ритмикалык жактан уюшкан логикалык басымдын негизинде кароо бир жактуулук болуп калат. Ошондуктан мындай кошумча маанилик каражатты түзүүчү акцентти ичине камтыган интонациянын /составдык элементтери менен/ өзү гана эсептелет. Албетте, мындай өзгөчөлүк сүйлөмдүн керт башына тиешелүү болгон маанини окуган адам тарабынан ачып көрсөтүүдө контекст да өзгөчө

¹ А.Н.Гвоздев. О фонологических средствах русского языка, - М.-Л., Изд-во АПН РСФСР, 1949, стр.153.

роль ойнойт. Ал адетте көздөгөн максатка ылайык, реалдуу чындыкка багытталган семантико-синтаксистик маанилик бөлүкчөлөргө, синтагмага, тынымга жана логикалык басымды сүйлөмдүн мазмунун ачуучу сөзгө так коюу менен аныкталат.

Мисалы, Анын // сөзү агасын таң калтырды

Анын сөзү // агасын таң калтырды

Бул сүйлөмдө «сөзү» агасын таң калтырса, экинчисинде анын сөзү «агасын» таң калтырып жатат же болбосо төмөнкү мисалды көрөлүк.

Көбүнчө // көрүнгөн фактылар жыйынтыкталбайт.

Көбүнчө көрүнгөн фактылар // жыйынтыкталбайт.

Айрым сүйлөмдөрдүн маанисин тексттен чектеп көрсөтмөйүнчө контекстсиз кайсы пикирди ачууга багытталгандыгын билиш кыйын.

Мисалы, Асан // байкуш козу ачка болду деп тынчсызданды.

Асан байкуш // козу ачка болду деп тынчсызданды.

Жогоруда талданган сүйлөмдүн мазмунуна карата, максатка ылайык багытталган /кыргыз тилиндеги/ тигил же бул сөз тизмеги интонациялык жана ритмикалык жактан уюшулушунун негизинде кошумча оттенкалык маани бере ала тургандыгын көрдүк.

Фразалык басымдын семантикалык, грамматикалык жана интонациялык ритмикалык факторлору өз ара бири-бири менен тыгыз байланышкан. Ал факторлор басымды тигил же бул сөзгө коюуда да бирдей мааниге ээ. Мына ушундай тең укуктуулуктарына карабастан, булардын ичинен логикалык басымды дал өз ордуна коюуда лексико-семантикалык фактор чечүүчү мааниге ээ экендигин келтирилген мисалдардан ачык байкоого болот. Семантикалык фактор боюнча сөз басымы менен логикалык басымдын ортосунда жалпылык бар экендигин танууга болбойт, анткени сөз басымы ар бир сөздүн семантикасына таянса, логикалык басым бүтүндөй бир сүйлөмдүн семантикалык жактан багытталган маанисине таянат. Ошондуктан сөз басымы тигил жебул сөздүн керт башына тиешелүү өзгөчөлүгүнө жараша анын бир бөлүгүнө, б.а. муунуна түшөт. Логикалык басым сүйлөмдүн мазмунун ачууга багытталгандыктан, ошол фразанын ичиндеги

сөздөрдүн бирине түшөт. Кыскача айтканда, сөздүн бир эле муунуна түшпөстөн, анын экспериатордук күчү бир сөзгө бүт тарайт.

Сөз басымы менен логикалык басым бири-биринен анчалык чектеле бербесе да, алар көбүнчө колдонулуш өзгөчөлүгү жана функциясы менен айырмаланат.

Биз сөз кылган басымдар аталышына карай тилдин эки башка бирдигине карата, сөз басымы сөзгө, фразалык басым сүйлөмгө колдонулат.

Ошентип эксперементтик лингвистикалык изилдөөдөн алынган сүйлөмдүн /графиктердеги/ просодикалык структурасын, б.а. негизги тондун бийиктигин жана мелодикалык үндүн ийри толкундарын окуп үйрөнүп, төмөнкүдөй жыйынтыкка келүүгө болот.

Негизги тондун бийиктигинин, б.а. мелодикалык модификациянын өзгөрүшү, сүйлөм ичиндеги ар бир жеке сөздүн керт башына тиешелүү өзгөчөлүк болбостон, ал сөздөрдүн сүйлөм ичиндеги алган ордуна, пикир алышуучунун көздөгөн максатына, анын модалдуулугуна ж.б. жактарына байланыштуу болот. Сүйлөм ичиндеги сөздөрдүн салмагы анын стилистикалык жактан жайгашына жана эмоционалдык боёгуна ылайык ошол сүйлөмдүн функциялык жана грамматикалык типтерине, түрлөрүнө карата белгилүү бир үндүн мелодикалык ийри толкундары менен жабдылат. Ошондуктан аны изилдөө менен биз логикалык басымды терең үйрөнүүгө мүмкүнчүлүк алабыз.

Фразалык басым белгилүү даражада сүйлөмдү маанилик жактан уюштурат да, анын ритмо-мелодикалык тиреги катары милдет аткарат. Ошондуктан логикалык басым сүйлөм ичинен тигил же бул сөздү бөлүп көрсөтө тургандыгы жөнүндө айткан Г.П. Торсуевдин пикирине кошулууга болот.

Логикалык басымды фразадан (тексттен) таба билүүнүн практикалык ыкмалары:

1. Логикалык басым тигил же бул сүйлөмдүн ичиндеги, сүйлөөчү адамдын угуучуга карай багытталган оюнун негизин ээлеген сөзгө түшөт. Оозеки речте мындай басымга ээ болгон сөздөр пикир алмашуунун шартына, модалдуулугуна байланыштуу болсо, жазуу речинде контекстке ылайык келмеленет. Башкача айтканда, ал сүйлөмдүн өзүнөн мурунку

жана кийинки фразалардагы мааниге карай аныкталат. Басым түшкөн сөз тыным менен айрыкча көңүл бөлүп айтылгандыктан, башка сөздөргө караганда күчтүүрөөк, жайыраак, көтөрөңкү үн менен окулат.

2. Логикалык басым автордун айтайын деген оюнун негизин ээлеген маани берүүчү сөзгө түшкөндүктөн, анын пикирин аныктоочу сөз кайсы экени оңой-олтоң билиш кыйын эмес. Аны бөлөк сөздөрдөн бөлүп көрсөтүү үчүн пунктуациялык белги талап кылынат. Ал белгини автор өзү гана так кое алат. Окуган адам анын маанисин ошол белгилерге карап, логикалык басымды түшүрүп, так таамай, көркөм окуйт.

Мисалы: Алымов сырткы эшикти жаптыбы. Алымов сырткы эшикти жаптыбы? Алымов, сырткы эшикти жаптыбы!

Мында интонация модалдык жактан сүйлөмдүн тибин аныктап, асты сызылган сөздөргө логикалык басым түшүп айтылгандыгы байкалат. Бирок эң акыркы сүйлөмдөгү асты сызылган «Алымов» деген сөзгө кайрылуу иретинде эмфатикалык басым түшүп айтылса, «жаптыбы» деген сөзгө логикалык басым түшүп айтылып жатат. Мына ушундай өзгөчөлүктөрдү эске алып талдоо зарыл.

3. Логикалык басымды психологиялык көз карашта алганда, сүйлөм ичиндеги «ойдун борбору», «көңүл бөлүнгөн маани берүүчү пункт» болуп эсептелет.

4. Фонетикалык жактан /интонациянын негизинде/ уюшулуп, реалдуу чындыкка карата айтылган ар кандай фразадагы семантико- синтаксистик бирдиктерди, кош маанилүүлүктөн чектеш үчүн жазууда пунктуация жардам берет. Синтагма болсо негизинен үч планда мүнөздөлөт.

1. Семантикалык, 2. Синтаксистик, 3. Интонациялык.

Демек, ар кандай графикалык белгилер ушул /синтагманын/ үч башка принципке негизделет.

Мисалы, Кашаанын ары жагында, чатырда кыз-келиндер жатат.

Кашаанын ары жагында, чатырда, кыз-келиндер жатат.

Кашаанын ары жагында чатырда, кыз, келиндер жатат.

Сүйлөмдүн кош маанисин ажыратыш үчүн тыным менен логикалык басым алды сызылган сөздөргө түшкөндүгүн көрөбүз.

5. Логикалык басымдын көпчүлүгү контекстке карай түшүндүрүлөт. Мындай учурларда ойду белгилүүдөн белгисизге жылдырып билүүгө болот.

Мисалы, Сиз кайда бара жатасыз?

Мен шаарга бара жатам.

Жалгыз сен деп жүрүп күн өтчүдөй. Кийинки сүйлөмдө логикалык басым кайсы сөзгө түшкөнүн билиш кыйын. Чынында басым «Сен деп жүрүп» деген синтагмага түштү.

6. Колду жаңсоо менен бирөөгө карата тике кайрылган сөздөргө логикалык басым түшөт.

М: Ушу сең, мага жакшылык кылдыңбы?

Мага жакшылык кылган сенсиңби?

7. Логикалык басымды синтагмалык, эмоционалдык, ритмикалык басымдардан айырмалай билиш керек.

8. Сүйлөөчү тарабынан угуучуга карама-каршы пикир айтылганда логикалык басым аныкталат. Мисалы, Биз ал жакка бүгүн эмес, эртең барабыз. Алманын кызылын эмес, агын тандагын. Алмакан эң сонун /жаман эмес/ комузчу.

9. Логикалык басым түшкөн сөздү аныктоонун ыгы, сөздөрдүн орун тартибинин өзгөрүшүнөн байкоого алат. Адабий чыгармада көркөм сөз каражаттарын жана речтеги инверсиялык ар кандай кубулуштарды адис докторлор окуганда аны /туура/ өз ордунда пайдалана билгендиги байкалат.

Алар тыным аркылуу керектүү сөздү жайыраак, күчтүүрөөк, үнүн бийик көтөрүп окуйт. Мындай көркөм окууга хенүккөн чеберлер өз оюн ишке ашыруу үчүн /керек учурда/ логикалык басымды тигил же бул сөзгө жылдырып окуй алат. Мисалы: Ленин жолу ташка тамга баскан жол.

Эчен кыя, белестерди ашкан жол.

Жогорку эки сап ырды ар кандай пикирге ылайык ар башка окуса болот. Биринчиден, «Ташка тамга», экинчисинде, «эчен кыя», деген сөздөргө логикалык басым түшүрсө ал эми башка окуучу /чыныгы эле ташка тамга баскан Ленин жолу экендигин эске алса/ басымды «Ленин жолу» деген сөзгө да түшүрүшү мүмкүн. Чындыгында, окуган адамдын «көңүлүнүн

борборунда» кайсы сөз болсо ошону дааналап, атайылап окуйт. Контексттен сырткары бир мисалды алып көрөлү.

Почта даярбы?

Даярбы // почта?

Күнүгө таптык күрөктөп.

Күрөктөп таптык күнүгө.

Күнүгө күрөктөп таптык.

10. Логикалык басым аркылуу сүйлөм ичиндеги ар кандай түшүндүрмө мүчөлөрдү чектөөнүн же ажыратуунун негизинде андагы кош маанини айырмалоого графикалык белгилер жардам берет.

Пионер Кычан Жакыпов мектебине келди.

М: Пионер, // Кычан Жакыпов // мектебине келди.
Заводдун директору, инженер, француз бөлмөгө кирди.

Заводдун директору, инженер, француз бөлмөгө кирди.

Заводдун директору, инженер - француз бөлмөгө кирди.

Өз мезгилинде орус тилинин интонациясын изилдеген В. Всеволодский-Гернгрос¹ сүйлөм ичинде логикалык басымдын аткарган милдети канчалык зор экендигине карабастан, начар изилденгендиги тууралуу өкүнөт да, анын негизги аткарган кызматы төмөнкүлөрдөн турат деп, туура белгилейт.

Биринчиден, ал сүйлөмдүн негизги маанисин аныктаса, экинчиден, анда модификациялык бийиктикти пайда кылат.

Үчүнчүдөн, ал (речтик тактыны) ритмикалык группаны, бөлүп, төртүнчүдөн, музыкалык тонду аныктайт.

Логикалык басымдын ролу жөнүндө «Кыргыз тилин окутуунун методикасында» да көрсөтүлөт. «Мугалимдердин тапшыруусу боюнча окуучулар тексттеги сөздөргө түрдүүчө логикалык басым коюп окуй алгандай болсун... Мындай иштерди системалуу түрдө жүргүзүүнүн натыйжасында фонетиканын материалын окуучулардын речин өстүрүү менен байланыштырууга жетишүү керек» – деп проф. К.К. Сартбаев туура көрсөткөн.²

¹ В. Всеволодский Гернгрос. Теория речевой интонации. Гос изд. Петербург. 1922, стр 83.

² К.К. Сартбаев Кыргыз тилин окутуунун методикасы, Ф., 1963, 59-бет.

ИНТОНАЦИЯ, АНЫН СУПЕРСЕГМЕНТТИК БИРДИКТЕРИ

Айтым жана сөздүн айтылышы интонация менен тыгыз байланышта. Айтым айтылбай интонация болбойт. Ал эми тилдин пайда болушуна чейинки байыркы адамдардын бири-бирине үн чыгарып кайрылышын интонация деп атоого болбойт. Ал интонациянын бир гана элементи үн ыргагы болуп саналат.

Коомдук публицистикалык речь так, туура, түшүнүктүү гана болбостон, таасирдүү да, ачык- айкын маанилүү да болуш керек. Ал эми ар кандай ойдун оңой кабыл алынышы тилдик каражаттардын негизинде, анын ичинде интонациянын /басымдын/ жардамы аркасында ишке ашат.

Интонация деп, тилдин добуштук материясы катары сүйлөмдүн грамматикалык негизи болуп, анын фонетика- акустикалык каражаттарынын жыйындысынын (компоненттеринин) негизинде оозеки речти ритмо- мелодикалык жактан уюштуруп, тилдин эмоционалдуулугун, эртүүлүгүн жана интеллектуалдуулугун билгизип, пикир алышууда ар кандай элементтери менен адамдын ой-пикирин, ойду калыптандырган суперсегменттик бирдикти айтабыз. Интонациянын негизги компоненттери төмөнкүлөр:

1. Мелодика (негизги тондун жыштыгы, кыймылы) үндүн интонациялык жактан көтөрүлүшү же басаңдашы (латын тилиндеги мелодос-ыр,күү). Обертон-тембралдык боөкчө.

2. Басым – бардык түрлөрү менен тигил же бул фонетикалык (акустикалык) каражаттын негизинде, сөздүн составындагы бир муундун, же сөздүн бөлөк муундардан, сөздөрдөн айырмаланып, көтөрүңкү үн менен жайыраак айтылышы.

3. Речтин темпи, башкача айтканда, речтин кыймылы. Убакытка карай речтин тездиги, же акырындашы;

4. Пауза /тыным/. Аз убакытка /кармалуу, токтолуу, тыным речтеги үндүн токтолуусу;

5. Интенсивдүүлүк-речтеги айрым муундардын жана сөздөрдүн айтылышына карай кеткен үндүн серпилүү күчү.

Интонация деген терминге мындай аныктама берүүнүн өзү көптөгөн изилдөөчүлөрдүн пикирине шайкеш келет. Интонация тигил же бул сөздү, бүткөн айрым-айрым пикирлерди билдирүүчү сөз тизмектерин уюштуруп, ойду

аяктоого жардам берет да, көркөмдүк касиетке ээ кылган фразанын бирден бир зарыл составдык бөлүкчөсү болуу менен катар, сүйлөмдүн коммуникативдик тибин аныктап, алардын модалдык оттенкаларын айырмалоого жардам берет.

Интонациянын компоненттери сүйлөөнү (речин) уюштурууда төмөндөгүдөй функцияларды аткарат: коммуникативдик жана айырмалоочу (**фонологиялык**), кульминативдик (**бөлүп көрсөтүүчү**), синтездөөчү (б.а., бүтүнгө **бөлүктөрдү бириктирүүчү**), делимативдик (**чектеп көрсөтүүчү**) жана **эмоционалдык-экспрессивдик функциялар**.

Интонациянын өтө олуттуу функциясынын бири – фразанын, андагы сөздүн маанисин айырмалоосу. Сүйлөнгөн же баяндалып жаткан чындыктын маанисин же оттенкасын, бөөкчолорун билдирүүдө интонация жардам берет. Орус тилинде маани берүүчү басым менен мелодика – негизги каражаттын бири.

Кыргыз тилинде сөздүн маанисин айырмалоодо басымдын ролу жокко эсе экендиги илимпоздор тарабынан изилденилген. (З, Орусбаев А. Киргизская акцентуация.). Бирок ритмо-мелодикалык жактан үндүүлөрдүн үндөштүк (сингармонизм, логикалык басым) мыйзам ченемдүүлүгүнүн ар түрдүү, ар башка позициясы (кыргыз тилинде) аны сөздүн маанисин айырмалоочу касиетке ээ кылат. Сүйлөмдөгү сөздүн семантикалык маанисин чектеп көрсөтүүдө тыным да зор роль ойнойт. Ар кандай семантико-синтаксистик маанилик бирдиктерди интонациялык жактан уюштуруп, тыным менен синтагмага бөлүүдө кошумча маани келип чыгат.

Салыштырыңыз:

Асан// байкуш козу ачка болду деп тынчсызданды.

Асан байкуш// козу ачка болду деп тынчсызданды.

Сүйлөөдө сөздүн мааниси мелодика менен тембрдин карым-катышына карай өзгөчө оттенкага, бөөкчого ээ болот.

Салыштырыңыз: **кызматкер** – **кыз-ма-аткер**. Бул сөз бирөөнү эркелетүү, мактап-кубаттоо, сүйүнүү маанисинде же жакшы, эң сонун ишмер деп мактоого татыктуу адам катары айтылса, тескерисинче, көрө албастык, ирониялык шылдың, какшык иретинде да айтылат. Мындай эмфатикалык басымдагы үндүү тыбыштар атайын таң калган сезим менен узартылып, кайталанып, эмоционалдык абалдын оң жана терс көрүнүшүн белгилейт. Натыйжада, интонация бир эле учурда маани

айырмалоочу жана эмоционалдык-экспрессивдик функцияны да аткарат.

Маани айырмалоочу функция менен байланыштуу интонациянын түрү акумиллятивдүүлүгүндө, б.а., контекстке, сүйлөөнүн кырдаалына карай сөздүн маанисин өтмө мааниде колдонуу, мисалы, *кемпай*, *катын-эркек адам* жөнүндө. Пикир алышуудагы сүйлөөчүнүн максатына карай маанилүү деп эсептелген сөздү бөлүп көрсөтүүчү каражаттын бири маани ажыратуучу **логикалык басым** болуп эсептелет. Мындай маанилик каражаттарды билдирүүчү каражаттар ар башка тилде ар түрдүүчө ишке ашат. **Логикалык басым** сүйлөмдүн кайсы жеринде (алдында, артында, ортосунда) болсун, басым түшкөн сөздөгү үндүү тыбыштын серпилүү күчү (интенсивдүүлүгү), үн узундугу (длительность) алда канча жогору болот. Айрым учурда негизги тон жогору көтөрүлүп, (бир эле мезгилде) үн көтөрүңкү чыгат.

Эгерде логикалык басым сүйлөмдүн акырына түшсө, андагы сөздүн мууну кыскарып, маани берүүчү сөз өтө узарып, жай айтылат. Сүйлөмдөгү сөздүн жай айтылышы анын маанилүүлүгүнүн, ойдун негизин элегенин билдирет, ал эми тескерисинче тез айтылышы ал сөздүн текстте анчейин, маани берүүчү сөзгө караганда, маани берилбестигинин көрсөткүчү, тилдик каражаттын эрежеси же белгилүү бир маанини чагылдыруучу үндүк бирдик катары эсептелет.

Көптөгөн функциясынын бири болгон интонациянын коммуникативдик функциясы пикир алышуунун минималдык бирдиги болгон сүйлөмдү сөздөн жана сөз айкалышынан айырмалап, фразалык касиетке ээ кылып уюштурат. Интонация сүйлөөчүлөрдү өз ара контакт түзүүгө (көбүнчө императивдик же «кайрылуу» мелодикасы), өз ара мамиле түзүүнү көрсөтүүчү (көтөрүңкү тоналдык контур) сүйлөөнүн бүтө электигин, же сүйлөнүп жаткан диалогду андан ары улантууну көрсөтөт, же информативдик центрдин бөлүнүшү менен байланыштуу маектин бүткөнүн байкоого болот ж.б..у.с. Коммуникативдик функция (жеке, жалпы) менен калган интонациянын функциялары өз ара тыгыз байланыштуу.

Интонациянын тилдик мааниси угуучунун кабылдоосуна ылайык сүйлөмдүн лексико-грамматикалык, стилистикалык өзгөчөлүгүнө карата аныкталат.

Интонация адамдын өз ара пикир алышуусунда сүйлөөгө маанилик жана эмоционалдуу-экспрессивдүү өзгөчө бир түр берип, алардын ой-пикирин, сезимдерин, толкунданууларын жана эрктик касиетин көрсөтөт. Мындан сырткары, интонация сүйлөшүүдөгү (баяндоо, суроо сыяктуу) күчтүү сезимде айтылган сөздөрдү туура түшүнүүгө, фразаларды коммуникативдик типтерге, түрлөргө бөлүүгө жардам берет. Ошондуктан ар бир сүйлөм же сөз өз интонациясы менен айтылат. Сүйлөмдөгү сөздөр адам оюн жөн гана чагылдырбастан, экинчи бирөө менен карым-катнаш жасоодо, пикир алышууда алардын ички сезимин, ал-абалын билүүдө да көмөк көрсөтөт.

Интонация тигил же бул сүйлөмгө көрк берет, оттенкалык түс берет.

Тигил же бул тексти үн кубултуп окуган адам көркөм окуунун үндүк техникалык ыкмаларын так аткарбай, туура интонация коё билбей туруп, чыгарманын идеялык мазмунун, көркөмдүк сапатын, андагы образдардын ачылышын, композициялык курулушун, поэтикалык тилин толук түшүнүүгө, угуучуларга жеткире билүүгө мүмкүн эмес. Адабий чыгарманы көркөм окуу үчүн коюлуучу талаптар өтө көп. Бирок көркөм окуучу анын баарын жадысына сактап, чыгармачылык менен колдонуп, астейдил мамиле кылмайынча чеберчилик өнүкпөйт.

Тексттеги көркөм чындыкты чагылдырууда кейиптердин өзүнө тийиштүү интонация менен автордун чыгармада берүүчү ой-пикирин, андагы конфликттерди, картиналарды, каармандын кылык-жоругун көркөм окуучу чыгармачылык менен ыраатына келтирип окуп, семантико-синтаксистик маанилик бирдиктерге (синтагмага) так ажыратып, керектүү сөзгө логикалык (эмоционалдык) басымдарды туура коё билип, угуучулардын сергек сезимин козгоп, текстке шайкеш эмоционалдуу-экспрессивдүүлүктү таба билип, ыктуу тыным менен тиктолуп, тембри таза, темпи жагынан көп кырдуу, ритмо-мелодикалык үндүк кыймылы ар кыл, көркөм, элестүү, уккулуктуу, таасирдүү окууну көркөм окуу дейбиз.

Көркөм сөз чебери адабий тексти окууда речтик партитураны, башкача айтканда, «көркөм окуунун нотасын» пайдаланып, тигил же бул чыгарманын стилдик жактан бөлгөн өзгөчөлүгүнө, андагы окуяга, өзүнө ылайыктуу интонация таба

билип, чындыкты элестүү, көрктүү окуй билүүсүнүн чоң мааниси бар. (Дүйшеев Ж.// «Эл агартуу», 1978, 46).

Ал эми А.С.Макаренко мугалимдин сүйлөө техникасына өзгөчө көңүл бурган. Мыкты, жатык, жагымдуу үндү ал негизги куралым деп эсептеген. Мен «мында кел» деген сөздү окууда 15–20 түрлүү кылып айттыра алганымда гана өз ишимдин нагыз чеберимин деп эсептедим» – деген. (Макаренко А.С., 1955, 206).

Демек, «мында кел» деген бир эле тизмекти интонациялык жактан ар башка мааниде кайталап айтканда, сүйлөөчүнүн максатына ылайык үндүн көп кырдуу ритмо-мелодикалык кыймылына карай ар түрдүү оттенкалык мааниге ээ болушу ыктымал. Окуучулар мугалимдин сүйлөө өнөрүнө, чеберчилигине, анын оюна толук түшүнгүдөй болуу керек.

Анткени, окутуучу өзүнүн билимин, ички дүйнөсүн сөз сыяктуу эле интонация аркылуу да түшүндүрөт. В.Н.Всеволодский-Гернгроссун сөзү менен айтканда, **«адамдын жан дүйнөсүндө канча кубулуш болсо, ошонун баарын интонация аркылуу билүүгө болот»**. (Всеволодский-Гернгросс В.Н., 1922, 49). Ал эми ар кандай сүйлөмдүн, сөз айкашынын синтаксистик курулушу жазуудагы жетишилген графикалык мааниге эле негизделбестен, карапайым адамдын сүйлөө тилине жакын туруп, көркөм окуучунун (чечен кептин) чеберчилигине ылайык анын ар башка маанисин, андагы сезимин чагылдырат. Ошондуктан интонация маселесине адабиятчылардын эле эмес, лингвисттердин көңүл бөлүшү да бекеринен эмес. Бул жагдайда А.П.Чехов да сөздүн оттенкалык маанисине, көркөмдүгүнө көңүл буруп, **«ар бир сөздүн айтылышына карай миңдеген мааниси бар»** (Горенский Г.// Искусство и жизнь, 1941, № 6, 37) экендигин туура байкаган.

Көркөм окууну алып жүрүүнүн системасы К.С.Станиславскийдин аты менен байланыштуу. Ал дурус, ачык, уккулуктуу кылып жайынча эле окуп койбостон, көркөм окуу өнөрүнүн ички зарылдыктарын таба билип, аны чагылдыра алуу ыкмаларын белгилеген. **Эбине келтирип сүйлөө үндөн башталып сөзгө, фразага чейин керек, үндөгү көп кырдуу маанини, ички сезимди мыкты өздөштүрүп, аны ыктуу колдоно билүүнү өнөкөткө айландырса, анда көркөм текстти окуучу адам анчейин кыйынчылыкка турбастыгына толук ишенет.**

Интонация тилдеги лексикалык жана формалдык-грамматикалык каражаттар сыяктуу эле ойдун материалдык суперсегменттик бирдиктеринин бири катары сезимди, эркти жана башка адамдын эмоционалдык абалын билдирет. Албетте, интонация адамдын эмоционалдык абалын билдирген жалгыз гана кубулуш эмес, адамдар эмоционалдык абалын көз кысуу, мурчуюу, кол жаңсоо жана башка кыймылдар менен да билдириши мүмкүн. Дудуктардын ойлоо менен тикеден-тике байланышкан ички сүйлөшүүсүнүн ар бир кыймылы белгилик (знак) касиетке ээ. Ал белгини билбеген адам бири-бири менен сүйлөшө алышпайт. Дудуктардын тили да эмоционалдык абалды ичине камтыган, жаңсоо жолу менен ички сезимди, абалды билдирген жасалма жол менен жаралган белги. Мындай жасалма жаңсоо менен адамдын ой-сезимин толук түрдө билдирүү мүмкүн эмес экендигин окумуштуулар далилдеп жүрүшөт. Ой-сезим, каалоо, билдирүү тил каражаттары аркылуу интонациянын жардамы менен гана толук түрдө ишке ашат.

Демек, интонация аркылуу биз сүйлөшүүнү синтагмаларга ажыратабыз, ошондой эле интонация ар түрдүү синтаксистик конструкция менен айтымдын типтерин түзөт. Адамдын ички сезими, эмоциясы, бирөөгө болгон мамилеси тилдик каражаттардын жардамы менен интонация аркылуу ишке ашат.

Интонациянын теориялык негизги маселелеринин бири интонациянын бирдиктери болуп саналат. Интонацияны илимий объект катары изилдеген окумуштуулар интонациянын бирдиктерин ар түрдүү термин менен атап жүрүшөт: интонома, интонациялык конструкция, интонациялык морфема. Бул терминдердин ичинен көпчүлүк изилдөөчүлөр «интонома» деген терминди көбүрөөк колдонушат, анын себеби «интонома» деген термин менен «фонема» деген терминдин тил системасында аткарган кызматынан, маанилик маңызынан болсо керек. Интономанын фонемадан айырмачылыгы интонома да фонема сыяктуу айырмалоо касиетине ээ. Анын негизги кызматы айтымдын коммуникативдик-функционалдык маанисин, модалдык оттенкаларын ажыратуу.

Интонация төмөнкүдөй алты маанилик (функциялык) касиетке бөлүнөт: 1. Коммуникативдик мааниси (функциясы), сүйлөмдүн айтымга айланышы;

2. Логикалык мааниси, сүйлөмдүн айтылыш маанисинин максаты;

3. Синтаксисттик мааниси, айтымдын коммуникативдик негизги элементтерин бөлүп көрсөтүү;

4. Модалдык мааниси, эмоциялык жана экспрессивдүү айтылыштын түрлөрү;

5. Структуралык функциясы, сүйлөмдүн ички грамматикалык түзүлүшүн аныктайт;

6. Окшоштук функциясы, тектеш жана тектеш эмес тилдер арасындагы интонациялык окшоштуктар изилденет.

Интонациянын маанилик бөлүнүштөрүнүн ар бирине өзүнчө түшүнүк берип, кыргыз тил таануу илиминде интонациянын функционалдык маанисине токтололу.

Интонациянын коммуникативдик функциясы. Тилдин сегменттик жана суперсегменттик бирдиктерин, синтаксистик түзүлүшүн, сүйлөмдөрдүн маанилик бөлүнүшүн, эмоционалдык оттенкаларын, сценалык речти ж.б. изилдеген окумуштуулардын бардыгы интонациянын коммуникативдик функциясын бардык тилдер үчүн универсалдуу көрүнүш экендигин аныкташат. Интонациянын коммуникативдик функциясына караганда сүйлөшүүнүн ыргагы турмуштун көп кырдаалдарын өзгөчө ыргактуу жана эмоционалдуу кылып кеңири чагылдырылат. Ырас музыкалык ыргактын негизин речтин ыргагы түзөт. Сүйлөшүүнүн ыргагынын өнүгүшүнүн негизинде музыкалык ыргак жаралган.

Кыргыз тилинде үн ыргагы (мелодика) өтө музыкалуу экендиги сөздөрдүн куюлушуп айтылышына ылайык сөздөрдөгү үндүүлөрдүн атүгүл айтымдардын үндөшүү мыйзамынын натыйжасы болуп саналат.

Албетте, үн ыргагы өз алдынча айтылганда эч кандай семантикалык маанини билдире албайт. Ал тилдин лексико-грамматикалык каражаттары жана интонациянын башка элементтери менен тыкыс байланышта, карым-катнашта болгондо гана семантикалык кызмат аткара баштайт. Үн ыргагы бардык тилдерге мүнөздүү болсо да, алардын калыптанышына жана акустикалык параметрлердин (мүнөздөмөлөрдүн) диапозондору, орун алмашуулары ар бир тилде айырмалуу болот.

Басым. Басым - интонациянын составдык бөлүгүнүн экинчи бир элементи. Басым өз ара: сөздөгү басым, синтагмалык басым жана фразалык (логикалык) басым болуп бөлүнөт. Сөз басымы, синтагмалык басым жана фразалык басым бири-бири менен тыкыс байланышта, өз ара карым-катнашта болгону менен аткарган милдети жана кызматы жагынан бири-биринен айырмаланат. Басым сөз ичиндеги муунга түшсө, же сөз ичиндеги кайсы бир муун акустикалык жактан өзгөчө бөлүнүп айтылса сөз басымы дейбиз.

Синтагмалык басым фразидагы сөзгө же сөз айкашына түшөт. Терминдин аталышы эле айтып тургандай фразалык же логикалык басым, негизинен, сүйлөмгө тиешелүү болуп, сүйлөмдү ритмикалык жактан уюштуруу, анын семантикалык-синтаксистик жактан айрым бөлүктөргө бөлүнүшүн шарттайт. Сөз басымы, синтагмалык басым жана фразалык басым бири-бири менен тыкыс байланышта, өз ара карым-катнашта болгону менен аткарган милдети жана кызматы жагынан бири биринен айырмаланат.

Кыргыз тилинде басым эреже боюнча сөздөрдүн акыркы муундарына түшөт. Сөздөргө улам мүчө жалганган сайын басым ырааттуу түрдө сөздүн аяккы муунуна жыла берет. Бул жалпы эле түрк тилдери үчүн мүнөздүү көрүнүш. Сөз басымы индоевропалык тилдер үчүн морфологиялык момент катары көрүнсө, урал-алтай тилдеринде ал жагымдуулуктун куралы болуп саналат, башкача айтканда, анын мындагы милдети монотондуу угулуучу муундардын катарына кулакка уккулуктуу тизмек берүү, агглютинациялык муундардын байланышын дагы ачык-айкын кылууда турат.

Сөз басымынын функциясы сөздөрдү маанилик жактан уюштуруучу жана басымдуу муун басымсыз муундарга топтоштуруучу борбордук милдетти аткарат. Басым артикуляциялык жана акустикалык каражаттардын, комбинациялардын жалпы комплекстүү жыйындысы менен мүнөздөлөт.

Адабий тилдин нормасы менен айтылган фразида сөздөр фонетикалык, синтаксисттик жана маанилик жактан байланышып, сүйлөмдөгү сөздөр өз ара маанилик бирдиктерди түзүп, синтагмалык бирдиктерге бөлүнүшөт. Синтагмалык бирдиктер структуралык түзүлүшү жагынан көп кырдуу Мындай

көп кырдуулук тилдин ички жана тышкы мыйзамдарына баш ийип, тилдик каражаттардын натыйжасында чектелген моделдерди жаратат. Синтагмалык басым синтагмалык бирдиктин аягына демек, синтагмадагы кайсы бир сөздүн көтөрүңкү үн менен айтылышын синтагмалык басым дейбиз. Синтагмалык басым түшкөн сөз коммуникативдик маанилүү элемент болуп саналат жана калган синтагмадагы сөздөр ага ыкташат. Фразадагы синтагмалардын чектелиш каражаты бир жагынан үн ыргагынын айтылышына жараша болсо, экинчи жагынан басымга, тынымга байланыштуу болот. Басым үн ыргагы менен кошо айтылганда гана синтагмалардын чегин ажыратат.

Синтагмалардын айкалыштарындагы үн ыргагынын кыймылын, негизинен, төрт топко бөлүштүрүүгө болот:

1.Биринчи синтагманын бүтүшүндө үн ыргагы көтөрүңкү айтылат, экинчи синтагмада да үн ыргагы көтөрүңкү тондон башталат.

2.Биринчи синтагманын аягында үн ыргагы төмөндөйт, экинчи синтагманын башталышы көтөрүңкү үн менен айтылат.

3.Биринчи синтагманын аягы көтөрүңкү үн менен бүтүп, экинчи синтагма жогорку тондон башталып, фразанын аягында төмөндөйт.

4.Биринчи синтагманын аягында үн ыргагы төмөндөп, экинчи синтагма төмөнкү тондон башталат.

Фразалык (логикалык) басым интонациянын башка элементтери - үн ыргагы, тыным, темп жана башкалары менен айкашканда гана сүйлөөчүнүн айтып жаткан ой-пикирин, ички сезимин толук билдирип, кайсы ойду баса белгилеп жаткандыгын аныктайт. Фразалык басым сүйлөм ичиндеги бир же бир нече сөзгө түшүшү мүмкүн. Фразалык басым кайсы сөзгө же синтагмага түшүп жаткандыгы көбүнчө айтымдын коятексти, мааниси аркылуу билинет.

Интонациянын негизги элементтеринин, компоненттеринин бири болгон фразалык басымды, сөз басымы, синтагмалык басым менен карама-каршы коюу мүмкүн эмес. Алар өз ара тыкыс баланышта. Сөз жана синтагмалык басымсыз фразалык басым айтылбайт. Мындай касиет алардын жалпылыгын түзөт.

Үндүн күчү. Физикалык көз караштан алганда, үндүн күчү - үн толкуну таралган багытка перпендикулярдуу бирдик аянт аркылуу

өтүүчү үн толкунунун орточо энергиясы. Үн күчү анын басымына, чөйрөсүнүн касиетине жана толкундун формасына көз каранды.

Тилдин интонациялык кубулушун изилдеген айрым эмгектерде үн күчүн интонациянын составдык элементтеринин катарына кошушпайт. Мунун бирден бир себеби, ал окумуштуулар басым менен үн күчүн бир мааниде карагандыгында, башкача айтканда басым менен үн күчүнүн ажырымын тактабагандыгынан көрөбүз. Албетте, үндүн күчү, басым, үн ыргагы, үн узундугу менен ажырагыс тикеден тике байланышкан менен интонациянын башка элементтери сыяктуу эле өз алдынча компонент болуп саналат, Үндүн күчү деп үн толкунуна перпендикулярдуу абалда турган 1 см аянт аркылуу 1 секундада өткөн энергиянын санын айтабыз. Үндүн күчү термелүүнүн аралыгына көз каранды: термелүүнүн аралыгы канчалык чоң болсо, ошончолук күчтүү болот. Үндүн күчү децибел менен өлчөнөт.

Үндүн ар кандай басымынын угуу органдарына тийгизген таасирин изилдөөдө үндүн күчүнүн төмөнкү жана жогорку чегин аныктайбыз. Төмөнкү чеги - үндүн кулакка угулуу чеги, жогорку чеги -үндүн кулакты тундуруу чеги. Үндүн кулакка угулуу чеги деп үндүн, добуштун кулакка араң эле угулушун айтабыз. Үндүн басымы улам жогорулап отуруп, акыры бир мезгилде кулакты тундурган абалга жетет. Бул үн басымынын кулакты тундурган чеги деп аталат.

Үндүн энергиясынын динамикалык структурасы болуп созулуш, жыштык жана үндүн күчү эсептелет.

Созулуш (Т м/сек). Созулуш деп речтин максималдуу жана минималдуу убакыт ичиндеги айтылган учурун айтабыз.

Эксперименттик фонетикада речтин үзүмүнүн созулушун миллисекунда, башкача айтканда, секунданын миңден бир үлүшү менен өлчөйт. Тыбыштын созулушу речтин тездигине, басымга жана башка факторлорго жараша болот.

Жыштык (Г нт). Үн - термелүүнүн натыйжасы, ошондуктан толкундар ар кандай термелет, кээси жай, кээси бат. Мындай толкундар термелүү жыштыгы менен мүнөздөлөт. Жыштык үндүн бийиктигин, үн түйүндөрүнүн термелүү жыштыгын аныктайт. Башкача айтканда, үндүн күчү термелүүнүн санына байланыштуу болот. Термелүүнүн көлөмү чоң болсо үн күчтүү, канчалык кичине болсо, үн күчсүз болот. Үндөрдүн термелиши герц /гц/ менен өлчөнөт. Бир гц деп бир секунданын ичинде

толкундун бир жолу термелүүсүн айтабыз. Демек үн жыштыгы деп убакыт бирдигиндеги термелүүнүн санын түшүнөбүз. Маселен, үндүн термелүү жыштыгы 1 гц болсо, анда 1 сек. убакытта үн түйүнү 1 жолу толук термелет дегенди билдирет. Ал эми үн түйүнү 1 секундада 250 жолу термелсе, жыштыгы 250 гц болгон үн чыгат.

Тембр. Үндөр негизги тондон жана ага гармоника кошумча болуп татаал үндөн турат. Негизги тон менен гармониканын салыштырмалуу күчүнүн карым-катышы үндүн сапаттык белгисин түзөт. Ал тембр деп аталат. Тембр сүйлөөчүнүн жеке белгисин айырмалап көрсөтөт. Тембрди терең изилдөө үчүн аны жарык сыяктуу жыштыктарга бөлүп, үч түрлүү моделде көрсөтүү талапка ылайык.

Тембрдин ар түрдүүлүгү интонациянын коммуникативдик функциясына эч кандай таасирин тийгизбестен, кайсы бир эмоционалдык акыбалды билдиргенде гана үндүн өзгөчөлүгүн аныктайт.

Тембр речти уюштуруп, сөз айкалыштарына ажыратпайт жана интонациялык бирдиктерди өз ара байланыштырбайт. Ал тек гана үндүн жагымдуулугун же жагымсыздыгын, окуянын каардуулугун, образды аныктайт.

Тыным. Интонациянын составдык элементтеринин ичинен тынымды өзгөчө бөлүп көрсөтүүгө болот. Речтин агымында өзүнүн аткарган функциясына карата тыным өз ара синтаксисттик эмес физиологиялык тыным, эксперттүү маанисиндеги тыным, ажыратуучу тыным, синтаксисттик тыным, баяндоочтук тыным, байланыштыруучу тыным жана ритмдик тыным болуп бөлүнөт.

Синтаксисттик эмес тыным же физиологиялык тыным кеп агымында физиологиялык, психологиялык жана ойдун логикалык жактан үзүлүш себебинен пайда болот. Сүйлөөчү, айтып жаткан оюн андан ары улантуу үчүн же кандайдыр бир психологиялык жагдайдын натыйжасында пайда болгон тыным. Сүйлөп жаткан адам 9 сөздүү айтымдан кийин сөзсүз физиологиялык тыным жасайт. Эксперттүү маанисиндеги тыным биринчи айтымда козголгон ой ага катар келген экинчи айтымда да уланарын, толукталарын билгизет. Мындай тыным көбүнчө бир өңчөй мүчөлөр катышкан айтымдарга мүнөздүү.

Ажыратуучу тыным сүйлөм менен сүйлөмдү бири-биринен ажыратып турат.

Синтаксисттик тыным айтым элементтерин бири-биринен ажыратып туруучу синтаксисттик катышта колдонулат.

Ремалык тыным бул айтым элементтеринин арасына келип, кыргыз тилинде көбүнчө макал-лакаптардын арасына келет.

Байланыштыруучу тыным тең байланышты чыңап, айтым ичинде интонациялык негизги маанилик катышты түзүүчү бирдик катары сыпатталат.

Ритмдик тыным ыр саптарындагы ритмика менен тыгыз байланыштуу болот. Ритмикалык бөлүкчөлөрдүн чектери кайсы жерге келсе, ошол жерде тыным жасалат, мындай учурларда ыр жолдорундагы цензура паузалардын орундары бирде грамматикалык паузалардын ортосуна тушма-туш келип, бирде туш келбей кайчы өтүп кете берет.

Интонациялык эмес тыным бир нече бөлүккө бөлүнөт: кырдаалдык тыным, жекелик' (индивидуалдык) тыным жана физиологиялык тыным болуп. Кырдалдык тыным кандайдыр бир айтып жаткан ойду жаздыруу үчүн же сүйлөөчүнүн эркин аткаруу үчүн атайылап жасалат. Мындай тыным, көбүнчө жат жазуу жазып жатканда же команда бергенде колдонулат. **Какайгыла! Түздөн-гүлө! Тургула!** ж.б.

Темп. Темп аткарган кызматы боюнча, башкача айтканда, функциясы боюнча төрткө бөлүнөт: 1) аныктагыч темп; 2) кырдаалдык темп; 3) индивидуалдык темп; 4) интонациялык темп. Тилге же анын формаларына (диалектилерине) тиешелүү темпти аныктагыч темп деп айтабыз. Кырдаалдык (ситуациялык) темп деп, кеп элементтеринин кырдаалга жараша өзгөрүшүн айтабыз. Лектор лекция окуп жатканда айтып жаткан ою түшүнүктүү болуш үчүн жай темп менен окуйт. Күндөлүк практикадан байкалгандай, орус тилине караганда кыргыз тилинин темпи батыраак.

Индивидуалдык темп сүйлөөчүнүн жеке өзгөчөлүгүн көрсөтөт жана сүйлөөчүнүн психофизиологиялык өзгөчөлүгү менен тыгыз байланышта болот. Индивидуалдык темп ар бир адамдын психо-физиологиялык өзгөчөлүгү менен байланышта болот. Кээ бир адамдар быдылдап бат-бат сүйлөсө, кээси шашпай жай баракат сүйлөшөт. Индивидуалдык темп адамдын мүнөзүнүн өзгөчөлүгүн да аныктайт.

Акустикалык жана артикулярдык жактан тилдин нормасы менен айтылган айтымдардагы темп интонациялык темп деп

аталат. Адам кубанганда, ачуусу келгенде айтып жаткан кебинин темпи тездейт, ал эми какшыктап же тамашаласа, тескерисинче, темп жайыраак айтылат.

Кыргыз тилиндеги жай, суроолуу, буйрук жана илептүү айтымдарга темп түздөн-түз таасирин тийгизет. Жай айтым жай, салмактуу темп менен айтылат. Суроолуу айтым кыргыз тилинде орточо темп менен айтылса, буйрук жана илептүү айтымдар бат темп менен айтылат. Демек, темптин айтылышы кыргыз кебинин интонациясына өз таасирин тийгизбей койбойт.

Жай айтымдын интонациясы

Интонациянын семантикалык мааниси менен айтымдын лексико-грамматикалык каражаты өз ара тыгыз карым-катнашта. Агглютинативдик тилдерде, өзгөчө түрк тилдеринде, лексико-грамматикалык каражаттардын кептин интонациясына тийгизген таасири өтө чоң. Анткени сүйлөм ар кандай сөздөрдүн катар айтылган суммасынан уюшулбастан, лексико-семантикалык маанилери боюнча жакындыгы бар, б.а., бири-бири менен айкашууга мүмкүнчүлүгү болгон сөздөрдүн грамматикалык жактан тутумдашуусунан түзүлөт. Тилдин сегменттик, суперсегменттик бирдиктери жана лексико-грамматикалык каражаттары карым-катнашта болуп, өзүнчө бир бирдиктүү организмди түзөт. Ал организм адамдын ой-сезими (эмоциясы) менен тыгыз байланышта. Айтымдын модалдуулук категориясы адамдын эмоционалдык сезими менен да түздөн-түз байланышта. Тил адам баласынын бири-бири менен пикир алыштырып туруучу негизги куралы гана эмес, анын эмоционалдык абалын билдирген каражаты да болуп саналат. Эмоциянын жардамы менен адам баласы ички сезимин билдирип, пикирлешкен адамынын ой-сезимин ойготот. Айтымдын коммуникативдик түрлөрүнүн маанилик оттенкторун изилдеген окумуштуулар, кептин интонациясынын жаралышына эмоциянын мааниси чоң экендигин бөлүп көрсөтүшөт.

Кыргыз тилиндеги жай айтымдар төмөнкүдөй оттенкторго бөлүнөт: сүрөттөө, баяндоо, кабарлоо, ырастоо, бекемдөө, тануу, төгүндөө, каалоо, болжолдоо, ниет ж. б. Жай айтымдын маанилик оттенкаларынын колдонулушу турмушта алда канча кеңири.

Кыргыз тилиндеги жай айтымдын интонациясы төмөнкүдөй бөлүнөт.

1. Күнделүк турмушта сүрөттөө ирээтинде айтылган жай айтымдар өтө кеңири колдонулат. Акустикалык жактан алганда жай айтымдын сүрөттөө маанисиндеги интонациясы жай ыргактуу келип, негизги тондун жыштыгынын кыймылы көбүнчө «жогорулап-төмөндөйт» же «жогорулап-түздөлөт». Тондун ыргагы тез көтөрүлөт.

Фразанын башталышына караганда, фразанын бүткөндөгү тону төмөндөйт. Фраза аяктап бара жатканда акустикалык белгилердин төмөндөшү кыргыз тилиндеги жай айтымга тиешелүү интонациялык касиет болуп саналат.

Кыргыз тилиндеги жай айтымдын маанилик бөлүнүштөрүнүн интонациясынын акустикалык параметрлери, көбүнчө тилдин лексико-грамматикалык каражаттарына жана кырдаалга көз каранды болот. Кырдаал жана лексико-грамматикалык каражаттар кыргыз тилиндеги жай айтымдардын интонациялык өзгөчөлүгүн аныктоочу каражат болуп саналат.

Суроолуу айтымдын интонациясы.

Кыргыз тилиндеги кошумча суроо, кайталап суроо жана тике (ачык) суроо маанисинде айтылган суроолуу айтымдардын жыштык диапазондору, созулушу жана интенсивдүүлүгү, ошондой эле негизги тондун деңгээли жагынан бири-бирине жакын. Суроолуу айтымдын бул маанилик түрү жыштык диапазондору, интенсивдүүлүгү жана созулушу жагынан дал келет.

Суроолуу айтымдын кайталап суроо маанисинин интонациялык сызыгы

Негизги тондун жыштыгынын жыштык диапазонунун эң бийиктеген учуру көбүнчө басым түшкөн муундун алдында бийиктейт.

Кыргыз тилиндеги аныктап суроонун, формалдуу кайдыгер суроонун, риторикалык суроонун жана альтернативдүү тандалма суроонун негизги тонунун жыштыгынын кыймылы жогорулаган-төмөндөгөн-жогорулаган мүнөзгө ээ. Фразанын башталышындагы негизги тондун жыштыгынын кыймылы басымдуу муунга чейин тегиз болот же төмөндөйт, басымдуу муунда тез жогорулайт да кайрадан төмөндөп-жогорулайт. Эгер айтымдын ичиндеги логикалык жактан бөлүнгөн сөз

фразанын аягында турса, тондун максималдуу көтөрүлүшү ошол аймакта болот.

Буйрук айтымдын интонациясы

Кыргыз тилиндеги айтымдардын буйрук тобунун интонациясы (буйрук, чечкиндүү буйрук, тыюу, талап кылуу, коркутуу, ачуулануу, команда) диапазон жыштыгы, созулушу, интенсивдүүлүгү жагынан, ошондой эле негизги тондун деңгээли боюнча бири-бирине дал келбейт.

Буйрук иретинде айтылган айтымдардын жалпы физикалык белгиси бийик тон болуп эсептелет.

Тондун эң бийик көтөрүлүшү басымсыз сөзгө караганда, басымдуу сөздө көп байкалат. Тондун бийиктеши басымсыз муунга караганда басымдуу муунда 3 жарым тон жогорулайт.

Тондун төмөндөшү басым түшкөн муундун алдында башталат. Фразанын айтылышындагы тондун бийиктиги башталышына караганда бүтүшүндө төмөн болот. Негизги тондун жалпы контуру жогору-төмөн, кээде тегиз-төмөн катары мүнөздөлөт.

Демек, буйрук маанисинде айтылган айтымдардын негизги физикалык касиетин төмөнкүдөй көрсөтүүгө болот:

1. Негизги тондун жалпы контуру жогору-төмөн, кээде тегиз-төмөн;

2. Басымдуу муундун тону жогору;

3. Фразанын жыштык диапазону бирдей;

4. Басымдуу муундар интенсивдүү;

5. Басымдуу муундар созулуңкураак айтылат.

Чечкиндүү буйруктун созулушу буйрукка караганда кыска, басымсыз муунга караганда басымдуу муундун созулушу эки эсеге узун.

Демек чечкиндүү буйруктун интонациясын буйруктун интонациясынын варианты катары эсептөөгө болот.

Коркутуу маанисинде айтылган айтымдардын созулушу буйрук маанисинин башка түрлөрүнө караганда бир азга өзгөчөлөнүп турат. Биринчи муундун созулушу экинчи муунга караганда 1 эсеге кыска айтылат.

Ачуулануу маанисинде айтылган айтымдардын тону коркутуу маанисинде айтылган айтымдардын тонунан анча айырмаланбайт. Ачуулануунун тону командалык буйрукка жана кыйкырууга жакын.

Басымдуу муундун алдында тон бирдей жогорулайт, басымдуу муундун аягында тез төмөндөйт. Басымдуу муундар ачык болсо, басымсыз муундарга караганда көбүрөөк созулат. Жалпысынан алганда уруксат берүү маанисинде айтылган айтымдардын негизги физикалык касиети чакыруу маанисинин физикалык касиеттерине жакын.

Макул болуу маанисинде айтылган айтымдар жапыс тондо айтылат. Фразадагы жыштык диапазондор 0,4 жарымтондон 4 жарым тонго чейин термелет. Басымсыз муундарга караганда басымдуу муундардын жыштык диапозону кенен болот.

Тыбыштардын сүйлөшүү (речтик) агымында бири-бирине таасир этип өзгөрүшү

Биз сүйлөгөн учурда речтеги тыбыштар бири-биринен бөлүнбөй, өз ара айкалышкан түрдө колдонулат. Ошондуктан алар речтик агымда бири экинчисине жанашкан, бирне бири таасир эткен комбинациялык жана позициялык шарттарга дуушар болбой койбойт. Мындай шарттар тыбыштардын түрдүүчө өзгөрүүлөрүн пайда кылат. Тыбыштардын сүйлөө процессинде келип чыккан бул сыяктуу өзгөрүүлөрүн сүйлөөчү да, аны тыңдап, угуп жаткандар да ар дайым эле байкай беришпейт. Бирок байкала тургандары да аз эмес, Алсак, орус тилиндеги *луг* (шалбаа), *слог* (муун), *народ* (эл), *город* (шаар) сыяктуу сөздөрдүн аяккы үнсүз тыбыштары оозеки речте каткаландашып, *лук*, *слок*, *нарот*, *горот* түрүндө айтылары орус тилин билгендерге айкын сезилбей койбойт.

Кыргыз тилинде [ч] тыбышынын [ш] болуп угулушу *кашты* (кач+ты), *үш сом* (үч сом) сыяктуу сөздөрдө учураарын кыргызча жакшы билген адамдар ачык байкай алат. Бул сыяктуу комбинациялык өзгөрүүлөр жалаң гана үнсүз тыбыштарга мүнөздүү боло турган кубулуш эмес, мындайлар үндүүлөрдө да боло берет, Маселен, түрк тилдериндеги үндүүлөрдүн сингармонизм закондоруна баш ийип өзгөрүүсүн алсак, буга кыргыз тилинен келтирилген төмөнкүдөй мисалдар ачык далил боло алат: 1) *эл + га* — *элге* 2) *тоо+ лар* — *тюолор*.

Биринчи мисалдагы уңгуда ичке жана эринсиз үндүү турган үчүн, ага жалганган мүчөдөгү жоон үндүү ичкерип, [э] тыбышына өттү, Демек, мүчөдөгү үндүү уңгудагы үндүү тыбышка таңдай күүсү боюнча окшошуп өзгөрдү. Экинчи мисалдагы уңгу жоон жана эринчил үндүүдөн турган соң, лар мүчөсүндөгү үндүү тыбыш эриндешип, [о] тыбышына өттү. Демек, мында таңдай күүсү боюнча да, эрин күүсү боюнча да окшошуп өзгөрүү кубулушу пайда болду.

Речтик агымдагы жогоркудай тыбыштык өзгөрүүлөрдү комбинациялык жана позициялык шарттарга байланыштуу пайда болгон өзгөрүүлөр деп, жалпысынан экиге бөлүп кароого туура келет. Мунун ар биринин жөнүн кыскача түшүндүрө кетиш үчүн орусча *лодка* жана *сад* деген эки сөздөгү [д] каткалаң [т] тыбышына кандайча өткөндүгүн мисал катары талдап чыксак болот.

Биринчисинде [д] тыбышы өзүнөн кийинки [к] тыбышына каткалаңдашуу жолу менен окшоп, оозеки речте бул *лотка* сыяктуу тыбыштык түргө ээ болот. Бул комбинациялык өзгөрүү деп аталат, анткени жанаша айтылган эки үнсүздүн бирөө экинчисине таасир этип, аны каткалаң үнсүзгө өткөрдү. Экинчи мисалдагы [д] сөз аягында турган үчүн каткалаңдашып өзгөрүп, *сам* түрүндө айтылат. Мындай өзгөрүү позициялык шартка ылайык пайда болду, анткени орус тилинде мындай позицияда (сөз аягында) жалпы эле жумшак үнсүздөр каткалаңдашып өзгөрөт (мисалы: *го-род* > *горот*, *народ* > *норот*, *остров* > *остроф*, *лоб* > *лоп*, *хлеб* > *хлеп* ж. б.).

Сүйлөө процессинде тыбыштар ар түркүн өзгөрүүлөргө учурайт, анын ар бир түрүн өзүнчө аташ үчүн тил илиминде ар кандай терминдер колдонулат. Төмөндө тыбыштык өзгөрүүлөрдүн айрымдарына өз-өзүнчө токтолобуз.

Сингармонизм

Бир сөздүн чегиндеги үндүү тыбыштардын бири-бирине үндөшүп айтылышы сингармонизм¹ деп аталат. Сингармонизм түрк тилдерине, монгол тилдерине, ошондой эле финно-угор, тунгус-манжур тобундагы тилдерге да мүнөздүү тыбыштык закон болуп саналат.

¹ Бул термин грек тилинен *σίν* («бирге» деген мааниде) жана *ἁρμονία* («үндөшүү», «окшош») сыяктуу эки сөзүнүн айкалышынан жасалган.

Түрк тилдериндеги сингармонизм туурасында эң алгачкылардан болуп ой бөлүшүп, аны илимий чөйрөгө биринчи алып чыккан түрколог катарында Бётлингктин ысымын атай кетүүбүз керек. Кийинчерээк бул маселе В. В. Радлов, П. М. Мелиоранский, В. А. Богородицкий ж.б түркологдор тарабынан изилденип келди.

Кыргыз тилиндеги сингармонизм маселесине К. К. Юдахин өзүнүн «Кыргызча-орусча сөздүгүнүн» (1940) баш жагындагы «Киргизский язык» деген чакан макаласында токтолуп өтөт. И. А. Батмановдун кыргыз тили боюнча жарык көргөн эмгектеринде — өзгөчө «Современный киргизский язык. Вып.1» деген ат менен бир нече ирет басылып чыккан китебинде бул маселе кеңири планда каралган. Буга мындан башка да бир катар авторлор кайрылгандыгы белгилүү.

Үндүү тыбыштардын үндөшүү (сингармонизм) закондоруна баш ийип, бир сөз ичинде өз ара окшошуп айтылышынын төмөнкүдөй эки түрү бар: 1) үндүүлөрдүн **таңдай күүсүнө** (жоон же ичкелигине) карата үндөшүүсү; 2) үндүүлөрдүн **эрин күүсүнө** (эринчил же эринсиз үндүү болуп айтылышына) карата үндөшүп өзгөрүшү.

Үндөшүүнүн мындай түрлөрү түрк тилдеринде узак мезгилден бери карай жашап келе жаткандыгын айтып келип, белгилүү түрколог А.М. Щербак өзгөчө таңдай күүсү (палатальная гармония) эң байыркы доордо (азыркы түрк элдеринин байыркы ата-бабалары жалпы бир тилде — баба тилде сүйлөшкөн мезгилде) эле жаралган тыбыштык кубулуштардын бири болуу керек деп эсептейт¹ Академик А. Н. Кононов байыркы түрктөрдүн Орхон-Енисей жазма эстеликтеринде таңдай күүсү гана эмес, белгилүү деңгээлде эрин күүсүнүн да изи сакталгандыгын тилдик фактылардын негизинде далилдеген².

Өзбек адабий тилин эсепке албаганда, азыркы түрк тилдеринин бардыгында үндүү тыбыштар таңдай күүсүнө багынып, сөздүн бардык муунунда же жалаң жоон үндүү, же жалаң ичке үндүү колдонулат, үндүүлөрдүн бул эки түрү аралашып калган учурлар көбүнчө башка тилдерден кабыл алынган сөздөрдө болушу мүмкүн. Үндүүлөрдүн эрин күүсүнө баш ийип үндөшүүсү азыркы кездеги түрк тилдерине жалпы

¹ А.М.Щербак. Сравнительная фонетика тюркских языков. Л.,1970,с.121-122

² А.Н.Кононов. Грамматика языка тюркских рунических памятников. VII-IX. вв.Л.,1980,с.66-68

мүнөздүү болгон көрүнүш эмес. Мындай үндөшүү, А. Н. Кононов айткандай, «өзүнүн абсолюттук формасында» кыргыз, тоолук алтай жана якут тилдеринен гана орун алган¹.

Сингармонизм закондору боюнча үндүүлөрдүн жоон жана ичке үндүү, эринчил жана эринсиз үндүү болуп, бир сөз ичинде кандайча окшошо тургандыгын кененирээк баяндаш үчүн бул маселени төмөнкүчө талдоого алсак болот.

1. *Үндүүлөрдүн таңдай күүсүнө карата үндөшүүсү.* Бир сөз ичиндеги үндүү тыбыштардын жалаң жоон же жалаң ичке үндүүлөрдөн болуп, жоон же ичкелик сапаты жагынан жалпы окшоштукка ээ болуп үндөшүүсү кыргыз тилине гана эмес, көпчүлүк түрк тилдерине таандык фонетикалык кубулуштардан болуп саналарын жогоруда белгилеп өттүк. Үндүү тыбыштардын мындай законго багынып үндөшүүсүнөн улам пайда болгон окшоштугу тубаса (уңгу) сөздөрдүн да, мүчөлөр аркылуу морфемалык составы кеңиген туунду сөздөрдүн да бардык муундарынан кездешет. М а с е л е н, *бала, талаа, жакын, калың, тукум, тоголок, жыйырма, отуз* сыяктуу тубаса сөздөрдүн составында жалаң жоон үндүүлөр колдонулса, *эртең, эпкин, эшик, жигит, өтүк, көпүрө, көңүл, көгүчкөн* деген сөздөрдө жалаң ичке үндүүлөр келип айтылат. Мындай үндөшүү жогоркудай тубаса сөздөрдүн ар кандай мүчөлөр менен өзгөрүп айтылышында (туунду сөздөрдүн составында) айрыкча даана байкалат. Анткени сөздүн уңгусунда кандай үндүү (же үндүүлөр) болсо, мүчөлөрдөгү үндүү тыбыш да жоон же ичкелиги жагынан ошого толук окшошуп жалганат.

Буга *-чы, -лар, -ыбыз, -дан* сыяктуу мүчөлөрдөгү үндүүлөрдүн төмөнкүдөй сөздөрдөгү үндүү тыбыштарга кандайча ылайыкташып жалганарын мисал катары келтирсек болот.

1. Жоон үндүүлөр менен келген сөздөргө жалганышы:
мал + чы + лар + ыбыз + дан, жылкы + чы + лар + ыбыз + дан,
жол + чу + лар + ыбыз + дан, жумуш + чу + лар + ыбыз + дан.

2. Ичке үндүүлөр менен келген сөздөргө жалганышы:

¹ А. Н. Кононов. Жогоруда аталган эмгек, 67-бет. Автор бул туурасында мындай деп жазат: «Губная гармония в ее абсолютной форме известна только киргизскому, горноалтайскому и якутскому языкам.

*жетек + чи + лер + ибиз + ден, иш + чи + лер + ибиз + ден,
сурет + чү + лер + үбүз + ден, тигүү + чү + лер + үбүз + ден.*

Кыргыз тилинин тыбыштык системасындагы үндүү тыбыштардын таңдай күүсү боюнча окшошуп үндөшүүсү (сөздүн башкы муунунда кандай үндүү турса, анын соңунан кайсы үндүүлөр келип айтылары) төмөнкү таблицада мисалдар аркылуу берилди.

	Сөздүн башкы муунундагы үндүү	Сөздүн кийинки муундагы үндүүлөр	Мисалдар:
Жоон үндүү-	А	а, ы, о, у	карагай, жаратылыш, арноо, чалгындоочулар
	Ы	ы, а, о, у	кыймыл, ынтымактуу, сыноо, кыштоодогулар
	У	у, а, ы, о	буйрук, булак, бургулоочулар,
	О	о, у, а, ы	котормо, корутунду, жогорудагы, жоогазын
Ичке үндүү	э	э, и, ү, е	келечек, келишимдүү, негиздөөчү, келишпөөчүлүк
	и	и, э, ү, е	ийгилик, ителги, ишенбөөчүлүк, тигүүчүлөр
	Ү	Ү, ө	сүйүнүч, күзөтчүлөр, күзүндөгү, күрөшүү
	ө	ө, Ү	көргөзмө, көгүчкөн, көтөрүлүш, өнүмдүүлүк

Сөздүн бардык муундары жалаң жоон же жалаң ичке үндүүлөрдөн туруп, таңдай күүсү боюнча толук үндөшүү закон ченемдүүлүгү кыргыз тилинин төл сөздөрүндө негизинен туруктуу сакталат. Ал жөнүндө жогорку

таблицада берилген мисалдардан ачык байкоого болот. Таңдай күүсүнө баш ийип өзгөрүү кыргыз тилине кабыл алынган кээ бир араб-иран сөздөрүнө (*аңгеме, тарбия, маданият, мамлекет, кандек, илимпоз, калемпир, акиташ*) жана орус тилинен кирген сөздөргө (*машина, техника, актив, газета, армия, искусство*) гана таралган эмес.

Жогоркудай айрым сөздөрдү эсепке албаганда, кыргыз тилиндеги көпчүлүк араб-иран сөздөрү таңдай күүсүнө толук багынып, улуттук тилибиздин өзүндөгү тыбыштык закондорго ылайыкташып кеткен. Алсак, *мектеп, китеп, медиресе, саясат, эсеп (эсеп-кысап), өнөр, мөмө, мейиз* сыяктуу сөздөр, ошондой эле *дуйшөмбү, шейшемби, бейшемби, ишемби, жекшемби* сыяктуу күндүн аттары, тыбыштык жагынан алганда, түп нускадагы айтылыш нормасынан кескин өзгөчөлөнүп, азыркы кыргыз тилинде, чынын айтканда, башкача тыбыштык нормага ээ болуп калды.

2. *Үндүүлөрдүн эрин күүсүнө карата үндөшүүсү.* Сөздүн бардык муунунда баштан аяк эринчил үндүүлөрдүн колдонулушу үндүү тыбыштардын эрин күүсү боюнча өз ара окшошуп өзгөрүшүн көрсөткөн тыбыштык кубулушка жатат. Үндүүлөрдүн мындай окшоштукка ээ болуп айтылышы тилдин лексикалык составындагы уңгу сөздөрдө да, алардын мүчөлөр аркылуу өзгөргөн туунду формасында да кеңири кездеше берет. Башка түрк тилдерине караганда, кыргыз тилинде үндүүлөрдүн бул сыяктуу кубулушу бир топ активдүү өнүккөн. Аны төмөнкүдөй мисалдардан көрүүгө болот: *орто, тоголок, жумуш, тумшук, күлүк, тулку, көлөкө, көпүрө* (уңгу сөздөрдөгү үндөшүү); *орто + до + гу, тоголок + то + гон, жумуш + убуз + -ду, тумшук + туу + нун, күлүк + төр + үбүз + дүн, түлкү + лөр + дү, көлөкө + дө + гү + лөр, көпүрө + лөр + дүн* (жогоркудай уңгу сөздөрдүн мүчөлөр аркылуу өзгөргөн туунду формаларындагы үндөшүү).

Эрин күүсүн таңдай күүсүнөн тышкары турган, ага эч кандай катышы жок өзүнчө тыбыштык закон катарында кароого болбойт. Анткени эрин күүсү боюнча бири-бирине окшошуп айтылган үндүүлөрдүн тобу өз ичинен таңдай күүсүнө да баш ийип, үндөшүүнүн бул эки түрү өз ара

айкалышкан абалда болуп турат. Демек, бир эле сөздүн ичинде жоон эринчил үндүүлөр өз алдынча, ал эми ичке эринчил үндүүлөр өз алдынча үндөшүп айтылат. М и с а л ы: *борбор* — *борборлошкон*, *орто* — *ортодо-гуну*, *умтул* — *умутулушту*, *ук* — *уккулуктуу* (жоон эринчил үндүүлөрдүн өз ара үндөшүүсү); *көчө* — *көчөлөрүбүзгө*, *көлөкө* — *көлөкөлөштү*, *өтүк* — *өтүкчүлөрдүн*, *күч* — *күчөтүлгөн* (ичке эринчил үндүүлөрдүн өз ара үндөшүүсү).

Бирок кыргыз тилинде үндүүлөрдүн эрин күүсү боюнча үндөшүүсү таңдай күүсүнө караганда, анча активдүү эмес. Кээде сөздүн башкы муунундагы эринчил үндүү өзүнөн кийинки муундагы үндүү тыбышка таасир кыла албай, бир эле сөздүн ичинде эринчил үндүү да, эринсиз үндүү да катар келип айтыла бериши мүмкүн, Мындай көрүнүш кабыл алынган сөздөрдө гана эмес, кыргыз тилинин төл сөздөрүндө да төмөнкүдөй учурларда кездешет.

1. Кыргыз тилиндеги бир катар сөздөрдүн алгачкы муунундагы эринчил үндүү [y] өзүнөн кийинки муундагы (же муундардагы) [a] тыбышын эриндештирип өзгөртүп жибербестен, бир сөз ичинде [y + a] түрүндө айкашып айтыла берет. М и с а л ы: *улак*, *улар*, *булак*, *кулак*, *булгаары*, *бурганак*, *кумалак*. Ал эми эринчил [y] тыбышы болсо жогоркудай позицияда [y + э] түрүндө колдонулбастан, өзүнөн кийинки үндүүлөр менен толук үндөшүү абалында болуп турат. М и с а л ы: *үкөк*, *үстөк*, *бүркөк*, *түгөл*, *түлөк*, *жүгөн*, *жүгөрү*, *чүкө*, *күйкө*, *күйкөлөк*, *үстөмөн*, *күтөндөр*, *түбөлүк*.

Кыргыз тилиндеги [a] тыбышы менен келген бир катар мүчөлөр (*чан*, *-ла*, *-лар*, *-га*, *ган*, *-да*, *-дан* ж. б. мүчөлөр) эринчил [y] тыбышынан кийин уланганда, мүчөдөгү үндүү ([a] тыбышы) эрин күүсүнө багынып өзгөрбөстөн, өзүнүн мурдагы калыбын сактап кала берет. Бирок ушул эле мүчөлөр эринчил [y] тыбышы менен айтылган сөздөргө уланганда, мүчөдөгү [a] эрин күүсүнө багынып, [ө] тыбышына өтүп өзгөрөт. Муну төмөнкүдөй мисалдардан ачык байкоого болот:

жоолукчан
сулуула

өтүкчөн
күчтүүлө

куулан
куулар
орунга
чогулган
колунда
уйдан

күүлөн
күүлөр
өмүргө
чөмүлгөн
көңүлүндө
үйдөн

Мына ошентип, биринчисинде [y + a] сыяктуу эринчил жана эринсиз үндүүнүн өз ара айкашып айтыла бериши толук мүмкүн болсо, экинчисинде [y+ө] сыяктуу жалаң эринчил үндүүлөр гана өз ара үндөшүү абалына ээ болгондугу бул салыштыруудан ачык көрүнүп турат. Демек, [ү] тыбышынын өзүнөн кийинки эринсиз үндүүлөрдү эриндештирип өзгөртүүчү таасири өтө күчтүү. Ал эми [y] тыбышы болсо мындай касиетке ээ эмес. Ал [a] тыбышына караганда [ы] тыбышын толук эриндештирип жиберет алат. Мисалы: *кутул+ып-кутулуп, жуун+ды-жуунду, суук+ы-суугу, туу+сы – туусу* ж.б.

2. Эрин күүсүнүн бузулушу кээде созулма [oo] тыбышынан кийинки муунда да болуп калышы мүмкүн. Мисалы: *оолак, боола, жоола, коола, доола, оозант, оона, оома, соогат, тоодак, коомай, шоола*.

Бирок ушундай эле типтеги тыбыштык айкашууда созулма [өө] тыбышы өзүнөн кийинки муундагы үндүү менен толук үндөшүү абалында болуп турат. Мисалы: *өөнө, жөөлө, көөлө, көөрчөк, көөмөй, көөкөр, көөнөр, мөөрө, сөөмөй*.

3. Оозеки айтылышта көп муундуу сөздөрдүн бардык муундарында эрин күүсү өз калыбынча болбой, бузулуп калышы да мүмкүн. Алсак, үйдөгүлөрүбүз, дебестен, кээде үйдигилерибиз деп, же болбосо үмтөтүшөт дегенди үмтетишет деп айтуу – оозеки речте учурай бере турган көрүнүш. Демек, эрин күүсү боюнча үндөшүү кээде сөздүн башынан аягына чейин бирдей деңгээлде сактала албай да калат.

Сөздөгү үндүү тыбыштардын үндөшүү багыты негизинен биринчи муундагы үндүүдөн башталып, ал андан кийинки муундарга таралат. Жогоруда келтирилген мисалдар

үндөшүүнүн мына ушундай **прогрессивдүү**¹ багытына туура келет. Кээде үндөшүү сөздүн кийинки муунунан башталат да, ал башкы (биринчи) муунду көздөй багыт алат.

Мындай **регрессивдүү**² багыт боюнча үндөшүү оозеки речте бүрөө (бирөө), өкөө (экөө) болуп айтылуучу жамдама сан атоочторго, ат атоочтун мындан (бул+дан), мындай (бул+дай), мында (бул+да) сыяктуу формаларына, ошондой эле быяк (бу жак), тыяк(тиги жак), бүгүн (бу күн) быйыл (бу жыл),бүйүз (бул жүз), унчук (үн чык) сыяктуу бириккен сөздөргө ж. б. мүнөздүү. Бул келтирилген мисалдарда үндөшүү сөздүн баш жагын көздөй багытталгандыктан, башкы муундагы үндүү тыбыш андан кийинки муундагы үндүүгө баш ийип, ушундай өзгөрүүлөрдүн келип чыгышына себеп болгон.

Ал эми *антип* (андай этип), *кантип* (кандай этип), *канткенде* (кандай эткенде), *ошентип* (ошондой этип), *нечак//эчак* (не чак) сыяктуу ар башка уңгудан бириккен сөздөрдө жоон үндүү менен ичке үндүүнүн бир сөз ичинде катар келип калышы үндөшүү чегинен тышкары болуп, жогоркуга карама-каршы келе турган факт катары эсептелет. Мындай кубулуштар кыргыз тилинде аз болсо да учурап калат. Аларга төмөндө айрым-айрым токтолобуз.

Кыргыз тилине иран тилдеринин кээ бир грамматикалык элементтери көбүнчө араб-иран сөздөрү аркылуу келип кирди, айрымдары кыргыздын төл сөздөрүндө да колдонулуп кетти. Бирок булар үндөштүк закондоруна төп келбей (айрымдары таңдай күүсүнө, кээ бирлери эрин күүсүнө баш ийбей), мындай нормадан четтеп кеткен учурлар да болуп калат. Аны төмөнкүдөй мисалдар айгинелейт: *амалкөй, тамашакөй, кызматкер, жоокер, жоопкер, асылкеч, аракеч, арабакеч, илимпоз, беймаал, бейкүнөө* ж. б. Кыргыз тилинде таңдай күүсүнө багынбаган *адабий, маданий, саясий, рухий* сыяктуу сын атооч сөздөр да бар. Бул — араб тилинен келип кирген форма. Тыбыштык составы өзгөрбөй колдонулуп, эркелетүү, кичирейтүү маанисин туюндурган бир катар мүчөлөрдө да үндөшүү нормасы сакталбай калат. М и с а л ы: *атаке, апаке, абаке, коёнек, кыргыек, жеңетай* ж. б.

¹ Прогрессивдүү – латынча *progressus* (алга карай жылыш) деген сөздөн алынган.

² Регрессивдүү – латынча *regressio* (артка карай жылыш) деген сөздөн алынган.

Үндөшүү чегинен тышкары турган жогоркудай айрым четтөөлөрдү эске албаганда, **кыргыз тилинде сингармонизм закондорунун (өзгөчө таңдай күүсүнүн) күчтүү сакталарында шек жок. Көпчүлүк түрк тилдерине караганда, кыргыз тилинде эрин үндөштүгү да жакшы сакталган.** Бул жагынан кыргыз тили бизге коңшу жашаган элдердин тилдеринен, мисалы, казак жана өзбек тилдеринен кескин айырмаланат десек болот. С. К. Кенесбаев «Казактын оозеки тилинде аз болсо да эрин үндөштүгү байкалат... Муундардын саны жагынан эрин үндөштүгүнүн күчү үч муундан ашпайт: өзгөчө эки муундуу сөздө эринчил үндүү менен келген алгачкы муундун эринчилдик таасири анык сезилип турат, үчүнчү муунда солгундоо сезилет» деп айтып келип, автор мунун жөнүн мисалдар аркылуу төмөнкүчө чечмелейт. Эки муундан турган *орун, кулун, көрук кудук* сыяктуу сөздөр оозеки речте эрин күүсүнө баш ийип, эринчил үндүүлөр менен айтылса, мүчө жалганып, үчүнчү муун кошулганда, булардын башкы муунундагы эринчил үндүүнүн кийинки муундагы үндүүгө тийгизген таасири начарлап, солгун тартып кетет. Ошол себептен *орыны, кулыны, көрүктү, күдүктү* болуп, эрин күүсү жоюлуп калат¹

Буга толук шайкеш келген пикир К.Ахановдун «Тил билимине кіріспе» (1965) аттуу китебинде да айтылган. Анын 356-бетинде автор мындай деп жазат: «Эринчил үндүүнүн таасири экинчи муундан ашкан соң, биротоло алсызданып жоюлат. Мисалы, казак тилиндеги *көленке* деген сөздүн биринчи муунундагы эринчил үндүүнүн үчүнчү муундагы үндүүгө таасири экинчи муунга караганда алда канча солгун, деги эле жокко эсе десе болот.

Ошентип, казак, кара калпак, ногой, татар тилдеринде эрин үндөштүгү, башка түрк тилдери менен салыштырганда, алсыз түрдө учурайт».

Өзбек адабий тилинде сингармонизм жоюлуп бүткөн. Мында таңдай үндөштүгү да, эрин үндөштүгү да сакталган эмес. Мындай кубулуштар өзбек тилинин айрым бир

---

¹ С.Кенесбаев, У.Мусабаев. Казіргі казак тілі. Лексика, фонетика. Алматы, 1962, 290-291-беттер.

диалектилеринде гана бир аз учурайт. Демек, булар нукура диалектилик белгилерден болуп саналат¹.

Ассимиляция

Бир сөз ичиндеги же жанаша айтылган эки сөздүн ортосундагы тыбыштардын бири экинчисине таасир этип, түрдүүчө комбинациялык өзгөрүүлөрдү жаратары буга чейинки бөлүмдө жалпы сөз менен эскертилген эле. Ушундай комбинациялык өзгөрүүлөрдүн бири а с с и м и л я ц и я² деп аталат. Жалпы эле ассимиляция жөнүндө кеп баштардан мурда бул үндүүлөр менен үндүүлөрдүн жана үнсүздөр менен үнсүздөрдүн бири-бирине тийгизген таасиринен улам келип чыга турган кубулуш экендигин айта кетүүбүз кажет, Демек, жалаң үндүүлөрдүн жана жалаң үнсүздөрдүн өз-өзүнө тиешелүү ассимиляциялык өзгөрүштөрү болот. **Ошентип, ассимиляциянын бир түрү — биз жогоруда токтолуп өткөн сингармонизм. Биз муну үндүү тыбыштарга байланыштырып талдап өттүк. Азыркы кепке ала турганыбыз — үнсүздөрдүн ассимиляциясы.**

Үндүүлөрдүн тандай күүсүнө жана эрин күүсүнө карата үндөшүп өзгөрүшү, жалпысынан алганда, сөздүн бардык муундарына (ошол сөздүн башынан аягына чейин) текши тарай турган тыбыштык кубулуш экендиги сингармонизм жөнүндө кеп болгон жерде айтылган эле. Үнсүз тыбыштардын ассимиляциясына байланыштуу өзгөрүү бул сыяктуу кеңири аймакка тарай албайт. Ал көбүнчө эки үнсүздүн бири-бирине, катар келип айкашкан чегинен чыкпаган тар чөйрөнү гана камтый алат.

Ассимиляциянын натыйжасында бири-бирине жанаша колдонулган эки тыбыштын бири экинчисине таасир кылып, аны өз ыңгайына каратып, толук багындырышы же жарым-жартылай багындырып өзгөртүшү мүмкүн. Ушул белгисине карата үнсүздөрдүн ассимиляциясын төмөнкүдөй бөлүштүрүп кароого болот: 1) толук ассимиляция; 2) толук эмес (жарым-жартылай) ассимиляция.

¹ В. В. Решетов, Узбекский язык. Часть 1. Введение. Фонетика. Ташкент. 1959, с.295-299.

² Ассимиляция – латынча *assimilatio* (окшош, окшошуу) деген сөздөн алынган термин.

Эгерде эки башка тыбыштын бири экинчисине таасир этип, аны бардык белгилери боюнча абсолюттук окшоштугу бар (башкача айтканда, дал өзүндөй) тыбышка өткөрүп жиберсе, мындай көрүнүш толук ассимиляциялык өзгөрүү болуп саналат. М и с а л ы: *тун + ма* — *тумма* (мындагы окшош үнсүздөр: *м + м*), *жат + ды* — *жатты* (окшош үнсүздөр: *т + т*). Уңгу менен мүчөнүн чегинде турган [мм] жана [тт] толук окшоштукка ээ болду.

Бир сөз ичинде же жанаша айтылган эки сөздүн аралыгында [сс] жана [мм] түрүндөгү эки окшош үнсүздүн катар келип, ушундай типтеги окшошуунун жаралышы дагы төмөнкүдөй учурларда пайда болот: 1) *тузсура* > *туссура*, *сөзсүз* > *сөссүз*, *азсын* > *ассын*, *жазса* > *жасса*, *көз сал* > *көс сал*, *муз сыяктуу* > *мус сыяктуу*; 2) *жанмаи* > *жаммай*, *карын май* > *карым май*, *күн мурун* > *күм мурун* ж. б.

Бирок кыргыз тилинде ассимиляциялык өзгөрүүлөрдүн жогоркудай толук түрүнө караганда, анын толук эмес (жарым-жартылай) түрү басымдуулук кылат, Анткени ассимиляциялык кубулуштардын жалпы негизи үнсүздөрдүн бири-бирине толук окшошуп өзгөрбөстөн, айрым бир белгилери боюнча гана өз ара жакындашып, жарым-жартылай окшошуп калуу өзгөчөлүктөрүнөн турат. Мындай окшошууну, маселен, үнсүздөрдүн эриндешүү же мурундашуу жолу менен болгон өзгөрүшүнөн, ошондой эле жумшак үнсүздөрдүн каткаландашып кетүүсүнөн ачык көрүүгө болот. Буга төмөнкүлөр мисал боло алат: 1) [н+б] түрүндөгү тыбыштык айкалышта [б] тыбышы [н] тыбышын эриндештирип, [н > м] сыяктуу ассимиляциялык өзгөрүүгө алып келет: *түмбү* (< *түн + бы*), *тумбады* (< *тун + ба + ды*), *мүмкүм бекен* (< *мүмкүн бекен*); 2) *тапан*, *тепин*, *буун* сыяктуу бир катар сөздөрдөгү [п], [б] тыбыштары сөз аягындагы мурунчул [н] аркылуу [м] тыбышына өтүп (*п > м*, *б > м* болуп өзгөрүп), ал сөздөр *таман*, *темин*, *муун* түрүндө колдонулуп калган; 3) каткалаң үнсүздөр менен аякталган сөздөргө айкашканда, мүчөнүн башындагы жумшак үнсүз тыбыш өзүнүн каткалаң түгөйүнө өтүп өзгөрөт: *ташка* (< *таш + га*), *сууктан* (< *суук + дан*), *бышыкпы* (< *бышык + бы*), *бастыр* (< *бас + дыр*) ж. б.

Үнсүздөр сөздүн алды жаккы багытын көздөй да, арткы багытын көздөй да өзгөрүп айтыла берет. Эгерде үнсүз тыбыштар өзүнөн мурдагы тыбыштын таасири менен өзгөрүп айтылса (башкача айтканда, өзгөрүү сөздүн алды жагын көздөй багытталса), үнсүздөрдүн прогрессивдүү ассимиляциясы деп аталат. Өзүнөн кийинки тыбышка карата болгон өзгөрүү үнсүздөрдүн регрессивдүү ассимиляциясына жатат. Мындай учурда өзгөрүү сөздүн арткы багытын көздөй оойт.

Прогрессивдүү ассимиляция. Үнсүздөрдүн мындай багыттагы өзгөрүшү уңгу менен мүчөнүн айкалышкан жеринде же бири-бирине жанаша айтылган эки сөз ортосунда (каткалан + жумшак болуп кабатталып келген абалда) өзгөчө айкын сезилет. Эгерде сөздүн аяккы тыбышы каткалаң үнсүз менен аякталса, ага жалганган мүчөнүн же жанаша айтылган экинчи бир сөздүн башындагы жумшак үнсүз да өзүнүн каткалаң түгөйүнө өтөт. Мисалы:

- 1) б > п: *жаш + бы — жашпы, тарт + ба-тартпа, ук + ба — укпа, жооп бер — жооп пер,*
- 2) д > т: *жумуш + дан — жумуштан, түндүк + да — тундуктө, класс + да — класста, тарт деди — тарт теди.*
- 3) г > к: *бак + га — бакка, саат + га — саатка, ат + гыч — аткыч, тыш + гары — тышкары, көк гүл — көк күл.*

Бирок мындай өзгөрүүлөрдүн бардык түрү тең эле адабий тилдин орфографиялык нормасынан орун ала берген эмес. Булардын ичинен уңгу менен мүчөнүн чегиндеги каткалаң + каткалаң болуп кабатталган тыбыштык айкалыштар гана (*укпа, класс-та, ат-кыч*) ушул турушунда жазылат. Ал эми сөз ортосунда учураган жогоркудай кубулуштар жазууда берилбестен, оозеки айтылышта гана боло турган өзгөрүүлөргө жатат.

Эгерде уңгу менен мүчөнүн же эки сөздүн өз ара айкалышкан чегинде жалаң жумшак үнсүздөр, же болбосо жумшак үнсүз менен кандайдыр бир үндүү тыбыш кабат келип айтылып калса, анда мүчөнүн да, бири-бирине жанаша айтылган эки сөздүн кийинки сөзүнүн да башкы үнсүз тыбышы өзгөрбөстөн кала берет. Жазууда да ал үнсүз тыбыштын

ушул айтылган түрү толук сакталат. Мисалы: *мал + бы — малбы, бар + бы — барбы, жаз + ба — жазба, сура + ба — сураба, жакшы бөкөн, жаан + дан — жаандан, кел дели, алма + га — алмага, карма + гыч — кармагыч, кызыл гүл ж. б.*

Каткалаң түгөйлөрү жок болгондуктан, [р], [л], [м], [н], [ң], [й] сыяктуу сонор үнсүздөр өзүнөн башка жумшак үнсүздөр менен да, каткаландар менен да жанаша келип айтыла берет. Демек, сонор үнсүздөрдүн *лб — лп, лд — лт, лг — лк, рг — рк, рб — рп, рд — рт, мг — мк, мд — мт, йг — йк, йд — йт, нд — нт, нг — нк, ңд — ңт ж. б.* сыяктуу болуп айкалыша берүүгө толук шарты бар. М и с а л ы: *калбыр — калпак, жалгыз — жалкы, балдак — балта, коргон — коркок, чарбак — чырпык, жарды — жарты, тамга — томкор, сомдо — коломто, татгак — тайкы, кайдан — кайтар, жандык — жантак, мөңгү — мөңкү, каңда — каңтар ж. б.* Сонор үнсүздөр менен аякталган сөздөргө кээ бир мүчөлөр эки түрдүү болуп жалгана бериши да мүмкүн. Анын бирөө жумшак үнсүз менен башталса, экинчи бир түрү каткалаң үнсүз менен да келе берет. М и с а л ы: *адамгерчилик — адамкерчилик, жайгар — жайкар, өңгөй — өңкөй, былтыргы — былтыркы, бөйүнөө — бөйкүнөө, соңгу — соңку, таңгы — таңкы, балтырган — балтыркан, бир гыйла — бир кыйла.*

Ал эми *-дыр* мүчөсүнүн [л] тыбышы менен аякталган этиш сөздөргө жумшак же каткалаң үнсүз менен башталып, эки түрдүү жалганышы мындан алда канча кенири. Буга этиштин төмөнкүдөй аркылуу мамиле формасы мисал боло алат:

<i>ал-дыр</i>	<i>кал-тыр</i>
<i>бил-дир</i>	<i>кел-тир</i>
<i>күл-дүр</i>	<i>тол-тур</i>
<i>жул-дур</i>	<i>өл-түр</i>

Регрессивдүү ассимиляция. Үнсүз тыбыштардын бул багыт боюнча өзгөрүшү да бир сөз ичинде (уңгу менен мүчөнүн чегинде) жана бири-бирине жанаша айтылган эки сөз ортосунда кездеше берүүчү тыбыштык кубулуштардан болуп саналат. Буга төмөнкүдөй орус сөздөрүнүн оозеки речтеги айтылышын мисал кылсак болот: *збить* (< сбить), *зделатң* (< сделать), *оддых* (< отдых). Кыргыз тилинде тыбыштык өзгөрүүнүн мындай багыты

төмөнкүдөй учурларда болот, бирок жазууда берилбей, оозеки айтылышта гана учурайт.

- 1) Уңгу менен мүчөнүн же жанаша айтылган эки сөздүн ортосунда [н + г], [н + к] болуп кабатталган үнсүздөрдүн кийинкиси ([г], [к]) өзүнөн мурдагы үнсүзгө ([н] тыбышына) таасир этип, аны [н > ң] түрүндө өзгөртөт:

көрүнгөн > көрүңгөн, муунга ~> мууңга, жуунган > жууңган, кубанган > кубаңган, кийин келди > кийиң келди, мен гана > мең гана, түнкү >

түңкү, мурунку > муруңку, он гектар > оң гектар ж. б.

- 2) Жогоркудай комбинациялык абалда [з + с] түрүндө кабат келип айтылган эки үнсүз тыбыштын каткалаңы ([с] тыбышы) өзүнөн мурдагы жумшак үнсүзгө ([з] тыбышына) таасир этип, [з > с] түрүндө каткалаңдаштырып жиберет: *сөзсүз > сөссүз, тузсуз > туссуз, созсо > сосссо, азсынат > ассинат, көз сал > көс сал, боз сымак > бос сымак ж. б.*

- 3) Бир сөз ичинде же жанаша айтылган эки сөздүн ортосунда [н + б], [н + м] болуп кабатталып айтылган үнсүз тыбыштардын экинчи түгөйү (б, м) кош эринчил болгондуктан, ал өзүнөн мурдагы [н] тыбышын кош эринчил [м] тыбышына өткөрүп, анын натыйжасында [нб > мб], [нм > мм] сыяктуу өзгөрүү пайда болот: *танба > тамба, тонбу > томбу, ынанбайт > ынамбайт, тунма > тумма, жуунмайынча > жууммайынча, карын май > карым май ж. б.*

Кээде бири-бирине жанаша колдонулган эки сөздүн арасында үнсүз тыбыштардын алга карай (прогрессивдүү ассимиляция боюнча) жана артка карай (регрессивдүү ассимиляция боюнча) өзгөрүп айтылышы кабат келип калышы да мүмкүн. Маселен, жанаша айтылган эки сөздүн ички чегинде [н+к] болуп жанашкан эки үнсүздүн кийинкиси мурункусуна жана мурункусу кийинкисине бир эле учурда өз ара таасир этип, [ң+г] сыяктуу башка тыбыштык айкалышты жаратат. Бирок мындай өзгөрүү оозеки айтылышта гана учурайт, жазууда анын өзгөрбөгөн түрү сакталат, М и с а л ы: *туң гирди (< түн кирди), амаң гелди (< аман келди), тоң гийди (< тон кийди), ээн калды (< ээң галды) ж. б.*

Ассимиляция бири-бирине чукул жанашып турган эки тыбыштын өз ара таасири аркылуу да жана бири экинчисинен

обочо жайгашкан тыбыштардын таасиринен улам да пайда боло берет. Мунун биринчи түрү **к о н т а к т ы л у у** **ассимиляция**, экинчиси **дистактылуу ассимиляция** деп аталат. Биринчисине жогоруда көп эле мисалдар келтирилди (*бак + га — бакка, сөз + сыз — сөссүз, тун + ма — тумма, түн + бы — түмбү* ж. б.). Экинчисине *муун* (< *буун*), *таман* (< *тапан*), *темин* (< *теп + ин*), *чамынды* (< *чап + ынды*), *жамынчы* (< *жап + ынчы*) сыяктуу мисалдар туура келет. Мында [н] тыбышы өзүнөн оолак турган [б], [п] тыбыштарын мурунчул [м] тыбышына өткөрдү. Ошондуктан булар бири-биринен обочо жайгашкан үнсүздөрдүн ассимиляциясына жатат. Бирок мындай фонетикалык кубулуш кыргыз тилинде анча көп кездеше бербейт.

Диссимиляция

Тыбыштардын ассимиляциялык өзгөрүүсү менен диссимиляциялык өзгөрүүсүнүн ар бирине мүнөздүү ички өзгөчөлүктөрү бар. Алсак, ассимиляцияда ар башка тыбыштар өз ара окшошуп, бири экинчисине ыңгайлашып өзгөрсө, диссимиляциядагы өзгөрүү бир типтеги (бири-бирине жакын турган) тыбыштардын өз ара катышына байланыштуу келип чыгат. Бирок диссимиляцияда ассимиляцияга карама-каршы келе турган тыбыштык кубулуштар жаралат. Анткени бири-бирине толук окшоп турган же кандайдыр бир жакындыгы бар эки тыбыштын жанаша колдонулуп калышы окшоштугу болбогон башка бир тыбыштын пайда болушуна алып келет. М и с а л ы, кыргызча, казакча *мал* деген сөзгө *-лар* мүчөсү жалгакса, бул *мал + лар* эмес, *малдар* болуп, [л + л] сыяктуу толук окшоштугу бар эки үнсүздүн бирөөнүн таптакыр башка үнсүзгө өтүп кетиши диссимиляциялык өзгөрүүнүн натыйжасы болуп саналат. Кыргызча *айыл*, казакча *ауыл* деген сөздөрдүн илик жөндөмөдөгү формасы — *айылдын* (кыргызча), *ауылдың* (казакча). Экөөндө тең *-нын* деген мүчөнүн башындагы үнсүз [н > д] болуп өзгөрдү. Бул да диссимиляция кубулушуна жатат, анткени мында да окшошпой өзгөрүү пайда болду,

Түрк тилдериндеги бир катар үнсүздөр артикуляциялык белгилери боюнча анча окшошпогон башка бир үнсүз тыбышка да өтүп өзгөрө берет. Бирок мындай тыбыштык кубулуштарды тил практикасында туш келди эле учурай берүүчү чаржайыт

көрүнүштөр катары кароого болбойт. Булар айрым гана үнсүздөрдүн бири-бирине кабат келип айкалышкан комбинациясында учурай турган жана ассимиляцияга караганда анча активдүү өнүкпөгөн тыбыштык кубулуштардан болуп саналат.

Кыргыз тилиндеги үнсүз тыбыштардын мындай диссимиляциялык кубулуштары негизинен төмөнкүдөй учурларда байкалат.

1) Бир катар мүчөлөрдүн (м и с а л ы: *-ла, -лар, -луу, -лык, -ны, -нын, -ныкы*) башкы [л], [н] тыбыштары сөз аягында колдонулган жумшак үнсүздөргө кабат келип айтылган учурда [л > д] жана [к > д] болуп өзгөрөт. Жазууда да булардын ушул сыяктуу өзгөргөн түрлөрү толук сактала берет. М и с а л ы:

а) *-ла, -лар, -луу, -лык* мүчөлөрүнүн [з], [л], [н], [ң], [м] менен аякталган сөздөргө жалганышы:

<i>-ла:</i>	<i>көз + ла — көздө пул + ла — пулда жан + ла — жанда кам + ла — камда чың + ла — чыңда</i>
<i>-лар</i>	<i>кыз + лар — кыздар жыл + лар — жылдар сан + лар — сандар кийим + лар — кийимдер дөң + лар — дөңдөр</i>
<i>-луу</i>	<i>муз + луу — муздуу мал + луу — малдуу жан + луу — жандуу ченем + луу — ченемдүү жең + луу — жеңдүү</i>
<i>-лык</i>	<i>семиз + лык — семиздик жыл + лык — жылдык кенен + лык — кенендик өкүм + лык — өкүмдүк калың + лык — калыңдык</i>

Аягы [р] тыбышы менен бүткөн бир катар сөздөргө жогоркудай мүчөлөр жалганган учурда, булардын башкы [л] тыбышы өзгөргөй да жана өзгөрүп, [д] тыбышына өтүп айтылышы да мүмкүн. М и с а л ы:

турлө — турдө

карла — карда

барлык — бардык

жерлик — жердик

тарлык — тардык

карлуу — кардуу

түрлүү — түрдүү ж. б.

б) *-ны, -нын, -ныкы* мүчөлөрүнүн [й], [з], [л], [м], [н], [ң], [р] менен аякталган сөздөргө жалганышы:

-ны: карагай + ны — карагайды

кагаз + ны — кагазды

канал + ны — каналды

чыгым + ны — чыгымды

кулун + ны — кулунду

тоң + ны — тоңду

таар + ны — таарды

-нын: сарай + нын — сарайдын

кебез + нын — кебездин

курал + нын — куралдын

коом + нын — коомдун

кырман + нын — кырмандын

кайың + нын — кайыңдын

жер + нын — жердин

-ныкы: уй + ныкы — уйдуку

каз + ныкы — каздыкы

айыл + ныкы — айылдыкы

балам + ныкы — баламдыкы

жээн + ныкы — жээндик

атаң + ныкы — атаңдыкы

шаар + ныкы — шаардыкы

Эгерде жогоркудай [л], [н] тыбыштары менен башталган мүчөлөр каткалаң үнсүздөр менен бүткөн сөздөргө жалганган болсо, анда [л > д], [н > д] сыяктуу диссимилициялык кубулуштун орду ассимиляциялык кубулушка өтөт. Анткени [д] сөз аягындагы каткалаң үнсүздөр менен катар келип айтыла албайт. Ошондуктан ал өзүнүн каткалаң түгөйү болгон [т] тыбышына өтүп кетет. Мисалы: *кап + ла — капта, тоок + лар — тооктор, чөп + луу — чөптуу, көп + лык — көптүк, ат + ны—атты, куш + нын — куштун, көпчүлүк + нын — көпчүлүктүн ж. б.*

Диссимилициядан ассимиляцияга карай оогон мындай тыбыштык кубулуштун пайда болуу жолдорун мындайча схема менен жыйынтыктап түшүндүрүшкө болот:

л

Д→Т

н

2) Үнсүздөрдүн диссимилициялык кубулуштарынын дагы бир көрүнүшү бир сөз ичинде (уңгу менен мүчөнүн чегинде) жана бири-бирине жанаша айтылган эки сөз ортосунда учураган [ч + с], [ч + т], [ч + ч], [ч + ж] сыяктуу тыбыштык айкалыштардын негизинде пайда болот. Мындай айкалыштарда [с], [т], [ч], [ж] тыбыштарынын таасири менен өзүнөн мурдагы [ч] тыбышы [ч > ш] болуп өзгөрөт. Бирок жазууда мунун өзгөрбөгөн түрүнө гана жол берилет. М и с а л ы: *чач + са > чашса, кач + сын кашсын, ач + ты > ашты, көч + те > кеште, уч + чул > ушчул, жыгач + чы > жыгашчы, көч чыкты > кеш чыкты, күч сынады > күш сынады, үч түн > үш түн, үч жаш > үш жаш, үч жүз > үш жүз ж. б.*

Кыргыз тилиндеги үндүү жана үнсүз тыбыштардын жогоркудай комбинациялык өзгөрүүлөргө көбүрөөк учурап айтылышы сөз мүчөлөрүнүн да ошончолук деңгээлде көп варианттуу болуп калышына алып келген. Бул жагынан алганда кыргыз тили кээ бир түрк тилдеринен (мисалы, өзбек, түркмөн, уйгур ж.б. тилдерден) белгилүү деңгээлде өзгөчөлөнүп турат. Бирок көп варианттуулук кыргыз тилиндеги бардык эле сөз мүчөлөрүндө бирдей өлчөмдө эмес. М а с е л е н, үнсүз тыбышы да, үндүүсү да көп түрдүү болуп өзгөргөндүктөн, төмөнкүдөй мүчөлөр он эки варианттуу болуп колдонулат:

а)-ла, -ле, -ло, -лө; -да, -де, -до, -дө; -та, -те, -то, -тө;
б)-лар, -лер, -лор, -лөр; -дар, -дер, -дор, -дөр; -тар, -тер,
-тор, -төр;
в)-лык, -лик, -лук, -лүк; -дык, -дик, -дук, -дүк; -тык, -тик,
-тук, -түк;
г)-ны, -ни, -ну, -нү; -ды, -ди, -ду, -дү; -ты, -ти, -ту, -тү;
д)-нын, -нин, -нун, -нүн; дын. -дин, -дун, -дүн; -тын, -тин,
-тун, -түн.

Кыргыз тилинде эки, төрт, алты жана сегиз варианттуу болуп колдонулуучу мүчөлөр да бар.

Чыгыш жөндөмөсү он бир эле варианттуу: -дан, -ден, -дон, дөн, -тан, -тек, -тон, -төн, -нан, -нен, -нөн, (-нон варианты кездешпейт).

Редукция

Белгилүү бир фонетикалык себептердин натыйжасында сөздөгү айрым тыбыштар үндүн солгун тартып, алсызданып (басаңдап) чыккан абалында айтылат. Мындай кубулуш сөздүн басым түшпөгөн муунунда же басым сөздүн башка муунуна ооп кеткен учурда пайда болот. Бул редукция¹ деп аталат. Кээде айрым бир тыбыштар айтылбай, сөздүн тыбыштык составынан сыйлыгышып түшүп да калат. Түрк тилдеринде мындай фонетикалык кубулуш кеңири учурайт. Бул э л и з и я деп аталат, мунун редукция менен тыгыз байланышы бар. Анткени тыбыштардын мындай түшүрүлүп айтылышы үндүн солгун тартып (басаңдап) калышынын (редукциянын) акыркы натыйжасы болуп саналат²

Редукция — кууш үндүүлөргө көбүрөөк таралган көрүнүш. Буга кыргыз тилиндеги *бул(у)ттуу*, *к(ы)лыч*, *(и)ште* сыяктуу сөздөрдүн оозеки речте айтылышын мисал кылсак болот (редукцияланган үндүүлөр кашаанын ичинде берилди). А. Н. Кононов өзбек тилиндеги кууш үндүүлөрдүн редукцияланышын төмөнкүдөй мисалдар аркылуу көрсөтөт (техникалык себептерден улам автордун транскрипциясын дал өзүндөй бере албагандыктан, редукцияланып айтылган

¹ Редукция — латынча *reductio* (артка карай бурулуу) деген сөздөн алынган термин

² Өзбек адабий тилиндеги мына ушундай көрүнүш туурасында А. Н. Кононов мындай деп жазат: «П д е н и е (элизия) г л а с н ы х тесно связано с ослаблением гласных и является конечным результатом редукции гласных» (автордун «Грамматика современного узбекского литературного языка» (М., Л., 1960) деген эмгегинде, 45-бет)

тыбыштарды кашаага алып белгилешке туура келди): *к(и)ши, п(и)шик, к(и)зил, эш(и)тиб, б(и)ринчи, д(и)ректор, икк(и)та*¹ ж. б.

Кууш үндүүлөр катышкан бир катар сөздөргө таандык мүчөлөр жалганган учурда басымдын башка муунга оошуп кетүүсү эң эле активдүү көрүнүшкө ээ болот. Мындай учурда сөздүн аяккы муунундагы [ы], [и], [у], [ү] тыбыштары редуцияланат да, сыйлыгышып түшүп калат. Буга кыргыз тилинен төмөнкүдөй мисалдарды келтирүүгө болот: *дайын* — *дайным, дайның, дайны*; *айыл* — *айлым, айлың, айлы*; *пейил* — *пейлим, пейлиң, пейли*; *моюн* — *мойнум, мойнуң, мойну*; *эрин* — *эрдим, эрдиң, эрди*.

Мындай типтеги редуция казак, өзбек, татар ж. б. түрк тилдерине да кеңири мүнөздүү. Буга төмөнкүдөй мисалдар далил болот. Өзбек тилинен: *угил + и > угли, багир + и > багри, огиз + и > огзи, бурун + и > бурни*. Казак тилинен: *орын + ы > орны, ерін + і > ерні, карын + ы > карны, ерік + і > еркі, бөрік + і > бөркі*. Татар тилинен: *күңел* («көңүл») — *күңле, килен* («келин») — *килне, муйын* («моюн») — *муйны, борын* («му-рун») — *борны*.

Жанаша айтылган сөздөрдүн биринчиси үндүү менен аяктап, ага удаалаш айтылган кийинки сөз да үндүү менен башталса, бул эки сөздүн чегиндеги үндүүлөрдүн экөө тен бирдей денгээлде айтыла бербейт. Кантсе да биринчи сөздүн аягындагы же экинчи сөздүн башындагы үндүү күңүрттөнүп, өзүнүн баштапкы айтылыш нормасын толук сактай албай, ал турсун, такыр сыйлыгышып түшүп калууга чейин барат. Ошол себептен улам, м а с е л е н, *тору ат, алты ай, кайын* ага сыяктуу сөздөр кыргыз, казак тилдеринде *торат, алтай, кайнага* сыяктуу кыска формага айланып калат. Кыргыз тилинен келтирилген төмөнкүдөй мисалдарда да ушул сыяктуу сыйлыгышуу бар, бирок кыргыз орфографиясында булардын мындай оозеки айтылыштагы нормасына жол берилбейт. Мисалы:

жазылышы:

айтылышы:

кара уй

каруй

---

¹ Мисалдар А. Н. Кононовдун жогоруда аталган эмгегинен алынды (45-бет).

<i>кара ат</i>	<i>карат</i>
<i>кула ат</i>	<i>кулат</i>
<i>ала өпкө</i>	<i>алөпкө</i>
<i>таба албайт</i>	<i>табалбайт</i>
<i>келе албайт</i>	<i>келалбайт</i>
<i>биле албайт</i>	<i>билалбайт</i>
<i>айта элек</i>	<i>айталек</i>
<i>көрө элек</i>	<i>көрөлек</i>
<i>биле элек</i>	<i>билелек</i>

Редукция менен элизия жогоркудай үндүү тыбыштарга гана мүнөздүү көрүнүш эмес. Мындай фонетикалык кубулуш үнсүз тыбыштарга да таралат. Алсак, кыргыз тилинде колдонулуп жүргөн бир катар араб-иран сөздөрүнүн эне тилге бөтөн (мүнөздүү болбогон) тыбыштары түшүрүлүп, ал сөздөрдүн айтылышы жалпы элдик нормага жакындашып «жөнөкөйлөшкөн» түргө айланып кеткен. Мисалы: *эсел* (арабча *хе-саб*), *урмат* (арабча *хурмэт*), *укук* (арабча *хухук*), *окуя* (арабча *хекайэ, хекайэт*), *эч* (иранча *хич*) ж. б.

Кыргыз адабий тилинде *орок, элек, тарак* болуп колдонулуп жүргөн сөздөр мурда *ор гок, элгек, таргак* сыяктуу баштапкы формасынын өзгөрүп кетишинен (үнсүз [г] тыбышынын түшүп калышынан) улам келип чыккан. Баштапкысы кыргыз диалектилеринде азырга чейин бар, булар эски түрк тилдеринде ушундай тыбыштык түрдө колдонулуп келгендигин байыркы жазма эстеликтерде кезиккен *оргак, таргак* деген зат атооч сөздөр жана *элга* (кырг. *эле*) деген этиш сөз аркылуу далилдешке болот¹ Оозеки речте учураган *окус* (*окуста, окустат*) сыяктуу тыбыштык форма *кокус* деген сөздүн [к] тыбышы түшүп айтылуудан улам пайда болгон. Бул тыбыштын сөз ортосунда жана сөз аягында түшүрүлүп айтылышы кыргыз тилиндеги төмөнкүдөй сөздөрдөн учурайт: *жымыр* — *жымкыр*, *көмөр* — *көмкөр*, *тара* — *тарка*, *уруй* — *уркуй*, *чуму* — *чумку*, *чачы* — *чачык*, *тепке* — *тепкек*. Бир катар сөздөрдө [л] тыбышынын түшүп калышын төмөнкүдөй

¹ Кара: Древнетюркский словарь. Л. 1969 с.170,370,537.

мисалдардан көрүүгө болот: *ошо — ошол, тиги — тигил, а — ал, бу — бул, ушу — ушул, отур — олтур* ж. б. Кыргызстандын түштүк райондорунда *келген, болгон, келбейт, болбойт* сыяктуу сөздөр диалектилик өзгөчөлүк катарында *богон, кеген, бобойт, кебейт* болуп да колдонула берет.

Диалектилик өзгөчөлүк катары [н] тыбышынын сөз башында түшүрүлүп айтылышы — Кыргызстандын түндүк райондоруна кеңири тараган көрүнүш. Ошол себептен улам *Нурманбет, Нургазы, Ныязаалы, Нусуп* сыяктуу адам аттары бул тараптагы кыргыздарда кээде *Урманбет, Ургазы, Иязаалы, Усуп* болуп да колдонулуп жүрөт. Мындай энчилүү аттарды гана эмес, жалпы аттарды да [н] тыбышын сөз башынан түшүрүп айтуу бул аймактагы кыргыздардын нукура диалектилик белгиси болуп келгендигин диалектологиялык изилдөөлөрдө берилип келе жаткан *ике* (нике), *өшөр* (нөшөр), *айза* (найза), *оопаз* (ноопаз), *асыя* (насыя), *уска* (нуска), *ым* (ным), *окто* (нокто), *оокас* (ноокас) ж. б. сөздөр аркылуу аныкташка болот.

Оозеки речте орусча *сердце, солнце, поздно, честный, повестка* сыяктуу сөздөр бир үнсүз тыбышын түшүрүп, *серце, сонце, позне, чэсный, павеска* түрүндө колдонулат. Орус тилине кеңири мүнөздүү болгон мындай тыбыштык өзгөрүү *д и э р е з а*¹ деп аталат. Сөз аягында [ст] сыяктуу эки каткалаң үнсүздүн кабатталып айтылышы кыргыз тилинин муун структурасына мүнөздүү көрүнүш болбогондуктан, *дост* (өзб. *дуст*) деген сөздүн аяккы [т] тыбышы да түшүрүлүп, *дос* түрүндө айтылып калган. Мындай тыбыштык өзгөрүү кыргыз лексикасына орус тили аркылуу келип кирген *артист, тракторист, машинист, шахматист, футболист, капиталист, журналист* сыяктуу сөздөрдүн оозеки речте колдонулушунан (*артис, тракторис, машинис, шахматис, футболис, капиталис, журналис*) ачык көрүнөт.

¹ Дизреза – грекче *diarsesis* (ажырап кетүү, бөлүнүп калуу) деген сөздө алынган термин.

Фонетикалык процесстердин башка түрлөрү

Речтик агымда үндүүлөрдүн жана үнсүздөрдүн өз-өзүндө боло турган тыбыштык өзгөрүүлөрү туурасында буга чейинки сингармонизм, ассимиляция, диссимиляция деп аталган параграфтарда айрым-айрым айтылып өттү. Бирок тыбыштардын өзгөрүшү бул сыяктуу бир түрдүү таасирдин натыйжасында, тактап айтканда, жалаң үндүүлөрдүн же жалаң үнсүздөрдүн арасында гана боло бербейт. Жанаша колдонулган үндүүлөр менен үнсүздөр да бири-бирине таасир этип, речтик агымда өз ара ыңгайлашып турат. Мындай ыңгайлашуу аккомодация¹ деп аталат.

Сингармонизмдин таңдай үндөштүгү деген закону боюнча алып караганыбызда, түрк тилдеринде, анын ичинде кыргыз тилинде да, үнсүз тыбыштардын сапаты өзү менен жанаша айтылган үндүүлөрдүн сапатына жараша ыңгайлашып өзгөрөт. Буга биз [к], [г], [л] фонемаларынын ичке үндүүлөр менен (*кереге, көл*) жана жоон үндүүлөр менен (*карагай, кол*) катар келип, ар түрдүү сапатка ээ болуп айтылышын мисалга келтирсек болот.

Үндүүлөрдүн сапаты бардык үнсүз тыбыштарга таасир этиши — сингармонизм закондору күчтүү сакталган тилдердин бирден-бир касиети. Жалпы эле түрк тилдери, ошонун ичинде кыргыз тили да, ушундай тилдердин тобуна кирери белгилүү. Үнсүздөрдүн үндүүлөргө карата ыңгайлаша турган закон ченемдүүлүгү өкүм сүргөн тилдер үчүн [к], [г] гана эмес, бардык үнсүз фонемалардын жоон жана ичке үндүүлөр менен айтылган учурдагысын өз-өзүнчө тамга менен белгилөөнүн зарылдыгы жок деп, бул маселени фонологдор туура аныкташкан. Кыргыз, түркмөн, татар, алтай тилдеринде, ошондой эле Түркиядагы түрктөрдө [к], [г] фонемалары үчүн бир гана тамга алуу керек деп, өздөрүнүн улуттук алфавитине ашыкча тамгаларды жүктөй бербегендиги жогоркудай фонетикалык закон ченемдүүлүктүн негизинде келип чыккан туура аракет болуп саналат.

Кыргыздар кириллицага өтүп, жаңы алфавитин түзүп жаткан мезгилде проф. К. К. Юдахин ушул маселеге катуу кийлигишип,

¹ Аккомодация – латынча accommodation (ыңгайлашуу) деген сөздөн алынган термин.

кыргыз алфавитин ашыкча жүктөн сактап калгандыгы белгилүү. Муну түшүнбөгөн айрым адамдар алиге чейин ушул маселенин тегерегинде катуу талаш-тартыш туудуруп жүрүшөт.

Үндүүлөрдүн үнсүз тыбыштарга тийгизген таасири каткалаңдарды жумшак үнсүздөргө өткөрүп өзгөртүү жагынан да көрүнөт. Демек, речтик агымда үнсүздөр үндүү тыбыштарга мына ушул жагынан да белгилүү деңгээлде ыңгайлашып турат.

Каткалаң үнсүздөрдүн жумшарышы алтай, хакас, тува сыяктуу бир катар түрк тилдеринде өтө кеңири өнүккөн. Аларда үндүү тыбыштардын таасири аркылуу бардык каткалаң үнсүздөр комбинатордук өзгөрүүгө учурап, өзүнүн жумшак түгөйлөрүнө өтүп айтыла берет. Буга тува тилинен төмөнкүдөй мисал келтирсек болот: *кижи* («киши»), *кижен* («кишен»), *ажык* («ачык»), *бажы* («башы»), *эжик* («эшик»), *көжөгө* («көшөгө»), *көжээ* («кечээ»), *эдик* («этек»), *чадыр* («чатыр»); алтай тилинен: *кижи*, *бажы*, *көжөгө*, *эжик*, *эдек*; хакас тилинен: *кужук* («күчүк»), *судем* («сүтүм»), *адым* («атым»), *кiзi//кiжi* («киши»), *iЗiK* («эшик»), *тазым//тажым* («ташым»), *пазым//пажым* («башым»), *шажым//сазым* («чачым») ж. б.

Түркмөн тилинде болсо [к], [я], [т], [ч] тыбыштары гана жумшарат, калган каткалаң үнсүздөр үндүүлөрдүн таасирине баш ийип өзгөрө бербейт. Ал эми кыргыз тилинде болсо үндүүлөрдүн таасирине карай жумшарып айтылуучу тыбыштардын саны өтө эле аз. Алар: [к], [п]. Бул тыбыштар казак тилинде да ушул сыяктуу комбинатордук өзгөрүүгө учурайт.

Булардын үндүүлөр аркылуу жумшарып өзгөрүүсү көбүнчө регрессивдүү аккомодациялык кубулуштарга жатат, прогрессивдүү аккомодация боюнча өзгөрүшү анча кеңири өнүккөн эмес. Эгерде башкы тыбышы үндүү менен келген мүчөлөр жалганса, сөз аягындагы [к], [п] тыбыштары жумшарып, [к > г], [п > б] болуп өзгөрөт. Демек, мүчөдөгү үндүү тыбыштар өзүнөн мурдагы каткалаң үнсүздөргө таасир этет. Жазууда да булардын ушул сыяктуу өзгөргөн түрү сактала берет. М и с а л ы: *бак + ым > багым*, *жук + уу > жузуу*, *чык + ар > чыгар*, *тек + ы > теги*, *тик + уу > тигүү*, *көк + ар > көгөр*, *топ + ым > тобум*, *чап + уу > чабуу*, *сеп + ыл > себил* ж. б.

Бири-бирине катар келип айтылган эки сөздүн биринчиси каткалаң [к], [п] тыбыштарынын бири менен аяктап, андан

кийинки сөз үндүү тыбыш менен башталса, ал каткалаңдар өзүнөн кийинки үндүү тыбышка карата өзгөрүп, [г], [б] тыбыштарына өтөт, бирок мындай өзгөрүү жазууда берилбейт.

М и с а л ы:

айтылышы:

жазылышы:

агала

ак ала

көгала

көк ала

турагуй

турак үй

жогеле

жок эле

бегекен

бек экен

кебук

көп ук

чөбүймөк

чөп уймөк

сатыбал

сатып ал

тобойно

топ ойно

Бул айтылган тыбыштардын прогрессивдүү аккомодация боюнча өзгөрүшүн төмөнкүдөй мисалдардан керүүгө болот (бирок мындай өзгөрүү эки сөз ортосунда гана учурайт).

айтылышы:

жазылышы:

алагийиз

ала кийиз

карагара

кара карга

соокелди

соо келди

суугуйду

суу куйду

барагой

бара кой

алдагачан

алда качан

эртегел

эрте кел

карагүрөң

кара курөң

тоо гийик

тоо кийик

Үнсүздөрдүн жогоркудай өзгөрүүсү эки сөз ортосунда уяң үнсүз+каткалан үнсүз болуп айтылып калган учурда да боло бериши мүмкүн. Жазууда булардын өзгөрбөгөн түрүнө гана

жол берилет. М и с а л ы: *таңгалды < таң калды, меңгим < мен ким, жөңгой < жөн кой, шамгуйду < шам куйду, каргетти < кар кетти, тоңгийди < тон кийди ж. б.*

Бирок бул каткалаң үнсүздөр бардык учурда эле үндүүлөрдүн таасиринен улам өзгөрө бербейт. Айрым учурда булар эки үндүүнүн ортосунда келип айтылганына карабастан, өзүнүн каткалан абалында кала бериши да мүмкүн. Маселен, *бек, кек, шек* деген сөздөр мүчөлөр аркылуу өзгөрүп, *беки, бекем, кекен, шекин* болуп, аяккы үнсүз тыбышы каткалаң боюнча кала берет. Аягы [к], [п] тыбыштары менен келген тууранды сөздөргө *-ылда* мүчөсү айкашкан учурда да бул каткалаң үнсүздөр жумшарбастан, мурдагы калыбынча колдонула берет. М и с а л ы: *бак + ылда — бакылда, шак + ылда — шакылда, как + ылда — какылда, куңк + ылда — куңкулда, дүк + ылда — дүкүлдө, топ + ылда — топулда, дүп + ылда — дүпүлдө ж. б.*

Фонетикалык процесстердин жалпы тобуна кире турган дагы төмөнкүдөй тыбыштык кубулуштар бар.

Эпентеза¹. Сөздөгү тыбыштардын арасына кандайдыр бир кошумча тыбыштын кыстырылып кирип калышы э п е н т е з а¹ деп аталат. Эки үндүүнүн арасына үнсүз тыбыштын кошулуп калышы орус тилине кеңири мүнөздүү. Орус тилинин диалектилеринде же элдин карапайым сүйлөө речинде *радио* деген сөздүн *радиво*, ал эми *нрав*, *срам* деген сөздөрдүн *ндрав*, *страм* болуп колдонулушу, *Ларион*, *Родион*, *Леонтий* сыяктуу энчилүү аттардын *Ларивон*, *Родивон*, *Левонтий* болуп айтылышы тыбыштык кубулуштардын ушул түрүнө жатат. Сырттан кабыл алынган сөздөр эне тилдин тыбыштык закондоруна ылайыкташып өзгөрсө, мындай кубулуштар эпентезанын жаралышына себеп болушу мүмкүн. Мисалы, кыргыз тилиндеги *керебет* — орусча *кровать* деген сөздөн жаралган эпентезанын бир көрүнүшү, Орус тилинен кабыл алынган *метр*, *литр*, *трактор*, *трико*, *сентябрң*, *октябрң*, *ноябрң*, *декабрь* сыяктуу сөздөрдүн оозеки речте *метир*, *литир*, *тырыйке*, *тырактыр*, *сентябир*, *октябир*, *ноябир*, *декабир* түрүндө айтылып калышы да жогоркудай тыбыштык кубулуштун натыйжасында пайда болгон.

¹ Эпентеза – французча *epenthese*, бул грек тилиндеги *epenthesis* (кошунду) деген сөздөн алы

Протеза. Негизинен, бул эпентеза сыяктуу эле тыбыштык кубулуш, анын бир көрүнүшү болуп саналат. Муну андан айырмалап турган негизги белги катарында төмөнкүдөй өзгөчөлүктү айта кетсек болот, Эпентезада кошумча тыбыш сөздүн ортосуна кыстырылса, протезада мындай тыбыш сөздүн алдына кошулуп айтылат. А.А. Реформатский түрк тилдерине мындай кубулуш өтө мүнөздүү деп, бул оюн орус тилинен кабыл алынган сөздөрдүн айтылышын мисалга келтирүү аркылуу бекемдейт¹. Сөз башында эки үнсүз тыбыштын катар келиши кыргыз тилинин (бул тилдерине да тиешелүү) муун структурасынын кадимки стандартына ылайык келбегендиктен *стол, стакан, справка, станция, штан, шкаф, штраф* сыяктуу орус тилинен кабыл алынган сөздөр оозеки речте *үстөл, ыстанан, ыспырапке, ыштан, ышкап* ыштарап түрүндө айтылып келди. Айрымдары (*үстөл, ыштан ж.б.*) ушундай айтылышы боюнча адабий норма катары кабыл алынып, азырга чейин колдонулуп келе жатат.

Сөз башында [л],[р] тыбыштарынын колдонулушу кыргыздын төл сөздөрүнө мүнөздүү көрүнүш эмес. Ошондуктан төмөнкүдөй араб-иран сөздөрү да протезаланып (башына үндүү тыбыш кошулуп) айтылат. булар ушул турушунда жазылып жа жүрөт: *ылай, ылайык, ыраң, ырай, ырайым, ыраазы, ыракмат, илеген.*

Кыргыз тилиндеги орус деген сөздүн (*орус эли, орус тили*) алдындагы үндүү протезалануунун натыйжасында болгон,бул этноним өзбек адабий тилинде, рус түрүндө колдонулат: *рус тили, рус мадаияты, рус халки.*

Метатеза. Сөз ичиндеги тыбыштардын орун алмашып өзгөрүү кубулушу метатеза деп аталат. Бул – түрк тилдеринде кеңири кездеше турган фонетикалык кубулуштардын бири. Аны төмөнкүдөй бир катар сөздөрдүн түрк тилдериндеги тыбыштык көрүнүшүнө назар салып, бирин экинчисине салыштыруу аркылуу баам кылсак болот. Мисалга өпкө деген сөздү алсак, мунун үнсүз тыбыштары биринде [пк], экинчисинде [кп] түрүндө болуп (өкпө), орундары алмашкан көрүнүштө болуп турат. А.А.Пальмбах менен Ф.Г. Исхаковдун маалыматы боюнча алып караганда, бул сөздүн [пк] сыяктуу тыбыштык айкалышы менен колдонулушу кыргыз, кумык, өзбек, уйгур, татар тилдерине, ал эми [кп] түрүндөгү айкалыш менен колдонулушу алтай, казак,

¹ А.А.Реформатский Введение в языкознание. М 1960. ст.172

ногой, тува, хакас тилдерине туура келет¹. Муну авторлордун төмөнкүдөй мисалдарынан көрүүгө болот:

алт. өкпө - кырг. өпкө

каз. өпкө – кум. өпге

ног. өкпө - өзб. улка

тув. өкпе – уйг. өпкө

хак. өклу – тат. үлкө

Кыргызча *терезе* деген сөз башкырт тилинде *т[э]р[э]*, кыргызча *жамгыр* түрүндө колдонулган сөз түркмөнчө *ягмыр*, кыргызча *капкан* болуп айтылса, бул сөз хакас адабий тилинде *хахпан* түрүндө айтылат. Тува тилинде өдүрөк, ышкаш, сакак түрүндө айтылган сөздөрдүн тыбыштык орун тартибин кыргыз тилиндеги ушул сөздөргө салыштырсак, *өрдөк*, *окшош*, *аксак* сыяктуу өзгөчө тыбыштык көрүнүштө болуп чыгат. Кыргызча тамга деген сөз түркмөнчө тагма түрүндө айтылат.

Жыйынтыктап айтканда, метатеза кубулушу түрк тилдеринин эң эле көп сөздөрүнө таралган. Аны ар бир түрк тилдеринин жогоркудай фактыларын өз ара салыштырып, алардын кайсы тыбыштарынын орун тартиби кандайча оошуп кетерин аныкташка болот.

Метатеза бир эле тилдин өзүндөгү сөздөрдүн тыбыштык жактан өзгөчөлөнүп колдонулушу аркылуу да пайда болот. Алсак, айрым бир сөздөрдүн жергиликтүү диалектилерде же оозеки айтылышы анын адабий тилдеги колдонулуш нормасынан өзгөчөлөнүп, натыйжада кээ бир тыбыштардын орун тартиби алмашылган абалда болуп калат. Буга казак тилиндеги *капкан* – *какпан*, *тепки* – *тепки*, *түпкир* – *түкпир* сыяктуу айтылыштарды мисал кылсак болот. Кыргыз тилиндеги сөздөгү жанаша колдонулган тыбыштар да, кээде обочо жайгашкан тыбыштар да жогоркудай орун которуштуруп, метатеза кубулуштарын жаратат. Мисалы: *бөксө* - *бөскө*, *мыкчы* – *мычки*, *чепкен* – *чекмен*, *курумшу* – *курмушу*, *кыргый* – *кыйгыр*, *кыйнал* – *кыйлан*, *тегирмен* – *темирген*, *көңтөрүш* – *төңкөрүш*, *күмөн* – *күнөм*, *каракчы* – *карачки*, *жылаңач* – *жыңалач* ж.б.

¹ А.А.Пальмбах, Ф.Г.Исхаков. Явление метатезы в тувинском и некоторых других языках. Сб. «Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков» Фонетика. М. 1955 с.293

ОРФОЭПИЯ

Орфоэпия жөнүндө түшүнүк

Ар бир элдин адабий тилинин белгилүү деңгээлде калыптанып, оозеки речте эреже катары кармана турган орфоэпиялык нормалары болууга тийиш. Тилдин сүйлөө речте колдонулган бирдиктүү адабий нормаларын аныктоочу эрежелердин жыйындысы орфоэпия¹ деп аталат. Орфоэпия менен фонетиканын тыгыз байланышы бар. Адабий тил өзүнүн орфоэпиялык эрежелерин нормалаштырып, аларды бирдиктүү (жалпы элдик) деңгээлге жеткирүүдө тилдин фонемалык системасын, фонемалардын речтик агымда пайда болгон түрдүүчө өзгөрүү закондорун негизге алып, оозеки речте же диалектилерде колдонулуп жүргөн ар түрдүү айтылыштардын ичинен тил практикасына ылайыктуусун, ийкемдүүсүн иргейт, аныктайт. Ошентип, адабий нормада сүйлөөнүн эталону болгон бирдиктүү орфоэпиялык эрежелер жаралат.

Ар бир адабий тилдин орфоэпиясы тыбыштардын сүйлөө процессинде өз ара айкалышып турган тиркемин гана эмес, жалпы эле сөздүн өзүн, фразаларды туура айтуунун эрежелерин да өз ичине камтыйт. Анткени сөздөр менен сөз айкаштарынын айтылыш жана жазылыш нормалары ар дайым эле бири-бирине төп келе бербейт. Мисалы, «Түн бою тынбай жааган жамгыр эртеси күн кечтеп калган маалда басылды» деген сүйлөмдөгү *түн бою*, *тынбай*, *кечтеп* сыяктуу сөздөргө көңүл буруп көрөлү. Булардын оозеки речте *түм бою тымбай*, *кештеп* болуп айтылышы тилдин орфоэпиялык нормаларына туура келет да, жазылышынан кескин айырмаланып турат. Анткени мындай сөздөрдөгү тыбыштардын [н + б], [ч + т] болуп айкалышкан комбинациясы [н > м], [ч > ш] сыяктуу өзгөрүүлөрдү жаратат.

Ошол себептен улам орфоэпияга түздөн-түз тиешеси болгон жогоркудай тыбыштык кубулуштар туулат.

---

¹ *Орфоэпия* — грекче ойгюз (түз, туура) жана ероз (сөз, сүйлөө) деген сүздөрдөн куралып жасалган термин.

Жазылышы менен айтылышы бири-биринен алыстап, жазылыш жагы тилдин орфографиялык эрежелерине туура келсе, айтылышы орфоэпиянын талаптарына төп келе турган учурлар тил практикасында кеңири кездешет. Буга орус тилинен да төмөнкүдөй мисалдарды келтирсек болот. Жазууда *будет* болуп колдонулса, оозеки речте бул сөз *буит* түрүндө да айтыла берет, жазылышта *сберкасса, сделать, сделка* түрүндө колдонулган сөздөр оозеки речте *зберкасса, зделать, зделка* болуп айтылат. Сөздүн басымсыз айтылган муундарында «о» тамгасы келип жазыла турган төмөнкүдөй сөздөр орус тилиде [а] тыбышы аркылуу айтылат: *кастюм, раман, рамашка, кастер, вада* ж. б. (бул мисалдарда басым түшпөй айтылып жаткан биринчи муундагы үндүү [о] түрүндө эмес, [а] түрүндө айтылып жатышына назар салуубуз керек).

Жалпы эле басым маселеси — орус орфоэпиясындагы олуттуу мааниге ээ болгон ири маселелердин бири. Анткени орус тилинде басым сөздүн белгилүү бир муунуна түшпөстөн, анын орду ар кандай муунга туура келе берет. Ошондуктан ар бир сөздөгү басымдын ордун так аныктап, аны адабий нормага шайкеш келтирип, туура колдоно билиштин өзү да оңой-олтоң эле ишке аша койбойт. Бул тилде үндүү тыбыштардын басым түшкөн муундагы айтылышы кээде басымсыз муундагы айтылышынан айырмаланып калат. Алсак, орусча *вода, нога* деген сөздөрдөгү [о] басымсыз айтылган үчүн [а] түрүндө колдонулуп (*вада, нага* сыяктуу болуп), бирок ушул эле сөздөрдү табыш жөндөмөсүнө коюп, *воду, ногу* түрүндө өзгөртүп колдонсок, биринчи муундагы [о] басым аркылуу өз калыбынча айтылары мына ушундай тыбыштык кубулуштардын бир көрүнүшүн элестетет. Басымдын ар башка муунга түшүрүлүп айтылышы аркылуу бири-биринен айырмалуу ар башка сөздөр маани жактан ажыратылат. М и с а л ы: *атлас* (географиялык же анатомиялык атлас) — атлас (жибек кездеменин бир түрү); *замок* (сепил, чеп) — замок (кулпу) ж. б.

Орус тилинде басымды туура колдонууга жетектей турган ар кандай справочниктердин иштелип чыгышы, орусча сөздүктөрдө басымдын белгиси коюлуп, ар бир сөздүн туура айтылышын аныктап берүүгө жасалган аракеттер орус

орфоэпиясында басымдын канчалык чоң мааниге ээ экендигин айдан ачык айгинелеп турат. Түрк тилдеринде ошондой эле кыргыз тилинде да басым маселеси орфоэпия үчүн орус тилиндегидей орчундуу маселелерден болуп саналбайт. Анткени бул тилдерде басымдын орду, негизинен, туруктуу.

Тыбыштардын бир сөз ичинде да, ошондой эле жанаша айтылган эки сөздүн аралыгында да бири-бирине, өз ара ыңгайлашып, үндөшүү абалында айтылышы орфоэпиялык эрежелерге негиз боло турган закон ченемдүүлүккө жатат. Буларды эсепке алмайынча, адабий тил өзүнүн айтылыш нормаларын тактай албай, чар жайыттык, баш аламандык көбөйө берет. Сөздөр кандай жазылса, аны ошол белгисине карап айтууга аракет кылсак, анда биз, маселен, *бала, болочок, бөлчөк, бер, бил* деген сөздөрдөгү жана *аба, абал, дөбө, табышмак, обон* сыяктуу сөздөрдөгү [б] тыбышына бирдей мамиле жасап, ар бир учурдагысын өз-өзүнө ылайыктуу орфоэпиялык норма боюнча айта албаган болор элек.

Жанаша айтылган эки сөздүн, кээде үч сөздүн аралыгындагы үндүү, үнсүз тыбыштар түрдүүчө фонетикалык кубулуштарга дуушар болору эсепке алынбаса, анда *ак ала, көк ала, ала карга, ак улак, туз сал, таап алды, бере албайт, таба албай калды, айтып бере койду* сыяктуу татаал сөздөрдү тийиштүү орфоэпиялык норма боюнча туура айтууга мүмкүн эмес. Анткени булардын бири-бирине жанашып турган ички чегиндеги үндүүлөр менен үнсүздөр жазылышы боюнча эмес, өзүнө тиешелүү орфоэпиялык нормасы боюнча айтылат. Өз эне тилин жакшы билген кыргыз мындай сөздөрдүн жазылышы менен айтылышын чаташтырбай, ар бирин өз орду менен туура колдоно алат.

Жалпы элдик адабий тилдин орфоэпиялык эрежелери адабий нормага сыйбаган нукура диалектилик өзгөчөлүктөргө карама-каршы туруп, алардын күндөлүк байланыш-катыштан четтелиши жана адабий тилдин тазалыгы үчүн кызмат кылышы керек.

Адабий тилдин орфоэпиялык нормаларынын калыптанышына, алардын күндөлүк байланыш-катышта туура сакталып, жетекчиликке алынышына, ошол аркылуу тил маданиятынын өркүндөшүнө мектептер менен жогорку окуу

жайларынын, театр, кино ж. б. маданий мекемелердин, радио уктуруу менен теле берүүлөрдүн аткарган иштери айрыкча чоң роль ойнойт. Ар бир билимдүү адам сөздөрдү жалпыга бирдей адабий нормалар боюнча туура жазууга да жана орфоэпиялык нормаларды бузбай, туура айтууга да аракет кылса, анын тил маданияты өркүндөйт, сабаттуулугу артат.

Кыргыз тилиндеги бардык эле сөздөр кыргыз элинин бүткүл өкүлдөрү тарабынан адабий тилдегидей бир түрдүү норма боюнча айтыла бербейт. Анткени кыргыз тилинин адабий формасы менен катар анын жергиликтүү диалектилик формасы да азырынча байланыш-катыш куралынын милдетин аздыр-көптүр аткарып келе жатат. Демек, кыргыз тилинин жергиликтүү диалектилик өзгөчөлүктөрү толук жоюлуп, алардын орду адабий нормалар менен толукталып бүттү деп айтуу азырынча эртелик кылат. Адабий тилдик норма боюнча сүйлөөгө толук үйрөнө элек айрым адамдар бир катар сөздөрдү орфоэпиялык эрежелерге ылайык туура айта албай, аларды диалектилик айтылышы боюнча колдонушу мүмкүн. Маселен, Талас өрөөнүндө жана Кыргызстандын түштүгүндөгү айрым райондордо жашаган жергиликтүү өкүлдөр *тоо, суу, күйөө, бирөө, элүү* сыяктуу сөздөрдү адабий тилдегидей созулма үндүү менен айтпастан, *томо, сума, күйөм, бирөм, элүү* түрүндө дифтонг аркылуу колдонушат. Чүйдө, Таласта жана Нарын областынын аймагында жашаган кыргыздарда [з], [с] тыбыштарынын ар бири өз-өз орду менен так колдонулбастан, [с] менен айтылып, [з] тыбышы колдонулбай калышы учурай берет. Демек, мындай өкүлдөрдүн речинде *зарыл, кызыл, кыз* деген сөздөр *сарыл, кысыл, кыс* болуп айтыла бериши мүмкүн. Ысык-Көл аймагындагы айрым жергиликтүү өкүлдөр *пияз, маки, чабалекей* деген сөздөрдү *мыяз, баки, чабиекей* деп айтары диалектологиялык изилдөөлөрдө көрсөтүлгөн.

Бул өңдүү айтылыштар адабий нормага жатпаган, нукура диалектилик көрүнүштөрдөн болуп саналат. Кыргыз адабий тилинин орфоэпиялык эрежелери мына ушул өңдүү диалектилик өзгөчөлүктөрдү жоюп, адабий нормалардын тезирээк калыптанышын камсыз кылышы керек. Орфоэпиялык эрежелердин дагы бир негизги милдети адабий тилде жазылышы менен айтылышы бирдей боло бербеген сөздөрдү талдоого алып, алардын айтылыш нормасын тактап көрсөтүү

болуп саналат. Мындай сөздөргө жазылышы — *тынчтык, нанбы, тунбу, бирөө, экөө*, ал эми айтылышы — *тынштык, намбы, түңкү, бүрөө, өкөө* болуп колдонулуп жүргөн фактыларды кошууга болот.

Кыргыз тилине орус тилинен кирген кээ бир сөздөрдүн да айтылышы менен жазылышы бирдей боло бербейт. Мисалы: айтылышы — *раман, клуп, парат*, жазылышы — *роман, клуб, парад*.

Мындай сөздөрдүн айтылышын жазылышына окшоштуруп колдонуу да туура боло бербейт. Айтылышы кандай болсо, жазылышын ошого окшоштуруп койсок, анда булар тилдин орфографиялык нормасына ылайык келбей калат. Ошондуктан бул эки маселени бири-бири менен чаташтырбоо керек.

Кыргыз орфоэпиясынын негизги эрежелери

Жергиликтүү диалектилердин орфоэпиялык жактан адабий тилден өзгөчөлөнүп турган айрым мүнөздүү белгилери жөнүндө буга чейин кыскача баяндалып өттү. Төмөндө бул өңдүү дагы бир катар фактылардын адабий тилге орфоэпиялык норма катары кабыл алынган жана кабыл алынбай, нукура диалектилик факт катары эсептеле турган түрлөрүнө кыскача токтоло кетелиз.

1. Адабий тилде [н] тыбышы сөз башында туруктуу сакталып айтылат: *нарк, найза, нагыз, начар, нике, нокто, небере, нечен, нөшөр, ным (нымдуу, нымда), номер*.

2. Түштүк диалектиде [г] тыбышы менен башталып айтылуучу бир катар сөздөр адабий тилде [к] тыбышы менен айтылат: *кел, килем, кумбөз, күнөө*. Бирок *гул, газета, газ, гектар, гербарий, гудок* сыяктуу бөтөн сөздөр адабий тилде [г] тыбышы менен айтыла берет.

3. Адабий тилдин орфоэпиялык нормасы боюнча *пайда, пахта, пейил, пул, пикир, пенде* сыяктуу сөздөр [п] тыбышы менен башталып айтылат. Булардын түндүк диалектидегидей [б] аркылуу айтылышы адабий нормага жатпайт

4. Кыргыз тилинин түштүк диалектисине мүнөздүү болгон [д] тыбышы адабий тилдин орфоэпиялык нормасына туура келбейт. Ошондуктан түштүктө *кэсэл, мэйдэ, мэрт, гэл*,

шээр, мээни, бээри түрүндө айтылуучу сөздөрдүн *кесел, майда, март, көп, шаар, маани, баары* болуп айтылышы гана орфоэпиялык нормага ылайык келет.

5. Кээ бир этиш сөздөрдөн [л] тыбышын түшүрүп айтуу (*кебейт, бобойт, кеген, богон*) адабий тилдин нормасына ылайык келбейт. Ошондуктан түштүктүн айрым райондорунда жашаган жергиликтүү өкүлдөрдүн речинен орун алган мындай өзгөчөлүк орфоэпиялык нормага сыйбай турган көрүнүш болуп саналат.

Сөздөрдүн айтылышы менен жазылышынын бири-бирине туура келбей калышы кайсы учурда пайда болот, андай сөздөрдүн айтылыш нормасы кандай болмокчу? Төмөндө орфоэпиялык эрежелердин мына ушул маселеге тиешелүү жерлерин талдап көрөбүз.

I. ҮНСҮЗ ТЫБЫШТАР БОЮНЧА

1. Каткаландашуу. Бир сөз ичинде же жанаша айтылган эки сөздүн ортосунда [зс] түрүндө кабат келген үнсүздөр [сс] болуп айтылып калат. Анткени булардын бири жумшак, экинчиси каткалаң үнсүз болгондуктан, бири-бирине таасир этүүнүн натыйжасында [зс > сс] болуп өзгөрөт. М и с а л ы: *сөссүз* (жазылышы — *сөзсүз*), *туссуз* (жазылышы — *тузсуз*), *сосо* (жазылышы — *созсо*), *жасса* (жазылышы — *жазса*), *көс сал* (жазылышы — *көз сал*), *жүс сом* (жазылышы — *жүз сом*) жана башкалар.

2. Эриндешүү. Ушул сыяктуу кубулуштар [нб], [нм] болуп кабатталып айтылган үнсүздөрдө да учурайт. Бул кабатталган тыбыштардын экинчи түгөйү болгон [б] жана [м] — кош эринчил үнсүздөр, ошондуктан ал өзүнөн мурдагы [н] тыбышын кош эринчил [м] тыбышына өткөрөт да, [нб > мб], [нм > мм] сыяктуу өзгөрүү пайда болот. М и с а л ы: *тамба* (жазылышы — *тан-ба*), *томбу* (жазылышы — *тонбу*), *көрүмбөс* (жазылышы — *көрүнбөс*), *түм бою* (жазылышы — *түн бою*), *тумма* (жазылышы — *тунма*), *жууммайынча* (жазылышы — *жуунмайынча*), *карым май* (жазылышы — *карын май*).

3. Көмөкөйлөшүү. Бир сөз ичинде же жанаша айтылган эки сөз ортосунда [ч] тыбышына [с], [ч], [т] тыбыштары [чс], [чч], [чт] болуп, кабат келип айкашкан учурда [ч] тыбышы [ш] тыбышына

өтүп айтылат. М и с а л ы: *чашса* (жазылышы — *чачса*), *кашты* (жазылышы — *качты*), *ушчул* (жазылышы — *уччул*), *жыгашчы* (жазылышы — *жыгаччы*), *кеш чыкты* (жазылышы — *кеч чыкты*), *күш сынады* (жазылышы — *күч сынады*).

4. Окшошпоо. Жогоркудай эле комбинацияда [н] тыбышы [к], [г] тыбыштары менен кабатталып айкалышса, анда [н] тыбышы [ң] тыбышына өтүп айтылат. М и с а л ы: *түңкү*(жазылышы — *түнкү*), *жааңга*, (жазылышы — *жаанга*), *көңгөн* (жазылышы — *көнгөн*), *ээң калды* (жазылышы — *ээн калды*), *мең келдим* (жазылышы — *мен келдим*).

II. ҮНДҮҮ ТЫБЫШТАР БОЮНЧА

Бири-бирине жанаша айтылган эки сөздүн бирөө үндүү менен аяктап, экинчиси дагы үндүү тыбыш менен башталса, бул үндүүлөрдүн бирөө сыйлыгышып түшүп калат. Мындай айтылыш адабий тилдин орфоэпиялык нормасына толук ылайык келет. Бирок жазууда ал үндүү тыбыш түшүрүлбөстөн, толук сакталып жазылат.

Кыргыз тилинде созулма үндүүлөрдүн бир сөз ичинде кабат келип колдонулушу жана булардын ушул турушунда жазылышы — орфографиялык нормага толук ылайык келе турган көрүнүш. М и с а л ы: *баалоо*, *ээлөө*, *таануу*, *уулоо* (ууга чыгуу), *баалуу*, *суулуу*, *тоолуу*, *куулуу* ж.б. Бирок оозеки речте бул созулмалардын бардыгы тең бирдей деңгээлде созулуп айтылбастан, кантсе да бирөө (көбүнчө кийинки муундагысы) кыска үндүү сыяктуу колдонулары белгилүү. М и с а л ы: *баало*, *ээлө*, *таану*, *ууло* (же *улоо*: *балык улоо*), *баалу*, *суулу*, *тоолу*, *куулу*. Бул сөздөрдүн ушундай түрдө айтылышы кыргыз тилинин орфоэпиялык нормасына төп келет. Демек, мындагы бардык созулмаларды жазылышына карата толук созултуп айтуу орфоэпиялык нормага сыйбайт. Бул сөздөрдүн морфемалык составында (уңгусу менен мүчөсүндө) созулма үндүүлөрдүн колдонулуп жазылышы кыргыз орфографиясынын морфологиялык принцибине ылайык келет. Бирок орфоэпияда ошол созулма үндүүлөр өз калыбында сактала албайт, бирөө созулуп айтылса, экинчиси кыска үндүү сыяктуу созулбай колдонулат.

Кыргыз тилиндеги орус тилинен кабыл алынган сөздөрдүн айтылыш нормасы

Кыргыз тилинин төл сөздөрүндө эмес, орус тилинен кабыл алынган сөздөрдө колдонулуучу [в], [ф], [х], [ц], [щ], [ж] (журнал, вожатый) тыбыштарын жана муун структурасы боюнча төл сөздөрдөн өзгөчөлөнгөн *справка, станция, искусство, трест, текст, пункт, прогресс, процент* ж. б. сөздөрдү орус тилинин орфоэпиялык нормасына ылайык туура колдонуу кийинки мезгилдерде кыргыз адабий тилинде уламдан-улам толугураак өздөштүрүлүп бара жатат.

Кыргыз лексикасына орус тили аркылуу келип кирген сөздөрдүн айрымдарынын айтылышы менен жазылышы бирдей боло бербейт. Мындай сөздөрдүн кыргыз тилиндеги айтылышы жалпы эле орус адабий тилинин орфоэпиялык эрежелеринин талабына толук туура келет. Демек, бул сөздөр орус тилинде да жазылышы боюнча айтылбастан, андан бир аз өзгөчөлөнүп, тийиштүү орфоэпиялык норма боюнча колдонулат. Ал норма ошол сөздөр менен бирге кыргыз адабий тилине да өткөн. Муну төмөнкүдөй мисалдардан көрүүгө болот.

1. Айрым жумшак үнсүздөр сөз аягында каткалаң болуп колдонулат. Мындай өзгөрүш [б], [в], [г], [д], [ж], [з] сыяктуу жумшак үнсүздөр менен аякталган төмөнкүдөй кабыл алынган сөздөрдүн айтылышында кездешет.

[б] ордуна [п] келип айтылган сөздөр: *дуп* (дуб), *клуб* (клуб),

герп (герб), *гардероп* (гардероб), *штап* (штаб);

[в] ордуна [ф] келип айтылган сөздөр: *афтор* (автор), *афтамат* (автомат), *актиф* (актив), *устаф* (устав), *спрафка* (справка);

[д] ордуна [т] келип айтылган сөздөр: *парат* (парад), *отряп* (отряд), *склат* (склад), *доклат* (доклад), *авангартп* (авангард), *миллиарт* (миллиард);

[ж] ордуна [ш] келип айтылган сөздөр: *гараш* (гараж), *багаш* (багаж), *экипаш* (экипаж), *тираш* (тираж), *морш* (морж);

[з] ордуна [с] келип айтылган сөздөр: *союз* (союз), *эскис* (эскиз), *совхос* (совхоз), *синтес* (синтез), *княсь* (князь);

[г] ордуна [к] келип айтылган сөздөр: *биолок* (биолог), *хирурк* (хирург), *комсорк* (комсорг), *пирок* (пирог), *рычаг* (рычаг), *шланк* (шланг).

2. Кээ бир кабыл алынган сөздөрдүн жазууда «о» тамгасы аркылуу берилүүчү, бирок басым түшпөй колдонулуучу муунунда [o > a] сыяктуу өзгөрүү пайда болот да, натыйжада ал муундагы [o] тыбышы [a] түрүндө айтылып калат. М и с а л ы: *арганизм* (организм), *алимпиада* (олимпиада), *актава* (октава), *камиссия* (комиссия), *канцерт* (концерт), *касметика* (косметика), *канспект* (конспект), *кастюм* (костюм), *праграмма* (программа), *прагресс* (прогресс), *прафессор* (профессор), *батаника* (ботаника), *бастон* (бостон), *бакал* (бокал), *баксер* (боксер), *дацент* (доцент), *рояль* (*рояль*), *раман* (роман), *рататор* (ротатор), *салдат* (солдат), *саната* (соната).

Кыргыз эли колдонгон жазуулар жана алфавиттер Жазуунун тарыхынан

Жазуу адамзат маданиятындагы эң улуу жетишкендиктердин бири. Жазуу аркылуу адамзат тарабынан жетишилген илимий-техникалык ийгиликтер, көркөм мурастар саясий-экономикалык, философиялык таанып – билүү, кыскасы, коомдун тарыхый өнүгүш процессинде жаралган бүткүл байлык кийинки муундарга өтөт. Кийинки муун аны өздөштүрүп, андан ары өркүндөтөт. Жазуунун өзүнө таандык узак тарыхы бар. Алгач жазуу пиктография түрүндө, б.а. сүрөт жазуусу болгон. Байыркы адамдардын үңкүрдөгү таш бетине калтырган көптөгөн сүрөттөрү биздин күндөргө чейин келип жетти. Бирок сүрөттүн баары эле пиктограмма болбойт, ага сүрөт аркылуу белгилүү бир маалымат, кабар берүү максатын көздөгөндөрү гана кирет. Пиктограммалар бүгүнкү күндө да колдонулат, алсак, дүкөндүн маңдайына илинген товардын (нан, балык, ж.б.) сүрөттөрү, жол белгилери, ж.б.

Жазуунун кийинки түрү – идеография, б.а. белгилүү бир түшүнүктү камтыган шарттуу белгилер. Мында ар белги бир сөз. Ошондуктан ал кээде логограмма (грек. *logos* – сөз) деп да аталат.

Пиктографиядан идеографияга өтүү сүрөт аркылуу берүүгө мүмкүн болбогон абстракттуу түшүнүктөрдү белгилөө зарылчылыгынан пайда болгон. Мисалы, үйдү, жылкыны,

жааны, ж.б. тартса болот, ал эми “кубаныч”, “кайгы”, “коркоктук”, “акылмандык” өңдүү абстрактуу түшүнүктөрдү тартып көрсөтүү мүмкүн эмес. Идеографияда пиктографиялардын берген мааниси өзгөрөт. Көздүн сүрөтү пиктографияда “көз” деп окулса, ал эми идеографияда “көзү курч” же “көрөгөчтүк”, “кароо”, “көрүү” деген түшүнүктөрдү, ал эми “күндүн сүрөтү”, “ачык күн”, “мезгил”, “күн” дегенди билдириши мүмкүн. Жазуунун бул мезгилинде сүрөт менен түшүнүктүн ортосунда байланыш болушу мүмкүн, бирок ал шарттуу гана түрдө болгон. Идеографиялык жазуулар **иероглифтерге** айланган. Идеографиялык жазуунун ыңгайсыздыгы көптөгөн түшүнүктөрдүн ар бири өзүнчө белги менен белгиленгендиктен, шарттуу белгилердин өтө көбөйүп кеткендигинде. Алсак, кытай тилинде 40 миңден ашык иероглиф бар. Идеограммалар азыркы илимдин ар түрдүү тармактарында колдонулат. М: математикада: +: - x; химияда H₂O (суу), ж.б. Жазуунун андан кийинки өнүгүшү **фонографиялык** жазууну, б.а. “үндү”, “тыбышты” жазууну жараткан. Фонографиялык жазуу мурунку экөөнөн шарттуу белгилердин (тамганын) санынын аздыгы, бирок ыңгайлуулугу жана ийкемдүүлүгү менен айырмаланат. Алгачкы фонографиялык жазуулар муун аркылуу (силлабикалык) же үнсүз тыбыштар аркылуу (консонанттык) жазуу болгон. Үнсүздөр менен жазууда үндүү тыбыштар таптакыр жазылган эмес, же кошумча белгилер аркылуу окулган. М: араб жазуулары.

Адамдар арасында оозеки сүйлөшүү тилине болжол менен 500 миң жыл болсо, алгачкы жазуу, чийүүлөргө 5 миң жылдай болгон деген божомол бар.¹ Оозеки тилдин мүмкүнчүлүгү чектелүү. Ал маалыматты жазма тилдей алыска берип, узакка сактай албайт, б.а. мезгил жана мейкиндик жагынан чектелген. Жазма маалымат миңдеген жылдар бою сакталат. Ошондуктан адамдар тигил же бул маалыматты узак убакытка сактагылары келсе, же элдин эсинде калбагандай кылып унуткаргылары келсе, биринчи кезекте жазып калтырышкан же аны жок кылышкан. Көптөгөн басып алуучулар басып алган жериндеги элдердин жазуу эстеликтерин жок кылышкан, же өзүлөрүнүн жеңишин даңазалаган маалыматтарды кагаз, таш беттерине жазып калтырышкан. Буга 1520-жылы Мексиканы басып алганда, испандыктардын ацтектердин китебин өрттөшү,

¹ Л.Л.Касаткин, Л.П. Крысин, ж.б. Русский язык. I б-л. М., 1989.

фашисттик Германиянын басып алган жерлеринде китептерди жок кылышы, же тескеринсинче, Орхон-Енисей дарыяларынын жээгинен табылган эстеликтердеги Күлтегин, Тонүкүктөрдүн эрдигин жазып калтырышкан учурларды мисал келтирсек болот.

Азыркы учурдагы дүйнө жүзүнө кеңири тараган жазуу системаларынын басымдуу бөлүгү биздин эрага чейин эки миңинчи жылдары пайда болгон Финикия, Сирия, Палестин жазууларынын негизинде жаралган. Финикиялыктар ал кезде Жер ортолук деңиздин чыгыш тарап жээгинде жашашып, белгилүү деңизде сүзүүчүлөрдөн эле. Алар биздин доорго чейинки IX кылымда өзүлөрүнүн жазуулары менен гректерди тааныштырышкан. Гректер үнсүздөрдөн турган финикия жазуусуна үндүү тыбыштарды кошумчалашкан. Финикия жазуусу оңдон солду көздөй жазылган. Байыркы семит жазууларынан келип чыккан азыркы араб жана еврей жазмаларындай. Гректер да адегенде оңдон солго, андан кийин алмак-салмак: оңдон солго, кийинки сап солдон оңго (буурсун сымал) жазылып, акыры азыркысындай солдон оңду көздөй жазып калышкан.

Биздин доорго чейин I миң жылдыкта түштүк Италияны гректер басып алып, тамгасын жайылтышкан. Рим империясынын тушунда латын тили менен жазмасы кеңири тараган, ал эми орто кылымда Европага христиан дининин тарашы менен, анын таасири ого бетер күчөгөн. Биздин доорго чейинки I миң жылдыкта **латын тамгасы** (латиница) толук түзүлүп бүткөн.

863-жылы Византия императору жиберген Константин (Кирилл) жана Мефодий аттуу эки бир тууган Моравияга (азыркы Чехословакиянын аймагында) келишип, грек алфавитин негизинде славян алфавитин түзүп чыгышкан. Грек жазмасындагы 24 тамгага славян тилинин өзгөчөлүгүнө ылайыктап, дагы 19 тамга кошушкан, баары 43 тамга болгон. Кийин бирин бири кайталаган 12 тамганы алып салышкан. 1735-жылы Илимдер академиясы “й” тамгасын, 1797-жылы Н.М.Карамзин “е” тамгасын кошумчалашкан. Биринчи реформаны орус жазмасына 1708-1710-жылдары Петр I жүргүзгөн. Азыркы орус алфавитинде 33 тамга бар. Кыргыз эли орус тамгасын (криллицианы) 1940-ж. баштап колдонду.

Кыргыз эли колдонгон жазуулар

Кыргыз эли азыркы учурда колдонуп жаткан орус тамгасына чейин эле жазганды билишкендиктери белгилүү. Буга V-IX кылымдарда колдонулган Орхон-Енисей руникалык жазма эстеликтери мисал болот. Илимде “Байыркы түрк жазуусу”, “Орхон –Енисей жазуулары” же “Рун жазуусу” деген ат менен белгилүү. Енисейдеги жазуулар **кыргыздарга таандык** деген ойду В.Радлов, С.Малов, И.Батмановдор айтышкан. Енисей эстеликтери Орхон эстеликтерине караганда мурда жазылган (V-VI кк). Экөөнүн ортосунда айырмачылыктар болгондугуна карабастан, негизинен, бирдей. Бул жазуу эстеликтери жалпы эле түрк тилдүү элдердин руханий маданиятынын баа жеткис байлыгы. Тарыхта көчмөн уруулардын жазуусу сейрек учурай турган көрүнүш. С.Е.Малов: “Бул жазуу эстеликтерден, айрыкча, этнографиялык жактан, көп нерселерди алууга болот. Биз үчүн эстеликтердин өзгөчө тилдик материалдары өтө баалуу”¹, - дейт.

Бүгүнкү күндө Күлтегин, Тонүкүк, Могилян, Моюн –Чур, Талас, ж.б. эстеликтери кеңири белгилүү. Кыргызстандын аймагынан Таластан тышкары, өткөн жылы Кочкор өрөөнүнөн да руникалык жазуунун табылышы чоң мааниге ээ.

Уйгур жазуусун башка түрк уруулары менен бирдикте кыргыздар да колдонгон деген пикирин С.Е.Малов айтат. Бирок так маалыматтар жок.

Араб тамгасын түрк элдери ислам дининин кабыл алынышына байланыштуу X кылымдан XX кылымга чейин колдонуп келишкен. Алсак, Караханийлер мамлекетинин тушундагы Жусуп Баласагындын “Кутадгу билиг” (1069) поэмасы, Махмуд Кашгаринин “Диван лугат ат-түрк” (1084) сөздүгү. Кыргызстанда арабча жазууну үйрөткөн диний медреселер XIX кылымдын экинчи жарымынан баштап ачылып, көчмөн кыргыздардын балдары боз үйлөрдө окушуп, сабатын ачышкан. Алсак, Т.Молдо, Молдо Нияз, Ысак Шайбеков, Алдаш Молдо, Осмоналы Сыдык уулу, ж.б. Жазгыч акындардын чыгармалары, айрым официалдуу документтер араб тамгасында жазылган. Бирок алардын тилинин лексикасы ар түрдүүчө болгон. Молдо Нияздын “Кысса –и зилзаласы” эски

¹ Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. М.-Л., 1951.

казак тилинин таасиринде, Осмоналы Сыдык уулунун “Тарих – и Шадманиясы” эски адабий татар тилинин таасиринде жазылса, Атаке баатырдын Россияга жазган элчилик каты (1785) чагатай – кыргыз тилинде болгон. Ошондой эле араб тамгасында жазылган кыргыз бийи Олжобай Акымбек менен старшина Мамбет Үмөтовдун Батыш Сибирь губернатырына жазган каты (1825), Байтик Канай уулунун каты (XIX к. жарымы), кыргыз бийлери Шералы менен анын уулу Алгачынын Батыш Сибирь генерал – губернаторуна жазган каты (Аксуу, 1827, 9/IV), бугу уруусунун Россияга кошулгандагы анттары (1827, 1855) сакталып калган. Бирок аларда бирдиктүү орфографиялык норма болгон эмес.

Революцияга чейин кыргызча чыккан китептер саналуу гана болгон. Мисалга алсак, алар Молдо Кылычтын (1868 – 1917) 1911-жылы Казань шаарынан чыккан “Зилзала”, Осмоналы Сыдык уулунун Уфа шаарынан 1913-жылы жарык көргөн “Мухтасар тарых –и Кыргызийа”, 1915-жылы чыккан “Тарых – и Кыргыз Шадманийа”, Э.Арабаев, Х.Сарсекеевдин Уфадан 1911-жылы чыккан. “Алиппе жаки төтө окуу” (кыргыз жана казак балдары үчүн) китептери. Кыргыздар революциядан кийин төмөнкү алфавиттерден пайдаланышты:

1. Реформаланган араб алфавити (1924 – 1927).
2. Латын алфавити (1928 – 1940).
3. Орус алфавити (1940-жылдан баштап бүгүнкү күнгө чейин).

Араб алфавити. 1923-жылы Түркстан республикаларынын Эл агартуу комиссариаты тарабынан түзүлгөн комиссия реформаланган 25 тамганы сунуш кылып, ошонун негизде жазылган. Э.Арабаевдин “**Кыргыз алипбеси**” 1924-жылы Ташкенттен жарык көргөн. Араб ариби 1925-жылы май айында Кыргыз автономиялуу областынын илимий – педагогикалык I съездинде кабыл алынган да, анда 24 тамга, ичкертүү (кыбачы) белгиси болгон. Ушул алфавит менен 1924-жылы 7-ноябрда кыргыздын тун газетасы “Эркин – Тоо” жарык көрүп, анда Аалы Токомбаевдин “Октябрдын келген кези” аттуу ыры басылган. Кыргыздын Совет доорундагы жазма адабиятынын башында турган К.Тыныстановдун, Сыдык Карачевдин чыгармалары, К.Баялиновдун “Ажар” повести, “Түлкү мене суур”, “Чабалекей менен жылан” аңгемелери, ж.б.

жарыяланган. Бирок арабча жазуу, басмадан чыгаруудагы кыйынчылыктарга байланыштуу латын алфавитине өтүү маселеси пайда болгон.

1926-жылы март айында Азербайжандын борбору болгон Баку шаарында Бүткүл союздук түркологиялык сьезд өтүп, **К.Тыныстанов** доклад жасаган. Ал жерде **латын алфавитине өтүү** боюнча чечим кабыл алынган. Кыргыз Автономиялуу Республикасынын Борбордук Аткаруу Комитетинин 1927-жылдын 2-декабрындагы чечими менен латын алфавити кабыл алынып, анда 32 тамга болгон. Андан мурун, 1927-жылы март айында эле Кыргыз АССРнын I уюштуруу сьезди “1927-жылдан баштап латын алфавити киргизилсин” жана “өтүүнүн акыркы мөөнөтү 1931-жылдын акыры болсун” деген токтом кабыл алган. Чындыгында, латын алфавитине өтүү маселеси араб алфавити колдонула баштаган алгачкы күндөрдөн баштап эле козголуп келген. Алсак, 1925-жылы мугалимдердин тунгуч сьездинде эле латын алфавитине өтүү тууралуу токтом кабыл алынган. Ал эми 1925-жылдын 29-июнунда областык билим комиссиясынын жыйналышы болуп, жаңы тамга кабыл алынган да, “Эркин тоо” газетасына жарыяланган. 1928-жылдан баштап газета-журналдар, алгачкы окуу китептери латын алфавитинде чыга баштаган. 1928-жылы Э.Арабаев менен Х.Карасай уулунун чоңдор үчүн алиппеси “Жаңылык” деген ат менен жарык көргөн. анда ө, ү, и тамгалары кошулуп, в, х, һ, ф тамгалары жок болгон. Ошол эле 1928-жылы кыргыз алфавитине в, х, һ, ф тамгаларын киргизип, кыбачы (v) белгисин алып салуу жөнүндө Эл агартуу комиссариатынын № 85 буйругу чыккан¹ 1928-жылдары кыргыз алфавитине баш тамгалар киргизилген эмес 1930-жылдары z тамгасы кошулуп, кийин кайра һ, z экөө алынып салынган.

Латын алфавитине өтүү башка түрк элдери сыяктуу эле, кыргыздар үчүн ыңгайлуу болгон да, ошондуктан билим алуу, сабатсыздыкты жоюу, жазма адабиятты өнүктүрүү, ж.б. иштеринде орунчуу роль ойногон. Алгачкы окуу китептери, А.Токомбаевдин “Кандуу жылдар” (1938), Т.Сыдыкбековдун “Кең — Суу” (1937), М.Элебаевдин “Узак жол” (1936), К.Жантөшевдин “Каныбек” (I китеп 1939), роман, повесттери,

¹ Осмонкулов А. Кыргызстанда Эл агартуу иши жана эне тилин окутуунун тарыхы. —Ф., 1974.

Ж.Бөкөнбаевдин “Алтын кыз”, Ж.Турусбековдун “Ажал ордуна” драмалары, А.Токтомушев, Т.Үмөталиев, А.Осмонов, М.Алыбаев, Р.Шүкүрбеков, ж.б. алгачкы ырлары латын ариби менен жарыяланган.

1939-жылдан баштап **орус алфавитине** өтүү тууралуу пикирлер газета – журналдарга жарыялана баштаган. Анткени кыргыз тилинин лексикасында орус тилинен кирген сөздөр арбын жолуга баштап, жазууда айрым ыңгайсыздыктар жаралган. Анын үстүнө, Советтер Союзунун курамындагы элдерде орус тилинин таасири күн сайын күчөп, саясий мааниге ээ боло баштаган эле. Буга белгилүү кыргыз акыны жана коомдук ишмер Аалы Токомбаевдин сөзү айкын далил болот: “Элдин оозеки жандуу сөзүнөн, маданий керектөөлөрүнөн артта калган алфавит менен орфография азыр элге билим берүү иштерин өнүктүрүүгө тоскоол болуп жатат” (1939-жылы октябрь айында Фрунзе шаарында өткөн кыргыз интеллигенциясынын чогулушунда сүйлөгөн сөзү).¹ Орус жазмасына өтүү, бир жагынан, ошол мезгилдеги коомдун саясий – маданий, илимий, экономикалык таламдарынан келип чыккан. Советтер Союзундагы көп улуттуу калктардын ортосунда бирдей жазманын болушу улуттар ортосундагы карым – катнашты жакшыртып, орус тили улуттар аралык байланыш куралынын милдетин аткарган. Экинчи жагынан, орус алфавитиндеги тамгаларды түздөн – түз улуттук тилдердин кыртышына көчүрүп келүү туура эмес болгон. Ар бир элдин алфавити өзүнүн эне тилиндеги тыбыштардын негизинде гана түзүлүш керек. Тилекке каршы, 1940-41-жылдары кабыл алынган кыргыз алфавитиндеги ц, щ, ъ, ь жана я, ю, ө, е тамгалары орус тилинен кирген сөздөрдү туура жазуу үчүн гана кабыл алынган.

Орус алфавитине өтүүгө байланыштуу жазуу эрежелери иштелип чыгып, 1953-жылы “Кыргыз тилинин орфографиялык эрежелери” Кыргыз ССРинин Жогорку Совети тарабынан бекитилген. Жаңы эреже боюнча 1942-жылы М.И.Богданова “Орфографиялык сөздүктү” түзүп чыккан. Орус алфавити кыргыз тилинин өнүгүшүнө, ал аркылуу дүйнөлүк илим-билим, маданиятка жетишүүсүнө кыйла салым кошту.

Советтер Союзунун тарап, мурунку союздук республикалардын өз алдынча эгемендүү мамлекетке

Советтик Кыргызстан, 1939, 22-октябрь.

айланышы менен, түрк тилдүү республикаларда латын графикасына өтүү маселеси козголуп, атүгүл Азербайжан, Түркмөнстан, Өзбекстан, Казакстанда латын арибине өтүү тууралуу чечим кабыл алышты. Мындагы негизги аргумент (себеп) катары, дүйнөнүн көпчүлүк өлкөлөрүндө латын алфавитинин колдонулушу, англис тилинин таасиринин өсүшү, компьютердин латын графикасында “сүйлөшү”, эң негизгиси түрк тилинин фонетикалык өзгөчөлүктөрүнө туура келиши негиз болууда.

Ошого байланыштуу кыргыз тилинде да кыйла авторлордун латын алфавити боюнча бир катар сунуш, пикирлери басма бетинде жарык көрдү. Алсак, 1992-жылы басма сөз аркылуу “Эркин Кыргызстан” партиясынын төрагасы Топчубек Тургуналы Кожомбердитегиндин, филология илимдеринин кандидаттары Ташболот Садыков, Ибраим Абдувалиевдердин, эл өкүлдөрүнөн К.Кененбаева, Табылды Өмүрөк, Сыдык Касыке, ж.б. дын латын графикасына өтүүнү колдогон пикирлери жана алар сунуш кылган варианттары жарыяланган. Албетте, мурунку Союзга кирген түрк тилдүү элдердин ортосунда **орус тили** – улуттар аралык байланышуу тили, көркөм – публицистикалык, илимий адабияттарды үйрөнүү тили жана эң негизгиси – официалдуу – иштиктүү иш кагаздарынын тили болгондуктан, бирдиктүү криллицага өткөнүбүз туура болгон. Бирок орус тамгасынын түрк тилдеринин тыбыштык өзгөчөлүктөрүнө дал келбеген жактары да бар. Ошондуктан түрк тилдүү элдер ага өзүнүн тилине ылайыкташтырып, ар түрдүү тамгаларды кошумчалап алууга аргасыз болушкан. Натыйжада, түрк элдеринин алфавитиндеги тамгалардын саны бирдей эмес.

Мисалы:

Орус алфавитинде	- 33 тамга
Кыргыз алфавитинде	- 36
Казак алфавитинде	- 42
Өзбек алфавитинде	- 35
Уйгур алфавитинде	- 41
Кара калпак	- 41
Түркмөн алфавитинде	- 38

Кыргыз алфавитинде ө, ү, ң тамгалары бар, К(ы), Г(ы), Ж(и) тамгалары жок.

Казак алфавитинде *ә, қ, і, һ, и, ұ* жана *ө, ң* тамгалары бар.

Уйгур алфавитинде *ә, қ, і, ж, һ* тамгалары кездешет.

Түркмөн алфавитинде *ж, ә* тамгалары бар.

Өзбек алфавитинде *ъ, ң, і, җ* тамгалары бар да, *ө, ү, ң, у* тамгалары жок.

Кара калпактарда *ә, қ, і, ь, җ* тамгалары бар.

Көрүнүп тургандай, түрк тилдеринин алфавиттериндеги тамгалардын саны бирдей эмес. Атүгүл, айрым түрк тилдеринин алфавитине орус тамгалары таптакыр кирбей калган. Мисалы, азербайжан алфавитинде *е, й, ц, ү, ң, ь, э, ю*, я өзбек алфавитинде *ы, ү* тамгалары жок. Ал эми ногой, карачай, балкар, кумык тилдеринде бир эле тыбыш эки түрдүү тамга менен берилген. Алтай, кыргыз, ногой тилдеринде эки бөлөк тыбыш бир эле тамга менен берилгени белгилүү. М: “к – к” тыбыштары “к”, “г – гң” тыбыштары “г”, “ж – дж” тыбыштары “ж” менен.

Түрк элдери, чуваш, якуттарды эске албаганда, оозеки сүйлөшкөндө бири – бирин түшүнө алат, бирок жазуу түрүндө карым – катнаш жасоодо кыйла кыйынчылыктарга дуушар болушат, б.а. түрк элдери өз ара маданий, адабий жана илимий – техникалык жетишкендиктеринен пайдалана алышпайт же антүү кыйынчылыкка турат.

Жыйынтыктап айтканда, кыргыз элинин жазма тарыхы дүйнөлүк жана түрк тилдүү элдердин жазма тарыхы менен тыгыз байланыштуу десек болот.

Кыргыз орфографиясынын маселелери Кыргыз орфографиясынын калыптанышы жана өнүгүшү

Орфография – (грекче *orthos* – туура, графия – жазуу) “туура жазуу” түшүнүгүн билдирет, б.а. бир тилдеги сөздөрдү туура жазуу үчүн жалпыга бирдей кабыл алынган эрежелердин жыйындысы. Туура жазуу эрежелери тыныш белгилерди коюу эрежелери менен да байланышкандыктан, өз ичине пунктуацияны (тыныш белгилери) да камтыган кеңири түшүнүк, тил илиминин бир бөлүмү. Эгер туура жазуу эрежелери иштелип чыкпаса, анда ар ким ар башкача жазып, тилибиз башаламан болот да, бири – бирибизди түшүнүү кыйын болмок.

Элдин сабаттуулугу, тил маданиятынын өнүгүшү – бул коомдун, мамлекеттин да сабаттуулугу. Ошондуктан өнүккөн мамлекеттер өз элин сабаттуу жазууга үйрөтөт. ал үчүн балдарга үйүнөн же бала бакчалардан баштап тамга таанытат же мектептен баштап жазуу – сызууга үйрөтөт. Сабатсыз адам – бул коомдун толук кандуу мүчөсү боло алат. Аламдын жазганынан анын кандай адам экендигин, билим деңгээлин, маданияттуулугун билсек болот. Академик Л.В.Үербa мындай деп айткан экен: “Сабатсыз жазылган катты окуу кандай кыйын экендиги баарыбызга белгилүү: ар бир катага мүдүрүлө бересиң, кээде анын эмне деп жазылганына да дароо түшүнө албайбыз”¹. Чындыгында ката жазылган текстти түшүнүш кыйын. Ал эми жаштарды туура жазууга үйрөтүү үчүн атайын билим берүү мекемелери жана бардык адамдар бирдей жаза билиши үчүн бирдиктүү норма керек. Бизде кыргыз тилинин орфографиясы иштелип чыгып, мыйзам аркылуу бекитилген жана жаштардын сабаттуу болушу үчүн бардык шарттар түзүлгөн. “Кыргыз орфографиясынын эрежелеринин” авторлорунун бири Э.Абдулдаев жазгандай: “Кыргыз жаштарынын өз эне тилинде билим алуу мүмкүндүгүнө ээ болушу, көп сандаган газета – журналдардын, адабий чыгармалардын, илимий эмгектердин, окуу китептеринин эне тилибизде басылып чыгып жатышы менен бирге кыргыз орфографиясынын да системага салынып атайын иштелип чыккан эрежелер жыйнагы пайда болду, кыргыз тилинин бир нече орфографиялык сөздүктөрү түзүлүп, массалык тираж менен жарыяланып келди. Мына ушулардын негизинде алып караганыбызда, кыргыз тили боюнча орфографиялык сабаттуулукту өркүндөтүүнүн негизги шарттары бизде толук бар экендиги талаш туудурбайт”².

Кыргыз тилинде туура жазуу эрежеси, б.а. орфографиясы алгачкы жолу 1928-жылы реформаланган араб алфавитинин негизинде иштелип чыккан. 1928-жылы латын тамгасына өткөндөн кийин эреже 1931-жылы жана 1933-жылы оңдолгон. Ал кезде сүйлөмдүн башталышы да, энчилүү аттар да баш тамга болбогондуктан, кичине тамга менен жазылган.

¹ Л.В.Щерба. Избранные работы по русскому языку. М., 1957, 57-бет.

² Э.Абдулдаев, Д.Исаев. Кыргыз орфографиясынын эрежелери. –Фрунзе, 1986, 5-6-беттер.

К.Тыныстанов 1928-жылы “Эне тилибиз”¹ аттуу китебинде орфографияга токтолуп, төмөнкүдөй эрежелерди берген:

- Кошмок сөздөр кошулуп жазылат. М: аяккап, табаккап, желбоо, бекташ.

- Кош сөздөр ортосунан сызыкча менен бөлүнүп жазылат: акыр – чикир, чапан – чапкыт, кийим – кечек, белек – бечкек (32-б).

Ал 1934-жылы “Кыргыз орфографиясынын түзүлүшүнүн негизги принциптери жөнүндө” деген баяндама жасаган.

Орус тамгасы кабыл алынгандан кийин, 1949-жылы иштелип чыгып, кыргыз тилинин азыркы күнгө чейин колдонулуп келген орфографиясы **1953-жылы 23-майда Кыргыз ССР Жогорку Советинин Президиумунун указы менен бекитилген.**

Татаал энчилүү аттардын жазылышы бир нече бөлүм менен толукталып, 1971-жылдын 13-июлундагы Кыргыз ССР элге билим берүү министрствосунун буйругу менен бекилген. Аны 1968-жылы “Кыргыз орфографиясынын эрежелерине айрым өзгөртүү, толуктоолорду киргизүү боюнча сунуштар” деп, Кыргыз ССР Илимдер Академиясы иштеп чыккан. Бүткөн түрү Э.Абдулдаев, Д.Исаевдердин авторлугу менен “Кыргыз орфографиясынын эрежелери” деген ат менен 1972-жылы китеп болуп басылып чыккан. Ал китеп кийин толуктоолор менен 1977-жылы жана 1986-жылы да жарык көргөн. Бул эрежелерди Э.Абдулдаев, Д.Исаевдер орус жана тектеш тилдердин орфографиялык эреже жана принциптериндеги жетишкендиктерди үйрөнүп, иштеп чыгып, кыргыз тилинин жазуу эрежелериндеги оң жактарды эске алып түзгөндүктөн, ондогон жылдар бою кыргыз элинин сабаттуулугун арттырууга олуттуу салым кошушту.

Кыргыз орфографиясы жана анын принциптери

Дүйнөнүн ар кандай элдеринде, алардын адабий тилдеринде орун алган орфографиясына жана анын колдонулуш тарыхына кайрылсак, фонетикалык, морфологиялык (фонемалык), традициялык жана дифференциалдык (айырмалоочу) деп аталган төрт түрдүү принциби өкүм сүрүп келатканы белгилүү.

¹ Тыныстанов К. Эне тилибиз. –Фрунзе, 1928.

Бир эле адабий тилдин көрөңгөсүндө колдонулган 60 миңдей сөздөрдүн бардыгын бир эле принципти колдонуп, анын негизинде жазууга жана айтууга эч бир мүмкүн эместиги маалымдалып келе жатат. Сөздөр өзүнчө турганда жана ага (уңгу сөзгө) мүчө уланганда, ар кандай сөздөр менен жанаша айтылганда (жазылганда), андагы тыбыштардын бири-бирине таасирин, ар кандай сөздөрдүн табиятын, сөз түркүмдөрүнүн ар биринин өзүнө таандык касиеттери менен өзгөчөлүктөрүн, алардын ар кандай абалда жана шарттарда колдонулган учурларын ж.б.у.с. эске алып, ага кылдат көңүл бурсак, бүткүл сөздөрдү жана алардын сөз формаларын бир эле принципти колдонуп, баары бирдей жазыла жана айтыла бербестиги б.а. ар түрдүү принциптерди колдонууга туура келери өзүнөн-өзү анык болот.

Х.Карасаев түзгөн «Орфографиялык сөздүктө» (Фрунзе, 1983) 60 миң сөз бар экени, ал төрт түрдүү (фонетикалык, морфологиялык, традициялык жана дифференциалдык (айырмалагыч) принциптердин негизинде түзүлгөнү айтылат. (Анын 7-13-беттерин караңыздар). Аталган сөздүктүн биринчи басылышы 1966-жылы жарык көргөн эле. Э.Абдулдаев, Д.Исаев «Кыргыз тилинин орфографиялык эрежелери», («Мектеп» басмасы, Фрунзе, 1986).

Эми кыргыз орфографиясында орун алган төрт түрдүү принциптердин ар бирине токтолуп, алардын ар биринин өзгөчөлүгү менен айырмасын аныктаган илимий негиздери жөнүндө учкай сөз кылалы.

1. Фонетикалык принцип жана анын колдонулушу

Эне тилибизде бир нече миңдеген сөздөр өзүнчө турганда жана ага мүчөлөр уланганда кандай айтылса, так ошондой жазыла берери баарыбызга белгилүү. Мындай абалды эске алганыбызда, фонетикалык принциптин колдонулушу басымдуу жана негизги ролду ойноп, биринчи орунду ээлерин жана так болорун тана албайбыз.

Ал эми уңгуга уланган ар кыл мүчөлөрдө да фонетикалык принцип негизги ролду ойнойт. Ага -лар, -лаш мүчөлөрү (12 варианты) далил боло алат:

-лар (аталар)   -лер (энелер)   -лор (тоолор)
-лөр (төөлөр)

-дар (айбандар) -дер (ийиндер) -дор (жолдор) -дөр
(сөздөр) -тар (таштар) -тер (иштер) -тор (тооктор)
-төр (төштөр)

-лаш (аталаш) -деш (элдеш) -дош (колдош) -дөш
(күндөш) -таш (жашташ) -теш (иштеш) -тош (жооптош)
-төш (түптөш)

Бул айтылган ой дагы ишенимдүү жана далилдүү болуш үчүн иреттик сан атоочторго -ынчы мүчөсүнүн ар кандай варианттары уланганда фонетикалык принцип боюнча жазылышын кошумчалай кетели. Уңгу сөздөгү жоон-ичке же эринчил-эринсиз үндүүлөрдөн кийин, ага уланган мүчөлөр үндөшкөн абалында келери белгилүү. Мисалы: бир+инчи, төрт+үнчү, жети+нчы, он+унчү,

эки+нчи, беш+инчи, сегиз+инчи, жайырма+нчы,
үч+үнчү, алты+нчы, тогуз+унчу, жүз+үнчү ж.б.

Келтирилген мисалдарга жана жалпы эле кыргыз тилинде уңгу сөздөрдүн (жана аларга жалганган мүчөлөрдүн) орфографияланышында фонетикалык принциптин колдонулушу жөнүндө төмөнкүдөй тыянак чыгарууга болот. Сөздөрдүн морфемалык табиятында анын уңгусу (негизи) -ага уланган мүчөсүнө караганда негизги морфема. Сөздүн уңгусу лексикалык маанисин жана анын тыбыштык курамын сактаган лексикалык бирдик. Уңгу - сөз жасоодо жана сөздү колдонууда эң башкы ролду ойнойт. Сөздүн уңгусу негизги ролду ойноо менен, мүчө уңгуга баш ийет. Ал бардык учурда эле сактала бербейт, тескерисинче, уңгуга мүчө таасир этип, анын тыбыштык курамын өзгөрткөндө, морфологиялык принцип жардамга келет. Ага өзүнчө токтолобуз.

Сөз жасоодо уңгу сөздүн ролу төмөнкүдөй. Уңгу сөздүн курамындагы үндүү жана үнсүз тыбыштарга карай мүчөлөр да кыргыз тилиндеги үндөштүк законуна баш иет. Мүчөлөр уңгуга үндөшкөн абалында келет, башкача айтканда, бир эле мүчө уңгудагы үндүү, үнсүз тыбыштарга ылайык ар кандай варианттарда өзгөрүлүп колдонула берет. Ага жөндөмө мүчөлөрдүн көп вариантта колдонулушу далил боло алат: илик. барыш, чыгыш жөндөмө мүчөлөрүнүн ар бири 16 дан, табыш - 17, жатыш 12 вариантта колдонулат. Алсак -лаш, -лар мүчөлөрүн 12 вариантта ж.б.у.с. өзгөрүшүнө сингармонизм законунун орун алышы себеп болот. Мүчөлөрдүн бир канча

вариантта (анын саны кээде 12 ден 17 ге чейин) өзгөрүшү, кыргыз тилинде (8 кыска, 6 созулма) 14 үндүүнүн жана үнсүздөрдүн каткалаң-жумшак болуп орун алышы кыргыз тилинде көп варианттуулукка кеңири жол ачат.

Уңгу сөздөргө ар кандай мүчөлөрдүн уланышын өзүнчө бөлүп алсак, фонетикалык принцип колдонулары эч талаш туудурбайт. Анын себепин иликтесек, уңгу сөздөгү үндүү, үнсүз тыбыштарга карата мүчөлөрүнүн ар кандай варианттарда өзгөрүп айтылышы - кыргыз тилинде өтө мүнөздүү, кеңири орун алган көрүнүш. Ошол себептен кыргыз тилинде мүчөлөр көп варианттуу болуп колдонула берет. Алардын орфографияланышында белгилүү бир гана вариантын калтырып, калгандарына орфографиялык жактан укук бербей коюп, бардыгын бир формага келтирип бир өңчөй жазуу эч бир мүмкүн эмес. Кыргыз тилинде көптөгөн мүчөлөр тыбыштык түрүн өзгөртүп, курамындагы тыбыштар түшүп калып же ордун өзгөрткөн абалын эске алсак, анын эсебинен да көп варианттуулук кеңири орун алары байкалат. Ага этиштердин өткөн чагын уюштуруучу ган+мын (алганмын), формасы гамын (алгамын) же -гам (алгам) түрүндө кыскара берет. Кээде илик, табыш жөндөмөлөрдүн формалары ага уланган таандык мүчөдөн кийин кыскарып, өзүмдүн - өзүмүн, баламды - баламы ж.б.у.с. колдонула берет. Эми уңгу сөздөрдүн жана ага уланган ар кандай мүчөлөрдүн орфографияланышында фонетикалык принциптин колдонулушу жөнүндө төмөнкүдөй корутунду чыгарууга болот. Кыргыз адабий тилинде көпчүлүк сөздөр, алардын уңгулары менен ага уланган ар кандай мүчөлөр кандай айтылса, так ошондой жазылат. Андай сөздөрдүн айтылышында уңгу сөздөрүнүн курамындагы үндүү жана үнсүз тыбыштардын өзгөрбөгөн абалы чечүүчү мааниге ээ болот да, уңгуга уланган мүчөлөр ага баш ийип, көз каранды абалында уңгу сөздөрдүн тыбыштык курамын өзгөртө албаган үчүн, уңгу кандай айтылса, так ошондой жазылган фонетикалык принциптин орун алышын жана анын колдонулушун эң кылдат баамдап сезишибиз керек деп жыйынтыктайлы.

Тилибиздеги бардык сөздөрдүн уңгулары менен уланган мүчөлөрүнө көңүл бурсак, оозеки речте айтылганда алардын курамындагы ар кандай тыбыштар бири-бирине таасир этип, мүчөлөрү жана ошондой эле, уңгу сөздөрүнүн тыбыштык

курамы да өзгөрө берген учурлары кеңири кезиге берет. Эне тилибизде уңгу сөздөрдүн тыбыштуу курамынын айтылышы өзгөргөн учурда морфологиялык принциптин колдонулушуна кайрылуу аны туура жазууда, анын илимий негизине жол ачкан негизги принциби деп эсептелип келатат.

Ошентип, уңгу сөздөрдүн курамындагы үндүү жана үнсүз тыбыштарга ага уланган мүчөлөрдөгү тыбыштардын таасири тийип, ар түрдүү өзгөрүүлөргө, тактап айтканда, башка бир бөлөк тыбышка өтүп же өзгөрүп айтылганын так аныктай албай туюкка кептелгенде, андан куткара алган морфологиялык принцип экенин, анын ролун, колдонулушун эске алалы. Ага өзүнчө токтололу.

Кыргыз орфографиясынын ар кандай принциптеринин колдонулушунда алардын ар биринин өздөрүнө таандык ар түрдүү негиздери, себептери жана шарттары ар кыл жана ар түркүн. Алар орфографиялык сөздүктө, кыргыз орфографиясынын эрежелеринде кеңири маалымдалган. Эне тилибиздин көрөңгөсүндө колдонулган 60 000 ден ашуун сөздөрдүн бардыгын бир түрдүү принциптерди колдонулуп жазуу эч бир мүмкүн эмес. Сөздөрдүн басымдуу тобу айтылышы кандай болсо, ошондой жазылган фонетикалык принциби жөнүндө сөз кылдык.

(Х.Карасаев. Орфографиялык сөздүк, 1983, 7-20-беттерин караңыз. Э.Абдулдаев, Д.Исаев. Кыргыз орфографиясынын эрежелери, 1986, 19-29-беттерин караңыздар.)

Орфографияда ар түрдүү принциптердин колдонулушунун негизги критерийи (аныктоочу чеги) сөздөрдүн өзүнчө тургандагы абалы - (анын уңгу сөзү жана ага уланган мүчөлөрү) жана бир нече сөз айкашынын курамындагы тыбыштардын айтылышы менен жазылышын эске алганда, аларды өзгөрүшү, башка бир тыбыштарга өтүп кетиши, анын шарттары менен себеби ж.б.у.с. аныкталып, аларды сабаттуу жазуу аракетин көздөлөрүн эске алышыбыз керек.

Тилибизде колдонулган айрым бир сөздөрдүн өзүнчө тобу уңгуга мүчө уланганда же эки сөз катар айтылганда андагы үндүү жана үнсүз тыбыштар бири-бирине таасир этүүсүнөн оозеки айтылышында айрым бир тыбыштары өзгөрүүгө дуушар болгон учурлары тилдик практикада кеңири жолуга берери белгилүү. Тыбыштардын бири-бирине таасири аркылуу

өзгөрүшү уңгу сөздө (көбүнчө анын башында, аягында, ага уланган мүчөлөрдө) жана жанаша айтылган сөздөрдө жалпысынан алганда, ар кандай абалында тыбыштары өзгөрө берет. Мындайча өзгөрүүлөрдүн себеби, шарты жана орду эң эле ар кыл жана ар түрдүү. Анда үндүү, үнсүз тыбыштар өзгөрө да, бири-экинчисине өтүп айтыла да берет. Үндүү, үнсүз тыбыштардын каткалаң-жумшак түрдө айтылышы, анын түрлөрү да өзгөрөт. Ошентип, бир сөздүн жана бир нече сөз айкаштарынын оозеки айтылышында кездешкен ар кандай тыбыштык өзгөрүүлөрдү жазганда кантип бир түрдүү жазабыз, кантип иретке келтиребиз, эмне себептен өзгөрө берет, себеби эмнеде экенин так аныктай албай туюкка кептелип, баш катырган учурлар көп эле болгон. Ал байыркы убактан башталса да ушу кезге чейин уланып келатат. Ушундай туюкка кептелген учурларда морфологиялык принципти колдонуу андан куткарат.

II. Морфологиялык принцип жана анын колдонулушу

Кыргыз тилинде айрым бир өзүнчө топту түзгөн уңгу сөздөр ар кандай мүчөлөр уланганда же айрым бир сөздөр жанаша айтылганда¹ алардын таасири тийгизгендиктен оозеки речте уңгусундагы тыбыштары өзгөрүп, башка бир тыбыштарга өтүп айтыла берери кеңири белгилүү. Ошондой өзгөрүүлөр ар кыл жана ар түрдүү, анын түрлөрү эң эле көп. Өзгөрүүлөрдү жалпы жонунан карабай, алардын уңгу сөздөрдө жана уңгуга уланган мүчөлөрдө орун алышын экиге бөлүп кароо, ажыратуу зарыл жана керек. Ошондо гана эне тилибизде ар кандай сөздөрдү жазууда фонетикалык жана морфологиялык принциптердин ар биринин колдонулуш критерийи (чеги) аныкталып, ар биринин өзгөчөлүгү түшүнүктүү болот. Уңгу сөздүн айтылышында анын тыбыштык курамындагы өзгөрүүлөрдү туура, сабаттуу жазууда морфологиялык принциптин колдонулган орду жана максаты анык болуп элге жетет жана сиңет.

---

¹ эки сөз жанаша айтылганда сингармонизм законун таасири менен биринчи сөз эринчил үндүү менен айтылса, экинчи сөзүнүн таасирин тийгизип эриндештирип жибергенде да морфологиялык принцип колдонулат. Аны кылдат байкабай орфографиябызга айрым бир өзгөртүүлөрдү сунуш кылган 69-параграфында «түн үчүндө» деп жазылары сунуш кылынган. («Кут билим» 29-март, 5-май, 1995-жыл, № 18 (9754), 6-8-беттери, «Эркин Тоо», 21-май, 1999-жыл, 8-9-беттерин караңыздар. Жогоруда «түнчүндө» деп айтылышы (орфоэпиясы) менен жазылышы (орфографиясы) чаташтырганы эскертилген эле. Эл ичинде, айыл ичинде деген сөз айкаштарында биринчи сөздөрү эл жана айыл эринсиз үндүү менен айтылгандыктан ичинде эрдешпей айтылары, ал эми түн үчүндө түрүндөгү сөз айкашында биринчи сөзү түн эринчи үндүү болгондуктан анын таасири менен ичинде үчүндө түрүндө өзгөрүүлөрү маалымдалган эле. А. Биляшев.

Уңгу сөздөрдө анын курамындагы тыбыштарды өз алдынча, бөлөк турган (тагыраак айтканда, ага ар кыл мүчөлөр уланбай же ар кандай сөздөр жанаша келгенде андагы тыбыштын (же тыбыштардын) таасири тийбеген шарттагы) абалы боюнча жазуу морфологиялык принципке негизделет. Бул принциптин орфографияда колдонулушуна өбөлгө түзгөн анын негизи тил илиминдеги морфология бөлүмүнө барып такалат. Анда уңгу сөздүн морфологиялык түзүлүшүндөгү эң негизги морфема. Уңгу, биринчиден, өзүнчө маани берет; экинчиден өз алдынча колдонулат; үчүнчүдөн, тыбыштык түзүлүшү туруктуу. Уңгусуз тилде бир да сөз колдонулбайт. Морфологияда уңгу сөздүн жогоркудай морфемалык ролу, эң негизгиси -анын тыбыштык курамы туруктуу экени эске алынылып, орфографияда колдонулушуна өбөлгө түзүлгөн. Учурдан пайдаланып фонетикалык жана морфологиялык принциптердин ар биринин өз алдынча колдонулушундагы айырмачылыкты кылдат байкап көрсөк, ал экөөнүн ортосунда төмөнкүдөй өзгөчөлүгү сезилет.

Фонетикалык принцип боюнча, ар кандай сөздөр кандай айтылса, так ошондой жазылышынын башкы себеби жана анын колдонулуш шарты уңгу сөздөрдүн тыбыштык жактан өзгөрбөгөндүгүндө¹. Уңгу сөздөгү үндүү, үнсүз тыбыштар негизги ролду ойноп, ага уланган мүчөлөр сингармонизм законуна баш ийген абалында ар кандай варианттарында өзгөрсө да, уңгу сөздүн курамындагы үндүү, үнсүз тыбыштар өзгөрбөй айтылган себебин эң кылдат баамдап сезе билсек, фонетикалык принциптин колдонуларын эске албай кое албайбыз.

Ал эми морфологиялык принциптин колдонулуш максаты - уңгу дагы сөз айтылышында ар кандай өзгөргөнүнө карабастан, анын тыбыштык курамын туура (сабаттуу, катасыз) жазуу. Аны чечмелеп түшүндүрсөк, уңгу сөзгө мүчөлөр уланганда же башка бир сөз жанаша келгенде анын таасири тийгендиктен, уңгудагы сөздүн айтылышында айрым бир (үндүү же үнсүз) тыбышын өзгөртүп (башка бир тыбышка өткөрүп) жиберет. Уңгу сөздүн жазылышындагы жогорудай өзгөчөлүктү эске албай ошо

---

¹ К Карасаев тунгуч лексикограф, кыргыз орфографиясынын негиз салуучусу К Карасаев ХХ кылымдын Махмуд Кашгариси. (100 жылдыгына арналган жыйнак). Бишкек, 2001, 51-бетин караңыздар. А. Биялиев. Мамлекеттик тилибиздин маанилүү маселелери (орфография анархиясынан аралсак). «Мектеп - школа», № 2, 2001, 42-бетин караңыздар.

боюнча жазуу туура эмес, сабатсыздыкка жатат, ката кетиругө жол берет.

Учурдан пайдаланып, ар кандай тилдерде орун алган орфографиянын фонетикалык, морфологиялык, традициялык, дифференциалык деп аталган төрт принциби колдонуларын эскерген элек. Алардын ар биринин колдонулушунда өзүнүн орду, эби жана милдети менен максаты ар башка. Алардын колдонулушунда ар биринин маңызын терең түшүнүү, айырмалоо аракетинде айрымдарына учкай токтоло кетели.

Тилибиздеги сөздөрдүн басымдуу көпчүлүгүнүн айтылышы менен жазылышында айырма жок бири-бирине дал келет. Уңгу сөздөр менен ага уланган мүчөлөр да өзгөрбөй, кандай айтылса, так ошондой жазыла берет. Тактап айтканда, уңгу сөздөрүнүн айтылышы менен жазылышы өзгөрбөй, бири-бирине дал келген учурдарда фонетикалык принцип колдонулат, Бардык учурда эле андай боло бербейт. Кээде айрым бир сөздөрдүн жазылышы (орфографиясы) менен айтылышы (орфоэпиясы) бири-бирине дал келбейт. Ал экөөнүн ортосунда тыбыштык өзгөчөлүктөр кезиге берип, бири-биринен айырмаланышат.

Сөздөрдүн туура жазылышына эң кылдат көңүл бөлсөк, анын айтылышында бардык эле тыбыштык өзгөрүүлөр бирдей роль ойнобойт. Сөздүн уңгусу менен мүчөлөрүндө тыбыштык өзгөрүүлөр деп экиге бөлсөк, сөздөрдүн туура жазылышында мүчөлөрдөгү тыбыштык өзгөрүүлөр негизги ролду ойнобойт. Уңгусундагы өзгөрүүлөр негизги ролду ойнойт. Анткени сөздүн уңгусу эң негизги, башкы ролду ойногон морфема, мүчө жардамчы морфема. Ошондуктан уңгуга мүчө баш ийип, ага көз каранды болот

Сөздөрдү туура жазууда анын уңгу сөзү негизги ролду ойногондуктан анын тыбыштык курамына негизги басым жасалат.

Ошентип, сөздөрдүн туура жазылышында оозеки речтеги мүчөнүн таасири тийип, уңгусунда тыбыштык жактан айтылышындагы өзгөрүүлөр эске алынбайт. Аны калыбына келтирип туура жазууга уңгу сөздүн өзүнчө, бөлөк (мүчө уланбай тургандыгы абалында) тыбыштуу курамын эске алуу аркылуу, кандай болсо так ошондой жазууда морфологиялык принцип колдонуларын, анын орду жана максаты так анык

болорун эске алалы. Аны студенттер так баамдап сезиш жана түшүнүш үчүн мисалдарына кайрылалы: эки (жазылышы) анын айтылышы - экөө же **өкөө**; бир же **бирөө** (жазылышы) - анын айтылышы **бүрөө**; жылы+ды (жазылышы) анын айтылышы - жулуу ж.б.у.с.

Уңгусу - эки, бир, жылы, болуп айтылганда өзгөргөн себеби төмөнкүдөй. Бир, эки деген сан атооч сөздөргө жамдама мүчө уланганда экөө, өкөө, бүрөө болуп айтылышы өзгөрөт. Эмне үчүн анын уңгусундагы э ө гө, и ү гө өткөн, ага уланган мүчөлөр эринчил болгондуктан анын таасири тийип, айтылышында уңгудагы э ө гө жана и ү гө өтүп эриндешкен б.а. өзгөргөнү байкалат.

Ал эми жулуу болуп айтылышында, уңгусу жылы. Ага этишти (атоочтуку) жасоочу -уу мүчөсү уланганда анын эринчил таасири тийип, уңгудагы ы у тыбышына өтүп, эриндешип өзгөргөн.

Ошентип, уңгу сөздүн тыбыштык курамындагы өзгөрүүлөргө себеп болгон мүчөлөрдүн ага таасирин эске алып, уңгу сөздү туура жазууда морфологиялык принцип колдонулат. Уңгу сөздөгү тыбыштык өзгөрүүлөрдү, тагыраак айтканда, анын башка бир тыбышка өтүп же өзгөрүп айтылышын түшүндүрүп, студенттерге, окуучуларга сабаттуу жазууну үйрөтүү адистин милдети.

Уңгу сөздөрдүн башында, аягында жана ар кандай абалында тыбыштардын өзгөрүп айтылышында аны туура жазууда морфологиялык принциптин колдонулушунун ар кандай учурларына кайрылалы.

1. Төл сөздөрдүн уңгулары (негиздери) ч тыбышы менен аяктап, ага т тыбышы менен башталган мүчөлөр уланганда т тыбышы таасир этип, уңгу сөздүн аягындагы ч тыбышы ш тыбышына өтүп айтыла берет. Бирок, мындай учурларда өзүнчө турган уңгу сөздөрдүн аягына ч тыбышы орун алган абалы эске алынып өзгөртүлбөй, ч боюнча жазылат. Кыргыз тилинде уңгу төл сөздөрүбүз ч тыбышы менен аяктаганда ага л жана д тыбыштары менен башталган ар түрдүү мүчөлөр уланса, мүчөдөгү бул тыбыштар каткалаңдашып, түрүндө айтылат.

Сөздөрдүн аягында ч тыбышына мүчөлөрдөгү т тыбышынын таасири менен ш тыбышына өтүп айтылышы өтө

кеңири тараган кубулуш. Мындай кубулуш бир нече ондогон-жүздөгөн этиштерди, зат, сьш атооч ж.б.у.с. сөздөрдү өз кучагына алат. Сөздөрдүн аягында ч тыбышынын ш тыбышына өтүп айтылышы адабий тилибиздин орфоэпиялык нормасына туура келсе, ал эми жазууда анын ш тыбышына өтпөй, уңгу түрүндөгү абалы ч тыбышы менен жазылышы орфографиялык нормага ылайык келет. Мисалдарын салыштырып көрөлү, анын орфографиясы (жазылышы) мурун, орфоэпиясы (айтылышы) кашаада көрсөтүлдү:

ач+ты - (ашты)	көч+тү - (көштү)	күч+түү - (күштүү)
чач+ты - (чашты)	өч+тү - (өштү)	чач+туу - (чаштуу)
кеч+ти- (кешти)	өч+тү ал -(өштү ал)	өч+түү - (өштүү)
чеч+ти - (чешти)	күч+тү ал -(күштү ал)	ич+түү - (иштүү)
ич+ти - (ишти)	үч+тү кош-(үштү кош)	эчтеме - (эштеме)
чач уч+тук - (чач уштук)	тынчтык - (тынштык)	эчтеке - (эштеке)

Мындан башка тыбыштар менен башталган мүчөлөр уланса же жанаша (катар) келген сөздөр айтылса ч тыбышы өзгөрбөйт: Мисалы: ачат, ачып, чачып, кечип, көчкөн, күчү бар, чачы жок, өчү бар, эч кандай, эч нерсе, аштуу, иштүү ж.б.у.с. Ү тыбышы ушул өңдүү өзгөрбөйт, салыштыргыла, ушундай эле абал ч тыбышы менен аяктаган сөзгө ч тыбышы менен башталган мүчөлөр уланганда да байкалары маалымдалган. Мисалы;

жыгач+чы   жыгашчы (уста)
кылыч+чан   кылышчан (жоокер) ж.б.

2. Акыркы тыбышы н менен аяктаган сөздөргө г, к менен башталган. мүчөлөр уланса же аны менен башталган сөздөр жанаша келгенде н тыбышы ң га өтүп айтылганына карабастан жазууда ага жол берилбейт, б.а. н тыбышы сакталат:

кан+га - (каңга)	түн+кү - (түңкү)
нан+га - (наңга)	күн+кү - (күңкү)
дан+га - (даңга)	бүгүн+кү - (бүгүңкү)
жан+га - (жаңга)	күн+кор - (күңкор)
кен+ге - (кеңге)	кун+кор - (куңкор)
жон+го - (жоңго)	кубан+ган - (кубаңган)
жөн+гө - (жөңгө)	көрүн+гөн - (көрүңгөн)
күн+гө - (күңгө)	жуун+ган - (жууңган)
түн+гө - (түңгө)	мурун+ку - (муруңку)
кун+га - (куңга)	кулан+кайда - (кулаң кайда)

жүн+гө - (жүңгө) алган+го - (алгаң го)
тан+гыч - (таңгыч) тун+гуч -(туңгуч) ж.б.

Анын ордунда ң тыбышы жогоркудай өзгөрбөйт, салыштырып көргүлө. Таңга жуук, таңкы уйку, аңга түш, таң калуу ж.б.

3. Аягы н менен бүткөн сөздөргө башкы тыбышы б, м менен башталган ар кандай мүчөлөр уланса же ага к, г тыбышы менен башталган сөздөр катар келсе н тыбышы м га өтүп айтылат да жазууда н боюнча калат б.а. өзгөрбөйт:

жан+ба - (жамба)	жан+бы - (жамбы)
тан+ба - (тамба)	нан+бы - (намбы)
таарын+ба - (таарымба)	кан+бы - (камбы)
көрүн+бө - (көрүмбө)	дан+бы - (дамбы)
ишен+бе - (ишембе)	сан+бы - (самбы)
корун+ба - (корумба)	кен+би - (кемби)
жалын+ба - (жалымба)	жалын+бы - (жалымбы)
малын+ба - (малымба)	күн+бу - (күмбү)
багын+бас - (багымбас)	ишен+бес - (ишембес)
колдон+мо - (колдоммо) ж.б.	

Ага да төмөнкүдөй фактылардын оозеки айтылышын кошумчалай кетели, мисалы: карын+май-(карым май), жуун+майынча-(жуумайынча)ж.б. Мындайча өзгөрүү адам ысымдарынын орфографияланышында да эске алынышы зарыл, мисалы: Сагын+бай -(Сагымбай), Жээн+бай - (Жээмбай) ж.б.

4. Бей префикси үндүү тыбыш менен башталган түрк сөздөрүнөн мурда (башында) келсе, бей префиксинин аягында келген й тыбышы менен түрк сөздөрүнүн башында келген а, о, у тыбыштары йоттошкон үндүүлөрдөй жазылбастан, й тыбышы сакталып жазылат:

бейадеп (беядеп эмес)	бейубак (беюбак эмес)
бейакыл (беякыл эмес)	бейорун (беөрун эмес)
бейорун (беопа эмес) ж.б.	

5. Сөздүн аягы з тыбышы менен бүткөн уңгуга с, ч тыбышы менен башталган сөздөр жанаша келгенде же ошол тыбыштар мүчөнүн башында келип уңгу сөзгө уланганда, ал экөө каткалаң болгон касиетине ылайык з тыбышынын жумшак үнсүзгө таандык касиетин өзгөртүп, с тыбышына өтүп айтылса да, жазууда ага жол берилбейт. Мисалы:

көз+сал - (көс сал)

туз+сал - (тус сал)

сөз+сүз - (сөссүз)

каз+чы - (касчы)

сөз+сал - (сөс сал)

каз+сойду - (кас сойду)

туз+суз - (туссуз)

кыз+сыз (кыссыз) ж.б.

(Диалектилик речке мүнөздүү).

6. Уңгу сөзү эринсиз и, ы, э (е) ж.б. тыбыштар менен келген сөздөргө эринчил мүчөлөр уланганда өзүнөн мурдагы уңгу сөздөрдө орун алган эринсиз үндүүлөргө таасир этип, эринчил үндүүлөр менен айтылса да жазууда ага жол берилбейт б.а. уңгудагы эринсиз үндүүлөр сакталат: эки+оо өкөө (айтылышы) - экөө (жазылышы), уңгусу - эки;

бир+оо - бүрөө (айтылышы) - бирөө (жазылышы), уңгусу - бир; жыл+уу - жулуу (айтылышы) - жылуу (жазылышы), уңгусу - жылы; тир+үү - түрүү (айтылышы) - тирүү (жазылышы), уңгусу - тирик ж.б.

7. Орус тилинен ошкон сөздөрдүн аягындагы б, г, д тыбыштары каткаландашкан абалында п, к, т түрүндө айтылса да жазууда б, г, д аркылуу жазылат:

абсурд (абсурт эмес)

герб (герп эмес)

биолог (биолок эмес)

завод (завот эмес)

филолог (филолок эмес)

пуд (пут эмес) ж.б.

8. К тыбышы менен аяктаган ар кандай сөздөргө, энчилүү ысымдарга, топонимдерге барыш жөндөмөсүнүн -ка мүчөсү уланганда к тыбышы кабатталбай бирөө түшүп калып айтылса да, эки тыбыш катар жазыла берет: жээк+ке (жээке) кабак+ка - (кабака) Кабак+ка (Кабака бар)

табак+ка (табака) кабак+ка (абака) Карыбек+ке (Карыбеке айт)

9. Эки сөздөн турган ар кандай сөз айкаштары речтик агымда биригип чогуу айтылышына карабастан, ар бир сөзү өз-өзүнчө ажыратып, бөлөк-бөлөк жазылат. Мисалы:

айтылышы (орфоэпиясы)

жазылышы (орфографиясы)

каруй

кара уй

төрага

төрө ага

торала

тору ала

карала

кара ала

торайгыр

тору айгыр

көрзлек

көрө элек

барзлек

бара элек

бералат бере алат ж.б.

Мында биринчи сөздүн аягы үндүү, экинчи сөздүн башы да үндүү тыбыштар менен башталып, эки үндүү катар келгенде оозеки речте сыйлыгышып кетсе, жазууда ага жол берилбейт.

Ошентип, кыргыз адабий тилинде морфологиялык принциптин орун алышы жана анын кыргыз орфографиясында колдонулушу жөнүндө төмөнкүдөй корутундуга келүүгө жогоруда кеңири талдоого алынган тилдик фактылар негиз боло алат. Кыргыз тилинде колдонулган айрым бир уңгу сөздөрдүн өзүнчө тобу уңгуларына ар кандай мүчөлөр уланганда алардын таасири менен уңгу сөздөрүнүн курамындагы үндүү же үнсүз тыбыштары өзгөрүүгө учурап, башка бир тыбыштарга өтүп айтыла берери оозеки айтылышына кеңири мүнөздүү көрүнүш. Бирок айтылышында андай өзгөрүүлөрдүн таасирин эске албай, ошол сөздөрдүн өзүнчө уңгу сөз түрүндө тургандагы тыбыштуу курамын калыбына келтирип, ошо боюнча жазууда морфологиялык принцип колдонулат деп жыйынтыктасак болот. Кээ бир сөздөрдүн жогоркудай өзгөрүшү уңгу сөздөрдүн мүчөлөр уланган чегинде бир сөз ичинде гана орун албастан, эки сөз жанаша (катар) айтылышында да кезиге берет. Мисалы: түн ичинде дегенде (түн үчүндө), түн бою дегенде (түм бою), түн катып дегенде (түң катып) ж.б.у.с. Мындай учурларда да морфологиялык принцип колдонулат деп корутунду чыгаралы.

III. Орфографиянын традициялык принциби жөнүндө

Кыргыз тилинин орфографиялык эрежелеринин системасын өз ичине камтыган фонетикалык, морфологиялык принциптеринен башка да анчалык басымдуу колдонулбаган дагы эки принциби бар. Ал экөө традициялык жана дифференциалдык принциптер деп аталары белгилүү.

1966-жылы чыккан Орфографиялык сөздүктө традициялык принципти Х.Карасаев (орус тилинде кандай жазылса, кыргыз тилинде да ошондой жазылганын тууроону эске алып) ээрчип жазуу¹ принциби деп атаган. Бул принцип ошол эле сөздүктүн 2-басылышында орус тилинен ошкон көптөгөн сөздөрдү

¹ Х.Карасаев. Кыргыз тилинин орфографиялык сөздүгү, 1966, 5-бети.

жазууда колдонуларын көрсөтүп, аны тарыхый принцип же салт (ээрчип жазуу) принциби¹ деп атаган.

Бул принципти «Кыргыз орфографиясынын эрежелеринде» традициялык принцип деп эл аралык термин боюнча аталышы сунуш кылынат. Анын колдонулушу жөнүндө кыргыз орфографиясындагы традициялык принцип орус тилинен жана орус тили аркылуу башка тилдерден кабыл алынган жана да кабыл алынып жаткан бай лексикалык каражаттардын жалпы негизин кеңири камтып, орфографиялык сабаттуулукту өркүндөтүү жагына зор таасирин тийгизүүдө² деп маалымдалган.

Жогоруда чыгыш теги түрк тилдерине таандык төл сөздөрдүн туура жазылышында өтө кеңири жана басымдуу колдонулган фонетикалык, морфологиялык принциптери жөнүндө кеңири сөз козгоп, алардын айтылышы жана жазылышы талдоого алынганын эскерте кетелик.

Эми кыргыз тилинде чыгыш теги түрк сөздөрүнө жатпаган бөтөн тилдерден оошуп кирген сөздөрдүн орфографияланышы жөнүндө сөз кылууга туура келет. К.К.Юдахин «Кыргызча-орусча сөздүгүндө» (1965) жыйырмага жакын ар түрдүү бөтөн тилдерден оошуп кирген сөздөрдүн чыгыш теги кайсы тилге таандык экени өзүнчө белгилер аркылуу ар бири чектеп көрсөтүлгөн. Анын негизинде проф. К.Дыйканов анын статистикасын төмөнкүдөй маалымдаган: иран тобундагы тилдерден - 2468 сөз - 6,56%, арабдан - 2177 сөз - 5,75%, орус тилинен жана ал аркылуу оошкон сөздөр -3935 сөз - 10,52%, бардыгы бөтөн сөз - 8,580 - 22,8% экени кабарланган³ Башка тилдерден оошкон сөздөрдүн саны аз болгондуктан камтылбай калган.

Кыргыз тилинде бөтөн сөздөр эң байыркы убактарда эле оошуп кире баштаган. Бул маселе атайылап изилдене элек⁴

¹ Х.Карасаев. Орфографиялык сөздүк, 1983, 10-бети.

² Э.Абдулдаев, Д.Исаев. Кыргыз орфографиясынын эрежелери. Бишкек, 1986, 29-бети.

³ К.Дыйканов. Кыргыз тилинин тарыхынан, 1980, 149-бети. Таблица 1.

⁴ Кыргыз тилинде чыгыш теги араб тилине таандык мугалим сөзү эки түрдүү вариантта: мугалим, маалим деп айтыла берет. Анын мугалим варианты адабий тилде колдонулса, маалим варианты оозеки речке мүнөздүү. Мугалим татар тили аркылуу оошуп кирсе, мугалим өзбек тили аркылуу кабыл алынганына ал эки тилде тыбыштуу курамы ошондой айтылышын эске алуу негиз түзөт.

Араб, иран ж.б. бөтөн тилдерден оошкон сөздөр оозеки түрдө кабыл алынгандыктан, кыргыз тилинин тыбыштык системасына баш ийдирилген түрдө (өздөрү пайда болгон тилдеги тыбыштуу курамы өзгөртүлүп) кандай айтылса, ошондой жазылышы өкүм сүргөн абалында колдонулат. Мисалы: мектеп, мугалим, китеп, адабият деген араб сөздөрү, ирандын: базар, шаар, анар деген сөздөр атайылап изилдегенде гана бөтөн сөз экени аныкталса, төл сөздөр сыяктуу сезилип, алар кандай айтылса, ошондой жазыла берери белгилүү. Буга окшогон бөтөн сөздөрдү кайсы тилден кабыл алынса, ошол тилде айтылышындай жазуунун эч бир зарылчылыгы жок экени тилдик практикада аныкталды.

Ал эми орус тилинен жана ал аркылуу башка тилдерден кабыл алынган сөздөрдүн орфографияланыш маселеси 1950-1960-жылдарда кызуу талаш туудуруп келген. Орус жана ал тил аркылуу кабыл алынган сөздөрдү кыргыз тилинин тыбыштык системасына ылайыкташтырып кабыл алууну (айтууну жана жазууну) жактаган тилчилер Х.Карасаев, К.К.Юдахин ж.б. тилчилер улутчул, консерватистер деп айыпталса, ага каршы пикирди айтып, орус тилинде кандай айтылса, так ошондой айтууну, кандай жазылса, ошондой жазууну коргогон адвокаттары И.А.Батманов ж.б. тилчилер болушканы орфографиябыздын тарыхында белгилүү.

Аны атайылап эскерип жатканыбыздын себеби илимий негизге таянып түшүндүрө кетпесек, азыркы жаштарыбыз аны кылдат байкабай калышы мүмкүн.

1950-жылдарда орус жана интернационалдык сөздөрдүн орфографиясында кызуу талаштан кийин Октябрь революциясынан мурун кабыл алынган сөздөрдү: завод - зоот, самовар самоор, кровать керебет, соха соко, форма борум, тюрьма - түрмө, ряд - ирет, церковь - чиркөө, фуфайка - купайке, хозяин кожоюн, старшина ыстарчын, целковый (орустун бир сомго барабар күмүш тыйын акчасы) - сөлкөбай ж.б.у.с. эки түрдүү вариантта, орусча айтылгандай жана жазылгандай жазылышы -биринчиси, экинчиси кыргызча жазылышы. Кыргыз тилинде орус тилиндегидей: в, дж, ф, ц, щ ж.б. тыбыштар эне тилибизде жок экени эске алынып, орус тилиндегидей айтуу жана жазуу мүмкүн болбогон. Ошондуктан кыргыз тилинин тыбыштык системасына ылайык айтылышы

менен жазылышын ырастаган илимий негиздеги далили келтирилип, ага ылайык келген шартында кыргызча айтылышы жана жазылышы да сунуш кылынганын эскерте кетели. Орфографиялык сөздүктө андай сөздөр орусча жана кыргызча эки түрдүү вариантта жазылышы азыр да орун алып келатат. Алар анча көп эмес, анын жалгыз эсеби 100-200 гө жакын экени маалымдалат.

Орус тилинен кирген сөздөрдүн кыргызча айтылышындай тыбыштык жактан өзгөртүлгөн абалында жазылышынын лексикага байланыштуу себеби бар экени, да ага кошумчаланганын айта кетели. Мисалы: форма - борум, завод - зоот, ряд - ирет ж.б. ар бир варианты кыргыз тилинде бир эле сөз аркылуу пайда болсо да маанилери ар башка түшүнүктү билдирип, өз ара жиктелип кеткен. Форма менен борум экөөнүн азыркы кезде мааниси жана колдонулушу бирдей эмес, түшүнүгү эки башка. Борум - адамды өзүнө тартып суктандырган кибете-кешпири: сымбат, көрк, сулуулук жана каада-салт деген түшүнүккө ээ болуп алгачкы форма түшүнүгү өзгөргөн. Ага А.Осмоновдун: «Борумдун боз бала, боздотпочу садага» деген ыры, «Борумдуу элден адашып, боздоп кайда жүрдүңүз» - деген Эшмамбеттин эки сап ыры далил боло алат.

Кыргыз тилинде зоот менен завод да бирдей эмес. Асыл тукум малга карата: зоот (айгыр, бука, уй), зоот чалыш деп айтылса, ал эми завод - фабрика, кант заводу, жылкы заводу деп айтылып, зоот сөзү завод менен бирдей мааниде жана бирдей сөз айкашында колдонулбайт, айырмасы эки башка. Ряд ирет деген эки варианты бир эле орустун ряд деген сөзүнөн чыкканы, орус тилиндеги алгачкы маанисинен кыргыз тилинде ирет варианты ошуп киргенде андан башка да ага кошумча түрдө үч мааниси - 1) кезеги, мөөнөтү, ирети менен алуу; 2) убактысы, учуру, ирети келүү; 3) бир нерсенин кайталанышы, жолу, үч ирет баруу деген маанилери көрсөтүлгөн¹.

Жогоруда келтирилген сөз варианттары тыбыштык курамы боюнча гана өзгөргөнү эске алынбастан, эң негизгиси семантикалык жактан өзгөрүшүндө бир эле түз маанинин

---

¹ К.К.Юдахин. Кыргызча-орусча сөздүк. 1965, 303-бети. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. 1969, 251-252-бети.

негизинде жогоруда аталган өтмө маанилери бири-биринен алыстап, ар бири өз алдынча лексикалык бирдикке айланып (ряд ирет, зоот завод, форма борум ж.б.у.с.) колдонулгандыктан, өздөрүнчө мааниге ээ, б.а., ар бири өзүнчө сөз катары каралышына толук негиз бар деп жыйынтыктасак болот.

Ал эми орус сөздөрүнүн орфографияланышында ага карата 1950-жылдарда кызуу талкуудан кийин Октябрь революциясынан кийин кирген орус, интернационалдык сөздөр орус тили аркылуу кыргыз тилине оошуп киргендиктен анын традициясы боюнча кандай айтылса, ошондой жазуу кабыл алынган. Ага ошол кездеги тарыхый кырдаалда орус маданиятынын ролу, анын тилинин улут аралык байланыштын тилине басым жасалышы, ага ориентация кылуу саясатынын өкүм сүрүп, үстөмдүк кылганын да кошумчалай кетели.

1940-жылы орус алфавитине өткөндө орус жана интернационалдык сөздөрдү туура жазуу жана айтуу максатында орустун в, дж, ф, х, ц, ш тамгаларынын, ажыратуу (ъ), ичкертүү (ь) белгилеринин кошумча түрдө кыргыз алфавитине кабыл алынышы ага шарт түзүп, анын тыбыштык жактан айтылышы менен жазылышында илимий база болгонун баса белгилей кетели.

Мына ушуга байланыштуу кыргыздар орусча сүйлөгөндө так, таза (акцент жок) сүйлөйт деп айтышканын көп эле угуп жана башка улуттар орусча сүйлөгөндө кыргыздардан речи айырмаланарын байкап, сезип да жүрөбүз. Эмне үчүн ошондой? десек, анын себеби (илимий негизи) орус алфавитин өзгөрүүсүз кабыл алынышына байланыштуу экенине басым жасап, аны баса белгилей кеткибиз келет. Ал өз убагында чоң жетишкендик катары бааланган, азыр да ошол маанисин жогото элек, али да күчүндө Аны сезген кээ бир түркологдор, кыргыз алфавитин түзүүдө ага катышкан окумуштуу тилчилеринин, эң мыкты даярдыгы - илим-билими, баалуу тажрыйбасы бар үчүн кыргыз алфавитин орус графикасынын негизинде мыкты түзүшүп, өздөрүн алфавитинин билерманы катарында тааныта алышты деп айтып жүрүшкөнүн жана жазып чыгышканын эске сала кетүүнүн мааниси азыркы кезде да жаштарыбызга пайдалуу деп ойлойм.

Орус тилинин эл аралык жана улут аралык ролу улуттук тилдердин өсүп-өнүгүшүндө, лексикалык байлыгынын толукталып, өркүндөтүлүшүндө орус орфографиясына ылайыкталып жазылышы салттуу принцип деп таанылышы менен түшүндүрүлөт - деп орфографиялык сөздүктө¹ ага басым жасалып келатканы көрсөтүлгөн.

Орус тилинен оошкон сөздөрдүн басымдуу көпчүлүгү орус орфографиясында айтылышы менен жазылышы кандай болсо, так ошондой кабыл алынган абалында орфографиялык сөздүгүбүздө, кыргыз орфографиясынын эрежелеринде толук баяндалгандыктан, кеңири токтолуп отуруунун бул жерде анчалык деле зарылчылыгы жок.

Орус тилинен оошкон сөздөрдү жазууда анын салтка айланган эрежелери чыпчыргасы корбой кабыл алына берген эмес. Алардын айрымдары эне тилибиздин ички мүмкүнчүлүктөрүнө ылайык ыңгайланып айтылып жана жазылып келе жатканын да жокко чыгарып, тана албайбыз. Алар төмөнкүлөр:

1. Орус тилинде көптүк санда колдонулса, алар кыргыз тилинде жекелик санда колдонулат. Мисалы:

ботинка (ботинки эмес)	макарон (макараны эмес)
каникул (каникулы эмес)	сутка (сутки эмес)
консерва (консервы эмес)	шахмат (шахматы эмес) ж.б.

2. Орус тилинде сөздүн аягында үндүү тыбышы сакталып айтылса, кыргыз тилинде алар түшүп айтылышы, жазылышы мүнөздүү. Мисалы:

конфета - конфет	минута - минут
одеяло - одеял	секунда - секунд ж.б.

3. Орус тили аркылуу аягы нк, нг, нд, ск, кт, мн, фт тыбыштары кабатталып келген сөздөргө кыргызча мүчөлөр уланганда ал экөөнүн ортосуна бир үндүү тыбыш кошулуп айтылып, жазууда да ошол боюнча жазылат, анткени кыргыз тилинде үч үнсүз катар келбейт. Анын айтылышы менен жазылышына мисалдары:

танк	танка + (га+сы+дан+ны) ж.б.	Пржевальск
Пржевальски	+ (ден, ге, ни) ж.б.	
фонд	- фонду + (су+га, сы, дан, ну) ж.б.	митинг + митинги +
(си, ге, ни, ден)	ж.б.	нефть - нефти + (ни, -ге, де + ден) ж.б.

¹ Орфографиялык сөздүк, 1983, 12-бети.

4. Орус тилинен оошкон сөздөрдүн аягында жумшартуу белгиси - (ң) орун алган сөздөргө кыргызча ар кандай мүчөлөр жалранганда ал түшүп калып жазылат, мүчө уланбаса жумшартуу белгиси ошо боюнча сакталып жазыларын эскерте кетели. Мисалы:

артель - артел + (ге, де, ден, дин)   контроль - контрол + (го, до, дон, дун) апрель - апрел + (ге, де, ден)   июль - июл + (га, да, дан) ж.б.

Традициялык принциптин колдонулушу жөнүндө төмөнкүдөй корутундуга келебиз. Бул принцип басымдуу түрдө, көбүнчө орус ж.б. бөтөн сөздөрдүн жазылышында колдонулат.

Октябрь революциясынан кийин өздөштүрүлгөн интернационалдык сөздөрдүн кыргызча жазылышы орус графикасындагыдай жазуу эрежелеринде так аныкталып, ага элибиз көнүп калган эле.

1995-2002-жылдарда сунуш кылынган жазуу эрежелеринде 65-68 параграфтарда "орус тилинен же ал аркылуу башка тилдерден өздөштүрүлгөн сөздөр айтылышында жазылышына жол берилет"

IV. Дифференциациялык (айырмалоо) принциби жана анын колдонулушу

Ар кандай тилдерде тыбыштык курамы бири-бирине уйкаш (окшош) айтылган сөздөрдүн саны өтө эле аз, чектелген санда болсо да кезиге берери белгилүү. Аларды уккан кезде адамдар андай сөздөрдүн ар бири кандай мааниде айтылып жатканын, эмнени түшүндүрөрүн так аныктап, баамдап сезүү, эмне жөнүндө сөз болуп жатканын ажыратуу өтө кыйын болгону, чаташтырууга жол берилгени алардын айтылышында экени кеңири сезилип байкала баштайт. Андан кутулуу, жолун издөөдө, анын амал-айласын табуу, уйкаш сөздөрдүн жазылышында экени аныктала баштайт. Мына ушундай шартта тилдик практикада орфографиянын системасында дифференциялык (айырмалоо) принциби ойлоп табылып, анын жардамы аркасында, анын колдонулуш орду аныкталган.

Кыргыз тилинин тил байлыгынын көрөңгөсүндө тыбыштык курамы уйкаш (окшош) сөздөр - омонимдер өтө көп. «Кыргызча-орусча сөздүктө» (1965) алар рим цифрасы менен чектеп көрсөтүлгөн. Уйкаштыгы экиден онго чейинки ар кандай

сөздөрдө кезигерин, алардын турпаты (тыбыштуу курамы) 3.284 сөздө, бардык саны 8.122 сөз омонимдик катарга эсептелерин К.Дыйканов маалымдаган¹.

Тыбыштык курамы уйкаш омоним сөздөрдүн орфографиябызда дифференциялык принцип боюнча жазылышы атайылап изилдене элек. Алар тематикалык жактан алганда ар кыл жана ар түрдүү. Алар ар кандай сөз түркүмдөрүнө таандык сөздөрдү өз кучагына алат. Дифференциялык принцип сөздөрдүн омонимдик кубулуштарынын ар кандай түрлөрүн өз кучагына алат. Атап айтканда омографтарын, омофондорун жана омоформаларын ж.б.у.с. өз кучагына алат.

Омофондор жөнүндө. Анын айрым фактыларына кайрылалы: сулу -сулуу, бүлө -бүлөө жөнүндө. Бул эки сөз айтылышында сөздүн аягы созулма үндүү менен айтыла берет². Ага адабий чыгармаларда да ошондой созулма үндүү келген абалында жазылган варианты далил боло алат. ... Кавказдын сулуу жерин көр (А.Токомбаев). Арпа, буудай, сулуулар эжигейдей болуп бышып калган (К.Жантөшев). Эр бүлөнүн көзү казатта (Т.Сыдыкбеков). Кылычтай болгон ак канжар Бүлөө таш менен кайраган (Осмонкул Бөлөбалаев).

Түштүк жана Талас кыргыздарында сулу (эгин), Түндүктө сулуу (эгин) вариантында да айтылары аныкталды.

Бул эки сөз созулма үндүү менен айтылган тилдик практикада (колдонулушунда) оңтойсуз абалды түзүп, чаташтырууга алып келгендиги эске алынган. Андан кутулуу максатында айырмалоо принцибин колдонуу аркылуу бири созулма, экинчиси кыска үндүү менен жазылышы кабыл алынганын эскерте кетели: сулу (эгин, сулуу эмес) - сулуу (сын атооч); бүлө (үй-бүлө)- бүлөө (курчутуучу таш) деп экөөнүн айырмасы чектеп көрсөтүлгөн³

---

¹ К.Дыйканов. Кыргыз тилинин фонетикасы менен лексикасы боюнча методикалык колдонмо (кыргыз филология факультетинин студенттерине арналат). Фрунзе, 1988, 99-бети.

² Аталган эки сөздүн созулма жана кыска үндүү менен оозеки речте айтылышы «Кыргызча-орусча сөздүктүн» (1965) 167-бетинде да көрсөтүлгөн.

³ Орфографиялык сөздүк», 1983. 421-жана 116-беттерин жана «Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүк», I-том, 1969, 128-жана 545-беттерин караңыздар.

Айтылышы бирдей, бирок жазылышы ар башка омофондор деп аталган сөздөр аз санда болсо да тилибизде кезиге берет. Мисалы: бүлөө - бүлө, сулуу - сулу, гүл - күл, тирүү - түрүү, жылуу - жулуу, пут - бут, пул - бул ж.б. сөздөр (биринчиси орфографияланышы, экинчиси айтылышы (орфоэпиясы) көрсөтүлдү. Гүл жана күл деп айтылышы менен жазылышына токтоло кетели. Гүл жана күл сөздөрүнүн тилибизде орун алышында чыгыш тегин эске алсак, эки бөлөк сөздөр. Гүл иран тилиндеринен оошуп кирип, түштүк кыргыздарында гүл түрүндө айтылат.

Гүл түндүк кыргыздарына кабыл алынганда түрк сөздөрүнүн башында г тыбышы менен айтылбаган, шартына ылайык сөздүн башындагы г тыбышы к га өтүп айтылганын эске алалы. Анын оозеки речте г тыбышынын к га өтүп айтылышына көңүл буруп, К.К.Юдахин сөздүктүн 178-бетинде эки түрдүү вариантта айтылышын: «гүл, күл щ.1) цветок» деп көрсөткөн. Мына ошентип, гүл (өсүмдүк) жана күл (отундун күйгөндөгү калдыгы) деген сөздөрдүн биринен-бири айырмаланган абалында эки бөлөк жазылышынын негизги себеби айырмалоо максатына байланыштуу болгон деп айта алабыз.

Омографтар жөнүндө. Айтылышы ар башка, бирок жазылышы бирдей сөздөр омографтар деп аталат. Мисалы; ток (төл сөз) ток (электр тогу), карта (төл сөз) карта (географиялык), бак (төл сөз) – бак (бензин куйган), кулак (төл сөз) - кулак, карындаш (төл сөз) - карындаш (карандаш) ж.б.у.с. Булардын биринчи берилгендери төл сөздөр, ага жанаша экинчи берилгендери башка тилдерден кошкон бөтөн сөздөр. Алардын жазылышында айырмасы жок. Шарттуу түрдө бирдей (айырмасы жок) жазылып калган. Төл сөздөрүбүздө түпчүл «к» менен «г» тыбышы аркылуу айтылса да, жазууда «к» менен «г» тамгалары менен шарттуу түрдө жазылганын эске алалы. Бөтөн сөздөрдө уччул «к» менен «г» аркылуу жазылат. Анын ушундай жазылып калганы кыргыз алфавитине байланыштуу экенин түшүндүрө кетели. Кыргыз тилиндеги төл сөздөрүбүз жоон үндүүлөр менен айтылганда, үндүүлөрдү таасирине кабылып, ага көз каранды болгон шарттуулугуна баш ийип, түпчүл к жана г тыбыштары менен айтылат жана андай касиети менен өзгөчөлүгү айтылышында дайыма ээрчип жүргөн абалында туруктуу сакталат, аны эске алышыбыз керек. Бирок

жазууда к жана г тамгалары менен жазылат. 1940-жылы орус алфавитине өткөндө кыргыз алфавитинде жоон үндүүлөр менен айтылганда к менен г түпчүл, ичке үндүүлөр менен айтылганда «к» менен «г» уччул өзгөчөлүгү жана андай касиети бар болсо да, жазууда түгөйлүү эки тамга (к менен г) аркылуу шарттуу түрдө кабыл алынып калганын эске алалы.

Анын кабыл алынышына байланыштуу себептин төмөнкүчө түшүнсөк болот. Кыргыз алфавитинде:

жоон үндүүлөр: а, о, у, ы ичке үндүүлөр: е (э), ө, ү, и тыбыштары менен айтылган сөздөрдүн курамында к менен г тыбышы келет. Мисалы: киргиз, кыргыз, кыргын, кыйын, чык, киргин, кийин, чик, тик, керген, тык, карган, каргыш, карга, кереге, кергич, керки, көргөн, коргон, корккон, коркут, көрүнгөн, көрөгөч, күлгөн, күлгүн, курган, куткун, куркура ж.б. күткүн, күлкү, күркүрө ж.б.

Кыргыз тилинде сөздөрдүн тыбыштык курамындагы жоон үндүүлөр менен үнсүздөрдү талдоого алып, К.Юдахин төмөнкүдөй өзгөчөлүктүн орун алышын кылдат баамдап сезген. «К» менен «г» тыбыштары үндүүлөр менен айтылганда, үндүүлөргө көз каранды болгон шарттуулугуна баш ийип, ага көз каранды болгон абалында өзгөрө берген өзгөчөлүгү менен орун алыш касиети бар экени аныкталган. Тактап айтканда, жоон үндүүлөр менен келгенде алардын тилдин түбү көтөрүлүп айтылган абалына ылайыктанып «к» менен «г» да түпчүл түрүндө айтылышы, ал эми ичке үндүүлөрдүн айтылышында тил алга жүткүнүп «к» менен «г» уччул түрүндө айтылышы эске алынган.

Ошентип, кыргыз алфавити орус алфавитине өткөндө «к» менен «г» жана «к» менен «г» тыбышын өз-өзүнчө тамгалар менен жазуунун зарылчылыгы жок, түгөйлүү эки тыбышты эки эле тамга (к менен г) аркылуу жазса болот. Ансыз деле жоон үндүүлөр менен айтылса «к» менен «г», ичке үндүүлөр менен айтылганда «к» менен «г» экени өзүнөн-өзү дапдаана байкалып турат деп жазган К.К.Юдахин. Ал ою басма сөздө (орусча «Нужна ли К,Г» деген макаласы «Советская Киргизия» газетасында (11-май 1940-жылы) жарыяланган эле. 1940-жылдарда кыргыз алфавити орус алфавитинин негизинде кабыл алынышына ылайык түпчүл «к» менен «г» жана уччул «к» менен «г» тыбыштары менен айтылган сөздөрдүн

жазылышына байланыштуу кыргыз орфографиясында бул төрт тыбыштын ар бири өз-өзүнчө тамгалар менен белгиленбей, эки гана тамга (к менен г) менен жазылышын кылдат баамдап карап көрөлү. Жоон үндүүлөр менен айтылганда: «к» менен «г» мисалы: ка менен га (карга дегенде), ко менен го (корго дегенде), ку менен гу (кургур дегенде) кы менен гы (кыргыз дегенде) жана ичке үндүүлөр менен айтылгада: «к» менен «г» мисалы: ке менен ге (керген дегенде), кө менен гө (көргө дегенде), кү менен гү (күзгү дегенде), ки менен ги (киргиз дегенде) түгөйлүү к менен г жазылганында эки түрдүү сыры (айтылышы менен жазылышы б.а. орфоэпиясы (айтылышы) менен орфографиясы (жазылышы) көмүскөдө жашырынып жатканын сезишибиз керек. Мындай сөздөрдүн жазылышы колдонгонго өтө жеңил гана эмес, оңтойлуу жана түшүнүктүү. Мындайча жазуу мектеп жашындагы балдардан студенттерге чейин жана жалпы элге да өтө жеңил гана эмес, оңтойлуу жана түшүнүктүү. Жоон жана ичке үндүүлөр менен келгенде, кайсы учурда «к» менен «г» же «к» менен «г» жазыларын баш катырып ойлонуп отурбастан, оңой жана жеңил болгон үчүн «к» менен «г» тамгасын жаза берет. Кыскасын айтканда, мындайча жазуу өтө универсалдуу болгонуна басым жасай кетели. Түркологдор 1940-жылдарда кыргыз алфавити эң мыкты түзүлдү деп, анын артыкчылыгын баса белгилешкенин да кыстара кетейин.

Кыргыз алфавитинин тарыхына кайрылсак үч жолу өзгөрдү. Адегенде араб 1928-жылга чейин, 1928-1939-жылдарда латын, 1940-жылдан баштап орус алфавити колдонулду. Бул мезгилдерде араб, латын алфавитинде жоон үндүүлөр менен айтылган сөздөр «к» менен «г» ичке үндүүлөр менен айтылган сөздөрдө «к» менен «г» ар бири өзүнчө тамгалар менен жазылып келген эле.

Орус алфавитине өткөндө «к» менен «г» жана «к» менен «г» тамгалары жогоркудай негизде кабыл алынган эле. Ошол кезде да ага каршы чыккандар болгон. Анын кабыл алыныш маңызын түшүнүшпөй, үстүртөн мамиле жасашып, шаардык айрым бир кыргыз интеллигенттери жана анын балдары орус тилинин таасири менен кыргыз сөздөрүн (өзгөчө жоон үндүүлөр менен айтылган төл сөздөрдү) кыргызча айтылышын туура «кыргыз» деп айта албай, «киргиз» деп айтарын бетке

кармашкан. Айылда жалпы эл, мектеп окуучулары кыргыз сөздөрүн таптак, туура айта аларын эске алышкан эмес. Алардын чектелген түшүнүгү боюнча алфавитти күнөөлөшүп «к» менен «г» нын жазылышына басым жасашкан. Кыргыз макалында: «Башын жуубай биттен көрөт» деп айтылгандай, өздөрү балдарына кыргызча туура сүйлөгөндү үйрөтүштөй, алфавитти күнөөлөшкөн учурлары да болгон эле.

Кийин 1990-жылдарда эгемендикти алгандан кийин 1940-жылдарда «к» менен «г» тамгаларынын жазылышына байланыштуу мурдагы жылаңач патриотизмге таянган чуу дагы жандана баштаган.

Аны даана сезген кыргыз орфографиясынын билерманы, анын негиз салуучусу Х.Карасаев ага карата минтип өз оюн билдирген эле: «Кырк жылдан бери талаш болуп келаткан аты чуулуу «кы», «гы», «ки», «ги» бул тамгаларды эки бөлүп алабыз (жазабыз) деген адамдардын таянган далили: «Кийинки тукумдун тили бузулуп калат ко» - дейт. Кырк жылдан бери тили бузулбай эле туура айтып келе жатпайбы. Алардын далили эле: «Балдарыбыз туура айта албай калды» - дейт, Ооба, эне тили орустун тили болуп калган шаардык зиялилердин (интеллигенттердин) неберелери «кы» тыбышын айта алышпайт. Андай балдар бир жыл эле айылдагы балдар менен ойносо эки тыбышты так айтып калат. Андай балдар элдин бир гана процентин түзөт. Ошол да далил боло алабы?!

Ошол «куйруктуу» тамгаларды алганда ката жазуу деген жайнап кетерине менин көзүм жетет. Анткени ушул орфография менен өмүр бою алпурушуп келе жатамын...

«Куйруктуу» ариптерди жактаган кишилер кыргызды сүйгөн, анын келечегин ойлогон киши болмок беле. Мен деле кыргызымды жакшы көрөм... Келечегин ойлоп толгоном... Өмүр бою тилимдин камын ойлоп келе жатам. Ал жагынан кээ бир адамдар шек санабай эле койсун.

Алфавиттеги керексиз арипти чыгарып салуу - оңой, кошуу - тозоктуу иш. Ал үчүн толгон каражат керек...

Раматылык Б.М.Юнусалиев Агартуу министри болуп турганда, ушул куйруктуу ариптерди жазуудан канча ката кетет болду экен деп Тьяншанга кишилерди жиберип, мектеп балдарына диктант жаздырган эле. Бир да ката таппай коюшкан. Комиссия ката чыкпайт экен деп келишкен

(«Советтик Кыргызстан» 7-март, 1990-жыл) деген ою баяндалган

1995-жылы 7-мартта Кыргыз орфографиясына айрым бир өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү жөнүндө Өкмөттүн № 65 токтомунда жаңы жазуу эрежелерин сунуш кылган кезде, андагы эрежелердин илимий негизи туура эмес аныкталганына каршы чыгып, Х.Карасаев «Эркин Тоо» газетасына «Мамлекеттик тил жөнүндө менин сунуштарым» деген макаласында минтип жазган: «1940-жылдан бери колдонулуп, элге сиңген, элдин колдоосуна ээ болуп, кабыл алынган орфография эрежелерине өзгөртүү киргизүүнүн кандай зарылчылыгы бар эле? Эмне үчүн бул сунушту Өкмөт бекитип берет? Мына ушул керексиз жаңы эреженин кесепетинен бүткүл орфографиялык сөздүктөрдү кайта басып чыгаруу керек. Бул сунуш - элибиз үчүн өтө эле зыяндуу сунуш» - деп нааразы болгон. «Орфографиянын бир эле эрежесин же болбосо алфавитиндеги бир эле тамгасын өзгөртсөк, окууда да, басмада да аябагандай чоң бүлүк түшөт»¹ - деп орфографиянын билерманы катарында аны өзгөртүүгө каршы чыкканы, Х.Карасаевдин 100 жылдыгына арналган конференцияда баса белгилегенин эскерте кетейин.

Х.Карасаев агайдын оюн дагы бекемдөө жана толуктап тактоо аракетинде адис-тилчилерибиздин ага карата көз караштарын кошумчалап кыстара кетели.

Академик жебиз Б.Ө.Орузбаевага кайрылып казак боордошторубуздун бири: «Сендер неге «к», «г» таңбаларына куйрук такпайсындар» - деп кайрылган экен. Ага минтип жооп бериптир. Казактар, силер «г» тамгасына белдик, «к» тамгасына куйрук тагып, куйругуңарды узартсаңар узарта бергиле. Ал окумуштуулардын иши жана демилгеси. Биз, кыргыздар «г» га куйрук жабыштырбай, силерчилеп кыйналбай кысталбай жөпжөнөкөй жаза беребиз - деп, азил - чыны таамай жооп бергенин көп эле укканбыз, угуп да жүрөбүз.

Эми тилчи Үсөнбек Асаналиевдин көз карашын да келтире кетейин. Бизге «к», «г» тамгаларын кошумча киргизүүнүн зарылчылыгы деле жок. Карачай туугандардын «кү», «гү» (жоон

---

^{1 2} А. Биляев. Х. Карасаев - тунгуч лексикограф, кыргыз орфографиясынын негиз салуучусу. Ушул жыйнактын 50-бетти.

үндүүлөр менен), «кң», «гң» (ичке үндүүлөр үчүн) ажыратып алганы алгылыктуу деле эмес. Алардын - өз иши.

Уйгурларда «к», «г» тамгаларын экиге бөлүп ажыратпоого аргасыз. Анткени уйгур тилинде «ы» тыбышы жоюлган, аны белгилөө үчүн «жокко жок» дегендей, тамга да жок. Ошондуктан сөздүн маанисин ажыратуу үчүн уйгур тамгаларына кошумча керек, «кир» деген сөздү «к» га куйрук такса «кыр», куйруксуз болсо «кир» маанисинде болот. Аларда үндүүлөрдүн артка тийгизген таасири күчтүү, анын бул законун билбеген адам көп түшүнө бербейт. Мисалдар: «йетип өлгичө, етип өл». Муну «жетип өлгүчө, этип өл» деп сөзмө-сөз түшүнүүгө болбойт. Кыргызча: «жатып өлгүчө, атып өл» деген макал менен которулат деп жазган. Андан ары оюн дагы улантып уйгурча: кирик, кийик деген сөздөр кыргызча кырк, кыйык болуп айтыларына карата уйгурча: «кирик киши бир як, кийик киши бир як», кыргызча: «кырк киши бир жак, кыйык киши бир жак» деп жазылышында өзгөчөлүктөрүн дапдаана көрсөткөн.

Уйгур жана өзбек тилдеринде үндүүлөрдүн жоон жана ичке касиети менен өзгөчөлүгү жоюлуп кеткен үчүн «к» менен «г» тамгаларынын куйругу жана белдиги бар. Кыргыз тилинде үндүүлөрдүн жоон ичке касиети жана өзгөчөлүгү сакталып калган үчүн андай айырмасы айтылганда дапдаана сезилип турган абалы эске алынылып, жазылганда түгөйлүү к жана г тамгалары менен белгиленери кыргыз алфавитинде ашыкча тамгалардын алынышынын зарылчылыгы деле жоктугун түшүндүргөн оюн баяндоо менен жыйынтыктаган. Кокус «к» менен «г» кошумча түрдө кабыл алынса балээнин баары ошондо башталат деп чочуйм. Ал гана эмес, ага кошумча түрдө «ж» тамгасына да куйрук керек деп жүрүшкөнүнө карата: жюри, журнал сөзүн жазганда бир тамга «ж», жакшы-жаман сөзүн жазганда андан башка дагы бир тамга «ж» керек окшойт. Ушундан эмнеге жапаа чегип жатабыз? - деп артыкча тамга алуунун эч кереги жок¹ экенин, адис тилчи-түрколог катары өз оюн далилдөө аркылуу жыйынтыктаган.

---

¹ У. Асаналиев. Профессор К. Карасаев - улуу инсан, ири илимпоз. Аталган жыйнактын 41-43-беттерин караңыздар.

Ошентип, К.К.Юдахиндин сунушу алфавитибизде 1940-жылы кабыл алынган. Анын колдонулушунда (практикалык жактан кабыл алынышында) алгылыктуу жагына басым жасап, аны чечмелеп түшүндүрө кетели: Ар кандай сөздөрдүн курамында колдонулуп келген «К» менен «к» жана «Р» менен «Г» тыбыштары түгөйлүү бир гана тамга «к» («к» менен «к»ны белгөө үчүн) «г» («Г» менен «г»ны белгилөө үчүн) шарттуу түрдө жазууда атайылап кабыл алынган. Анын ушундайча кабыл алынышын эң кылдат абайлап карап көрсөк, анын ичинде көмүскөдө жашырынып жаткан эки түрдүү сыр бар. Атап айтканда, айтылышы менен өз алдынча касиети катылып жатканын баамдап сезип, ал экөөнү ажырата билүү зарыл экенин эске албай кое албайбыз. Мисалы: кыргыз деп айтылганда жоон үндүү менен келгенде к, менен г тыбышы (сөздүн башында к, ортосунда г) сакталса, ал эми ичке үндүүлөр келгенде киргиз дегенде к менен г тыбышы (сөздүн башында к, ортосунда г) келе берерин жана ал экөөнүн орун алган айырмасын да эске алалы.

Жыйынтыктап айтканда, жоон үндүүлөр менен келгенде төл сөздөрүбүз «к» тыбышы менен айтылып «к» тамгасы менен жазылса, бөтөн сөздөрдүн айтылышы менен жазылышында айырмасы жок болгонун студенттер түшүнүш үчүн омографтардын айтылыш өзгөчөлүгүнө токтолдук.

Жогоруда баяндаган оюбузду жыйынтыктоо иретинде омофондор менен омографтар сөздүн уңгусуна тиешелүү болгон үчүн орфографиябызда айырмалоо принциби колдонулуп жазылат деп корутунду чыгарууга негиз берет.

Омоним сөздөрдүн өзгөчө тиби омоформалар. 3. **Омоформалар жөнүндө** Орфографиябыз да омоформаларды айырмалоо принциби боюнча жазылат. Сөздөрдүн морфемаларын ажыратууда колдонулат.

1. Омоформалар сөздөрдүн уңгусуна ар кандай мүчөлөр уланып өз ара бири-бирине окшош болуп калышы аркылуу пайда болгондугу маалымдалып келатат. Омограммалардын чегин ажыратууда же бөлүп көрсөтүүдө уңгу түрүндө турган сөз менен омоформаны пайда кылган уңгу сөзгө уланган ар кандай мүчөлөрү-омоформалары экөө катар жазылып өз ара салыштыруу жолу колдонулганда гана айырмасы (өзгөчөлүгү) аныкталат. Мисалы: катын (уңгусу)- катын (кат+ы+н), асыл

(уңгусу)-асыл (ас+ыл), жаздык (жаз+ды+к)-жаздык (жаз+ды+к), сазда (саз+да)- сазда (уңгусу саз+да (этиш) саздап иштөө дегенде, сазда-п (чакчыл мүчө уланган) ж.б. сен катыш алдыңбы? Асыл түшүм алам деп асыла бербе. Жаздыкты жазданып алып кат жаздык ж.б.у.с.

4. Речтик агымда ар кандай сөздөрдүн тыбыштык курамы айтылганда, алардын чеги ажыратылбай, бири-бирине аралашып, кошулуп, чогуу айтыла берери белгилүү. Ар кандай сөздөрдүн теги аныкталбай айтылышында анын орфоэпиясы консервативдүү мүнөздө болсо, ал эми алардын орфографиясы (туура жазылышы) чечүүчү мааниге ээ. Мындай учурларда орфографиябызда айырмалоо принцибинин колдонулушу алардын туура жазууда ролу өтө зор. Андай сөздөрдүн бөлөк жана чогуу (бирге) жазылышын эске алып, алардын өз ара салыштыруу менен чектелели. Мисалы:

айтылышы:	туура жазылышы:
аракет	арак эт
ар гандай	аркандай, ар кандай
карала	карала, кара ала
карат	кара ат ж.б.

5. Кыргыз тилинде чыгыш теги түрк тилдерине таандык болгон бардык сөздөрдүн башында к жана б тыбышы менен айтылышы кеңири жана басымдуу орун алган үстөмдүгүнүн таасири менен бөтөн тилдерден оошкон сөздөрдүн башында х,п тыбыштары аркылуу жазылса да, кыргызча г,б менен айтыла берет. Мисалы:

айтылышы (орфоэпиясы):	жазылышы (орфографиясы):
кан, бакта, бери	хан, пахта, пери
бул, булда, бут	пул, пулда, пут
байда, байдагеч	пайда, пайдакеч ж.б.у.с.

учурларда айырмалоо принциби колдонулат.

6. Айырмалоо принциби сөздүн башында, ортосунда, аягына с жана з тыбыштарын колдонууда, диалектилик өзгөчөлүктөр менен адабий тилибиздин фонемалык нормасын аныктоодо да колдонулат. Мисалы:

Диалектилик, говордук айтылышы:	адабий тилде айтылышы:
саман, сарыл, сапкы, сордук	заман, зарыл,
запкы, зордук кысыл, касан, касык,	кызыл, казан,

казык, бистин кыстар, жас, күс, жаз ж.б. биздин кыздар, жас, күз, жаз ж.б.

7. Жөнөкөй сөздөр менен алардын жардамы аркылуу жасалган адам ысымдарын, этнонимдерди, тононимдерди жазууда да айырмалоо принциби жардамга келет. Жөнөкөй сөз кичине тамга менен жазылса, адам ысымдары, этнонимдер, топонимдер жалпы элдик тилдин орфографиялык принциптерине окшош жазылган менен анын да өзүнө таандык спецификалык өзгөчөлүгүнө баш ийген өз алдынчалыгы бар. Мисалы: баш тамга жана кичине тамга менен жазылат.

асыл - Асыл,	саяк - Саяк (бай)
дөбө - Таш-Дөбө	бермет - Бермет
солто - Солто	чоң - Дөбө, Чоң-Арык
ырыс - Ырыс	черик - Черик
кулжа - Кара-Кулжа	таалай - Таалай
багыш - Сарбагыш	бугу- Миң-Бугу ж.б.

Практикалык сабактар, аны окутуунун илимий-

методикалык негиздери

Жогорку окуу жайларында окуу процессин уюштуруунун дагы бир формасы (түрү) – практикалык сабактар. Алар өз максаттары, структурасы, уюштурулушу жана жүрүшү боюнча лекциялык сабактардан кескин айырмаланган менен, практикалык сабактар лекциянын дидактикалык уландысы болуп саналат.

Практикалык сабактарды жүргүзүүнүн максаты лекциянын максатынан башкачараак. Лекцияда лектор негизги аракет кылуучу фигура болуп, билимдердин негизин берип, аны тереңдетүүнүн багытын, каражатын көрсөтүп, жетектөөчү, багыттоочу функцияны аткарсан, ал эми студенттер угуучу, кабыл алуучу, өздөштүрүүчү жана көрсөтүлгөн багытта өз алдынча иштөөчүнүн милдетин аткарат. Практикалык сабакта окутуу процессине катышкан субъект менен объектинин кызматтары алмашат. Мында лекция учурунда угуучу болгон студент негизги аракет кылуучу тарапка айланып, окутуучу угуучу, баалоочу жана жыйынтыктоочу функцияны аткарып калат. Негизги өзгөчөлүк - ушул. Практикалык сабакты лекциянын уландысы дедик. Демек, лекциялык сабактар өтүлбөй туруп, практикалык сабактардын болушу дээрлик мүмкүн эмес. Анткени практикалык сабактын негизги максаты - лекция учурунда алган билимдерди

тереңдетүү, байытуу, ал боюнча өз ой-пикирин, көз карашын иштеп чыгуу, билимди практикада колдонууга даярдануу, машыгуу. Б.а. практикалык сабак билимге таянуу менен билгичтиктерди өздөштүрүү, аны өркүндөтүү максатын көздөйт.

Натыйжада, практикалык сабактардын негизги максаты катары төмөнкүлөр аныкталат:

- лекциядан алган теориялык билимдерин тереңдетүү, байытуу, бышыктоо, системалаштыруу;
алган билимдерин практикада колдоно билүү ишмердигин калыптандыруу, аны бекемдөө;
- таанып-билүүчүлүк, чыгармачылык иш-аракеттерин, өз алдынча иштей алуу, теорияны практикада колдоно билүү мүмкүнчүлүктөрүн өркүндөтүү.

Практикалык сабактар: практикалык, семинардык жана лабораториялык сабак болуп үчкө бөлүнөт.

Практикалык сабактардын максаты студенттердин алган билимдерин тереңдетүү менен ал боюнча студенттин жеке пикирин, жыйынтыгын иштеп чыгуу. Аны ишке ашыруунун, практикада колдонуунун жол-жоболорун, формаларын, каражаттарын караштыруу, тактоо, колдонууга даярдануу. Мында маселенин (теманын) тарыхына, өнүгүү этаптарына, учурдагы абалына, тажрыйбаларына талдоо жүргүзүү, ылгоо сыяктуу билгичтиктер өздөштүрүлөт.

Сабактын максатына ылайык, аны жүргүзүү алдын-ала пландуу, максаттуу иш-аракеттерди аткаруудан, атайын даярдануудан башталат. Практикалык сабакта каралуучу маселелер (суроолор) кеминде бир жума мурун студенттерге таратылат. Ал суроолорго жооп табуунун булактары (адабияттары) тууралуу кеңири маалыматтар берилип, негизги жана көмөкчү (кошумча) булактар бөлүп көрсөтүлөт. Ошондой эле кайсы маселеге өзгөчө көңүл буруу керектигин аларды аныктоонун максаты, кийинки педагогдук ишмердиктеги мааниси тууралуу да айтылат. Практикалык сабакка даярданып жаткан студент ал сабактын максатын айкын билиши, ошого жараша даярдык көрүшү зарыл.

«Кыргыз тилин окутуунун методикасы» предмети боюнча өтүлүүчү практикалык сабактардын эң алгачкысынан тартып студенттердин бардык иш-аракеттери, билим алуусу, өздөштүрүүсү бир максатты көздөп, билим берүү процессине (сабакка) багытталганын толук аңдап билүүгө көнүгүүлөрү талап кылынат.

Студенттер сабак кандайдыр бир калыпка салынбаган, жандуу, өзгөрмөлүү процесс экендигин, аны уюштуруу жүргүзүү мугалимдин билимине, чыгармачылыгына, мамилесине жараша ар бир сабак белгилүү бир жалпылыкка ээ болуу менен бирге, өзүнчө, кайталангыс процесс болорун билүүгө тийиш. Бул иште мугалимдин жеке түшүнүгү, жеке пикири, өз алдынчалуулугу өзгөчө мааниге ээ.

Ушундан улам практикалык сабакта анда каралган суроолордун, маселелердин жалпы чечилиши эмес, ага карата ар бир студенттин өз көз карашынын, өз тыянагынын иштелип чыгышына көңүл бурулат. Практикалык сабактарда полемикага, талаш-тартышка, айрым суроолорду талкуулоого кеңири жол берилет. Студент сунуш кылынган адабияттардагы маалыматтарды айтып берүү менен чектелбей, ага карата жекече мамилесин да билдирүүсү талап кылынат. Практикалык сабактарда каралган маселелер (суроолор) өзүнүн чектелген чөйрөсүндө калбоого тийиш. Ал маселенин комплекстүү чечилишине, билим берүү, тарбиялоо жана өнүктүрүү иштеринин бирдиктүү каралышына окутуучу дайыма көңүл буруп, студенттердин билгичтиктерин өркүндөтүүгө кам көрөт.

Студенттердин теориялык билимдерин тереңдетүү, методикалык маалыматтарды мыктап өздөштүрүү, практикалык иштерди даярдоо максатында жүргүзүлгөн практикалык сабактын бир түрү **семинардык сабактар**. «Семинар» латын тилинен алынып, «көчөт» (рассадник) деген түшүнүктү билдирет. Бул сабактын негизги өзгөчөлүгү окутуучунун жетекчилиги менен студенттердин план-конспектилери, сабактын моделдери, иш-аракеттердин сценарийлери, даярдаган докладдары, билдирүүлөрү *узунат*, талкууланат жана корутундулар чыгарылат, өткөн сабактары талкууланат. Ушундан улам анын негизги максаты студенттерге керектүү адабияттарды табууга, аны талдап, ал боюнча өз пикирин жазуу, ал пикирди лекциянын материалдары менен байланыштыруу, аларга сын көз менен карап, өз алдынча жыйытык чыгарууга, өз иш-практикасында колдонууга үйрөтүү болуп саналат. Демек, мында негизги басым студенттин өз алдынча эмгектенүүсүнө, изденүүсүнө коюлат. Семинардык сабакка предметке бөлүнгөн жалпы сааттын милдеттүү түрдө 20-30 пайызынын бөлүнүшү эле бул сабактын өзгөчө мааниге ээ экенин кабарлап турат.

Семинардык сабак аркылуу студенттер өз алдынча билимин тереңдетүүгө, жекече тыянак чыгарууга көнүгүшөт. Семинардык

сабактын типтерин жана түрлөрүн окутуучу сабактын мазмунуна, максатына карай түрдүүчө өзгөртө алат. Таймаш сабагы, талаш сабагы, талкүү сабагы, мелдеш сабагы, маек, суроо-жооп сабагы ж.б. Сабактын түрлөрүн аныктоо жана уюштуруу толугу менен окутуучунун чыгармачылыгына, тапкычтыгына байланыштуу болот.

№1-семинардык иш.

Тема: Кыргыз тилинин тектеш тилдердин ичинен ээлеген орду.

Планы:

1. Байыркы жана азыркы кыргыз тили, анын калыптаныш доору. Тилдин маанилик максатына, аткарган кызматына, грамматикалык түзүлүшүнө карата а). Функционалдык көз карашта, б). Тилдик системалык көз карашта, в). Тилди тарыхый көз карашта, г). тилди коомдук-социалдык, д). Физико-акустикалык негизде аныктоо.
2. Сүйлөө (речь, кеп), анын тилдик мүнөздүү айырмачылыгы. Эне тил. Сүйлөө-маданияты.
3. Кыргыз тилинин өнүгүү этабын жети доору. Кыргыз этноними, анын башаты, куралышы. Кыргыз тилинин урал-алтай тилдеринин ичинен алаган орду. Кыргыз беш салаасы.
4. Эне-Сайдагы кыргыздардын алгачкы мамлекеттик түзүлүшү. Орхон-Енисей жазма эстеликтери. С.Е.Маловдун енисейлик таш эстеликтеринин тили байыркы кыргыз тили болуш керек деген ой пикири жөнүндө кыргыз каганынын Кытайдын Тан империясы менен жакын сый мамилесин баамдоо.
5. Байыркы түрк-кыргыз таштагы жазуу эстеликтериндеги үндүү тыбыштардын үндөшүүсү сакталганын, ортоңку доордогу өтө бай энциклопедиялык эмгектердин жаралышын, караханиддер династиясынын таасирин тактап, илимий эмгектерди атоо.
6. Жаңы кыргыз доорундагы Э Арабаевдин К.Тыныстановдун ж.б. алгачкы кыргыз тилин окутууга, аны өнүктүрүүгө өзгөчө салым кошкон окумуштуулардын ысымын эмгектерин атоо. Учурдагы кыргыз тилинин илимпоздордун изилдөө, тилди өнүктүрүү багытын билип, жеке ой жүгүртүү.

Адабияттар:

1. Ахматов Т.К., Өмүралиева С. Кыргыз тили. Бишке. 1990.
2. Кудайбергенов С. Кыргыз адабий тилинин улуттук негизи жөнүндө Ф., 1972.
3. Кудайбергенов С. Кыргыз жазуусунун тарыхынан. Ф., 1958.
4. Малов С.Е. Памятники и древнетюркской письменности. М-Л., 1951.
5. Жумагулов Ч. Эпиграфика Киргизии. Ф., 1987.
6. Жумагулов Ч. Язык сиро-тюркских (неисторических)

памятников Киргизии. Ф., 1984.

7. Ибрагимов С. Тил илиминин негиздери. Жогорку окуу жайларынын студенттери үчүн. Б., 2009, 2-басылыш.

№2-семинардык иш.

Темасы: Фонетика, анын изилдөө объектиси, түрлөрү жана кыскача тарыхы.

Планы:

1. Тыбыштык тилдин материалдуулугу, аларды жазууда тамгалар жана графикалык каражаттар аркылуу туюндурулушу. Жазуунун фонографиялык түрүнүн келип чыгышы. Жазуунун түрлөрү.
2. Физико-акустиканын тил илимине байланышы, үнгө (добушка) акустикалык мүнөздөмө. Фонетиканын изилдөө объектилери.
3. Фонетиканын түрлөрү: жалпы жана жеке фонетика. Изилдөө объектисине, максатына карай фонетиканын түрлөргө бөлүнүшү.
4. Кыргыз тилинин фонетикасынын алгачкы тыбыштык түзүлүшүн илимий жактан тастыктаган И.Арабаев, К.Тыныстановдор. Адабий тилибиздин тыбыштык түзүлүшүн, интонациясын, диалектологиясын башка тилдерге салыштырып изилдеген эмгектер.

Адабияттар:

1. Ахматов Т.К., Өмүралиева С. Кыргыз тили. Ф., 1990.
2. Баскаков Н.А. Введение в изучение тюркских языков. М., 1967.
3. Батманов И.А. Краткое введение в изучение кыргызского языка. Ф., 1947.
4. Азыркы кыргыз адабий тили. Б., 2009.
5. Дыйканов К. Кыргыз тилинин фонетикасы менен лексикасы. Ф., 1989.
6. Буланин Л.Л. Фонетика современного русского языка. М., 1970.

№3 Семинардык иш

Тема: Фонетиканы окуп үйрөнүүнүн үч аспектиси

1. Фонетиканын акустикалык аспектиси.
  - а). Үндүн созулуңку эмне үчүн бири кыска, экинчиси созулуңку, үчүнчүсү созулуп айтылат.
  - б). Үндүн тембринин негизги жана кошумча тондон турушун аныктаңыз. Резонаторго, обертоңго түшүнүк бериңиз.
  - в). Үндүн спектири.
2. Фонетиканын артикуляциялык аспектиси
  - а). Эмне үчүн анатомия-физиологиялык аспект деп аталат. Речтик аппарат жана анын тыбыш жасоодогу ролун алардын белүнүшү, тыбыштардын артикуляцияланышы.
  - б). Дем алуу органдары, кекиртек, үн түйүндөрү, алкым, ооз көңдөйү, эриндер, таңдай жана тиш, мээ-борбордук нерв системасы.
3. Фонетиканын лингвистикалык аспектиси
  - а). тыбыш, тамга, фонема, фонологияны аныктаңыз.
  - б). алгачкы фонеманы тыбыштан, анны тамгадан айырмалаган илимпоздор. Фонемага аныктама.
  - в). Эмне үчүн фонеманы социалдык факт, коммуникативдик катнаш, лингвистикалык (тилдик) факт катары функционалдык негизде окуп үйрөнөбүз.

Адабияттар:

1. Азыркы кыргыз адабий тил. Б., 2009.
2. Абдулдаев Э. Кыргыз тили. Б., 2006.
3. Ахматов Т.А. Тил илимине киришүү. Ф., 1980
4. Ахматов Т.А., Омуралиева С. Кыргыз тили. Фонетика, лексика. Ф.1990.
5. Ахматов Т.А., Мукамбаев Ж. Азыркы кыргыз тили. Ф., 1978.
6. Артемов В.А. Экспериментальная фонетика. М., 1978.
7. Зиндер Л.Р. Общая фонетика. Л., 1960.
8. Трубецкой Н.С. Основы фонологии. М., 1960.
9. Ахматов Т.А. Звуковой строй современного киргизского литературного языка. Ф., 1968.
10. Уерба Л.В. Фонетика французского языка М., 1968.

11. Буланин А.В. Фонетика современного русского языка. М., 1980.

№ 4 – семинардык иш

Тема: Фонетика менен фонологиянын изилдөө объектиси, окутуу аспектиси

1. Фонетика менен фонологиянын мүнөздүү айырмачылыгы, окшоштугу.
2. Фонема, ага аныктама, функционалдык жактан аткарган кызматы.
3. Фонеманын сүйлөөдөгү ар түрдүүчө варианттагы тыбыштык типтери. Фонема менен тыбыштын окшоштугу, айырмасы.
4. Тил менен (сүйлөөнүн (речтин) мүнөздүү айырмачылыгы. Тилдин коомдо аткарган негизги функциясы. А). Эне тил – ыйык тил. Б). Сүйлөөнүн ойлоого, тил маданиятына, элдик менталитетке, сүйлөөнүн адебине байланышы.

Адабияттар:

1. Бодуен де Куртене И.А. Избранные труды по общему языкознанию. М., 1963.
2. Щерба Л.В. Русские гласные в качественном и количественном отношении. М., 1912.
3. Кыргыз адабий тилинин грамматикасы Ф., 1980.
4. Маразыков Т.С. Экстралингвистикалык факторлордун тексттеги интеграциясы. 2-китеп, «Бийиктик», Б., 2005

№5-семинардык иш

Тема: Кыргыз адабий тили, анын диалектилерге байланышы, калыптанышы

1. Кыргыз адабий тили, анын нормативдүүлүгү, диалектилерге байланышы
2. Адабий тилибиздин оозеки жана жазуу түрү. Оозеки тилдин колдонулушу, улуттук жазманын пайда болушу.
3. Адабий тилдин түзүлүшү, калыптанышы, норманын сакталышы, байланыш жолдору. А). Адабий тилдин нормативдүүлүгүнүн тил маданиятына байланышы. Б). Сөз варианттары, анын пайда болушу, колдонулушу, жазылышы. В). Адабий тилди өнүктүрүүдө, байытууда диалектологиялык, орфографиялык сөздүктөрдүн ролу.

Адабияттар:

1. Азыркы кыргыз адабий тили. Б., 2009.
2. Абдулдаев Э. Кыргыз тили. Б., 2006.
3. Ахматов Т.К., Омуралиева С. Кыргыз тили Ф., 1990.
4. Биялиев А. Кыргыз адабий тили жана анын нормасы Б., 2002.
5. Дыйканов Кыргыз тилинин тарыхынан Ф., 1959.
6. Мукамбаев Ж. Диалектологиялык сөздүк Б., 2008.
7. Сыдыков Ж.К. Азыркы кыргыз адабий тилинин жана диалектилеринин фонетикалык структурасы. Ф., 1995.
8. Кыргыз адабий тилинин грамматикасы. Ф., 1980.
9. Юнусалиев Б.М. Тандалган эмгектер. Ф., 1984.

№6 – семинардык иш

Тема: Сүйлөөдөгү (речтеги) тыбыштардын (фонемалардын) классификацияланышы

1. Тыбыштарды (фонемаларды) классификациялоонун илимий-теориялык негизи. А). Акустикалык жана артикуляциялык жактан тыбыштардын бөлүнүшү. Б). Үндүүлөр менен үнсүздөрдүн негизги айырмасы.
2. Үндүүлөрдүн классификациясы, аларга акустикалык-артикуляциялык мүнөздөмөлөр.
А). Тилге карай жоон, ичке үндүүлөр.
Б). Үндүү тыбыштардын эрииндин катышына карата эриндүү, эринсиз болуп бөлүнүшү.
В). Жаактын ачылышына карай кең жана кууш үндүүлөр болуп бөлүнүшү.
3. Созулма үндүүлөрдүн пайда болушу, байыркы жана азыркы созулмалар.
А). Кыргыз говорлорундагы эринчил дифтонгулар, алардын колдонулушу.
Б). Дифтонгдордун акыркы элементтеринин артикуляцияланышы, толук үндүү эместиги.

Адабияттар:

1. Абдулдаев Э. Кыргыз тили. Б., 2006.
2. Азыркы кыргыз адабий тили. Б., 2009.
3. Ахматов Т.К., Омуралиева С. Кыргыз тили Ф., 1990.

4. Биялиев А. Кыргыз адабий тили жана анын нормасы Б., 2002.
5. Дыйканов Кыргыз тилинин тарыхынан Ф., 1959.
6. Кыргыз адабий тилинин грамматикасы. Ф., 1980.
7. Мукамбаев Ж. Диалектологиялык сөздүк Б., 2008.
8. Сыдыков Ж.К. Азыркы кыргыз адабий тилинин жана диалектилеринин фонетикалык структурасы. Ф., 1995.
9. Юнусалиев Б.М. Тандалган эмгектер. Ф., 1984.

№7 – семинардык иш

Тема: Үнсүз тыбыштардын классификациясы

1. Үнсүздөрдү классификациялык топторго бөлүштүрүүнүн принциптери, ага негиз болуучу белгилер.
  - а). Акустикалык касиеттерине, артикуляцияга негизделиши.
  - б). Жасалуу ордуна, жасалуу ыгына карай бөлүнүшү.
2. Жасалуу ыгына карай мурунчулдар, капталчыл, дирилдеме жана африкаттар, аларга мүнөздөмө.
3. Үнсүз фонемалардын артикуляциялык мүнөздөмөсү.
  - А). Тектеш жана тектеш эмес тилдерден өздөштүрүлгөн в, ф, х, ц, ж тыбыштарына мүнөздөмө
  - Б). Аталган (в, ф, х, ц, ж) тыбыштардын азыркы кыргыз тилиндеги фонемалык касиети.

Адабияттар:

1. Азыркы кыргыз адабий тили. Б., 2009.
2. Абдулдаев Э. Азыркы кыргыз тили. Б., 1998.
3. Дыйканов К. Кыргыз тилинин тарыхынан. Ф., 1980.
4. Карасаев К. Орфографиялык сөздүк. Ф., 1983.
5. Кыргыз адабий тилинин графикасы. Ф., 1980.
6. Орусбаев А.О., Токтоналиев К.Т. Кыргыз тилинин фонетикасы боюнча изилдөөлөр. Б., 1991.
7. Сыдыков Ж.К. Азыркы кыргыз тилинин диалектилеринин фонетикалык структурасы. Ф., 1985.
8. Никонов В.А. Киргизское «к» Сб. Тюркологические исследования. Фрунзе, 1986.

Үнсүз тыбыштар. Үнсүз тыбыштардын классификациясы. Үн менен шыбыштын катышына, ыгына карай үнсүздөрдүн ээрчишүүсү.

Максаты: үнсүз тыбыштар, алардын классификациясы жөнүндө, сүйлөө мезгилинде сөз ичинде үнсүздөрдүн өзгөрүшү тууралуу билимин бекемдөө.

Негизи: кыргыз тилиндеги үнсүздөр системасын түшүнүү менен графикалык жана орфографиялык деңгээлге көө билүүнү шарттайт.

Өз алдынча иштөө үчүн берилүүчү суроо тапшырмалар.

1. Ар бир үнсүз тыбыштын акустико- артикуляциялык мүнөздөмөсү.
  - а) айтылышына, үн менен тыбыштын катышына карай бөлүнүшү.
  - б) жасалыш ордуна карай бөлүнүшү.
  - в) жасалыш ыгына карай бөлүнүшү.
2. Ассимиляция деген эмне? Кыргыз тилинде ассимиляция кандай?
3. Үнсүздөрдүн ээрчишүүсү жасалуу ыгына карай болобу, же жасалуу ордуна карай учурайбы? Ар бирине 2-3 мисал берүү талап кылынат.
4. Диссимиляция дегенди кандай түшүнөбүз?
5. Жогорку жана орто окуу жайлары учун окуу китептеринде берилген классификация менен мектептин үчүн окуу китебиндеги бөлүштүрүүгө дал келеби? Силердин оюңар кандай?
6. к, к, г, г, ж, ж тыбыштары жөнүндө.
7. Үнсүздөрдүн үндүүлөр (жоон жана ичке) менен катар келгенде позициялык абалын байкагыла.

Адабияттар

1. Батманов И. А. Фонетическая система современного киргизского языка. Фрунзе, 1946
2. Батманов И. А. Краткое введение в изучение киргизского языка. Фрунзе, 1947
3. Акматов Т. К. Мукамбаев Ж. Азыркы кыргыз тили, Фрунзе 1978
4. Кыргыз адабий тилинин грамматикасы. Фрунзе, 1980
5. Сейдакматов К. Кыргыз тилиндеги сөз маанилеринин жана варианттарынын өнүгүшү. Фрунзе 1982
6. Кыргыз тили, Фрунзе, 1986
7. К жана Г тамгасы тууралуу "Кыргызстан маданиятындагы" дискуссиялык материалдар 1985 – 87 жж.

8. Алымова А. Т. Сингармонизмы в киргизском языке. АКД. Фрунзе 1980
9. Никонов В.А. Киргизское “к”. Сб. Тюркологические исследования. Фрунзе. 1986. 79-89 б.
10. мектеп учун окуу китептери.

№8 – семинардык иш

Тема: Кыргыз тилинин сегменттик, суперсегменттик бирдиктери Муундун теориясы, типтери

1. Муун жөнүндө теориялар, көз караштар. Муундун түрлөрү, структуралык типтери.
2. Сегменттик, суперсегменттик бирдиктер, аларга аныктама.
  - А). Басымдын фонетикалык табияты, түрлөрү.
  - Б). Басымдын мүнөзүнө карай динамикалык динамикалык, мелодикалык, квантативдик, сапаттык болуп төрткө бөлүнүшү.
  - В). Сөз басымынын фонетикалык табияты, орду.
3. Адеттеги акыркы муунга түшүүчү басымдын орун тартибинен өзгөчөлөнүп, алдыңкы муундардын бирине түшүү себеби, учурлары.
  - А). Негизги жана көмөкчү басым. Басымдуу жана басымсыз муундардын жанаша айтылган учурдагы позициялык орун тартиби.
  - Б). Проклитика жана энклитика.
4. Фразалык (логикалык) басымдын кыргыз тилиндеги орду, ролу, физико-акустикалык бирдиги.
  - А). Кош маанилүү сүйлөмдөрдүн синтаксистик омонимдер синтагмага бөлүнүшү, графикалык белгилерге байланышы.
  - Б). Логикалык басымды тексттен таба билүүнүн практикалык ыкмалары.

Адабияттар:

1. Батманов И. А. Фонетическая система современного киргизского языка. Фрунзе, 1946
2. Батманов И. А. Краткое введение в изучение киргизского языка. Фрунзе, 1947
3. Акматов Т. К. Мукамбаев Ж. Азыркы кыргыз тили Фрунзе 1978
4. Кыргыз адабий тилинин грамматикасы. Фрунзе 1980

5. Сейдакматов К. Кыргыз тилиндеги сөз маанилеринин жана варианттарынын өнүгүшү. Фрунзе 1982
6. Кыргыз тили Фрунзе 1986
7. К жана Г тамгасы тууралуу “кыргызстан маданиятындагы” дискуссиялык материалдар 1985 – 87 жж.
8. Алымова А. Т. Сингармонизмы в киргизском языке. АКД. Фрунзе 1980
9. Никонов В.А. Киргизкое “к” Сб. Тюркологические исследования. Фрунзе. 1986. 79-89 б.

№9 – семинардык иш

Тема: Тыбыштардын речтик агымда бири-бирине таасир этип өзгөрүшү

1. Сүйлөө процессинде бири-бирине таасир эткен комбинациялык жана позициялык каражаттар андагы позициялык өзгөрүүлөр кайсылар?
  - А). Сингармонизм жөнүндө окумуштуулардын пикири, таңдай жана эрин күүсү.
  - Б). Таңдай жана эрин күүсүнүн үндөшүүсү, алардын өз ара байланышы.
  - В). Сөздөгү тыбыштардын үндөшүү багыты боюнча прогрессивдүү жана регрессивдүү болуп бөлүнүшү.
2. Жанаша айтылган эки сөздүн ортосундагы үндүз тыбыштардын өз ара таасир этүүсүнүн түрү – ассимиляция.
  - А). Толук жана толук эмес ассимиляция, мисалдар менен түшүндүрүңүз.
  - Б). Жанаша жана обочо жайгашкан тыбыштардын таасиринен пайда болгон контакталуу жана дистакталуу ассимиляцияны мисалдары менен толуктап айтып бериңиз.
3. Жанаша турган бир типтеги тыбыштын, окшоштугу болбогон башка үнсүздөргө өтүшү – диссимиляция. Мындай кубулушту мисалдар менен көрсөтүңүз.
  - А). Диссимиляциялык кубулуштун ордунун ассимиляциялык кубулушка өтүшүнө мисалдар.
  - Б). Сөздөгү басымдын башка муунга ооп кетүүсүнөн пайда болгон кубулуш – редукция.
  - В). Сөз ичиндеги айрым тыбыштардын айтылбай сыйгылышып түшүп калышы – элизия, мисал келтириңиз түшүндүрүңүз.

Г). Орус тилине мүнөздүү болгон эки каткалаң үнсүздөрдүн кабатталып айтылышы – дизерезия тыбыштык өзгөрүүсүнө мисалдар.

Адабияттар:

1. Азыркы кыргыз адабий тили. Б., 2009.
2. Абдулдаев Э. Азыркы кыргыз тили. Б., 1998.
3. Батманов И. А. Фонетическая система современного киргизского языка. Фрунзе, 1946
4. Батманов И. А. Краткое введение в изучение киргизского языка. Фрунзе, 1947
5. Акматов Т. К. Мукамбаев Ж. Азыркы кыргыз тили Фрунзе 1978
6. Кыргыз адабий тилинин грамматикасы. Фрунзе 1980
7. Сейдакматов К. Кыргыз тилиндеги сөз маанилеринин жана варианттарынын өнүгүшү. Фрунзе 1982
8. Кыргыз тили Фрунзе 1986

№9-Практикалык ишке кошумча тема Графика. Орфография.

Максаты: Графика менен орфографиянын негизги принциптери жөнүндө билимин бекемдеп, орфография менен орфоэпиянын карым-катышын аныктоо.

Негизи: Графика менен орфографиянын өз ара карым-катышын байкоо менен, туура жазуунун негизги принциптерин өздөштүрүү практикалык иштин негизин түзөт.

Өз алдынча иштөө үчүн берилген суроо-тапшырмалар.

1. Графика деген эмне? Анын кандай түрлөрү бар?
2. Кыргыз жазуусу жөнүндө эмнелерди билесинер?
3. Орфография, орфоэпия деген эмне?
4. Кыргыз тилинде орфографиялоонун негизги принциптери кайсылар?
5. Мектеп үчүн окуу китептериндеги орфографиялык принциптер силердин оюңарга дал келеби?
6. Орус тилинен кабыл алынган, калкаланып, которулуп алынган айрым сөздөрдүн кыргыз тилинде жазылышы жөнүндө кандай сөзүңөр бар. Мисалы, кинорежиссер,

кинотеатр, кинофильм, пресс – автомат, пресс-подборуик, радио берүү, радио түйүн, телеберүү, таанып-билүү ж.б.

Адабияттар

1. Абдылдаев Э., Исаев Д. Кыргыз орфографиясынын эрежелери. Фрунзе, 1986.
2. Карасаев Х. К. Кыргыз тилинин орфографиялык сөздүгү. Фрунзе, 1966, 1983.
3. Карасаев Х. К. Өздөштүрүлгөн сөздөр. Фрунзе , 1986.
4. Мураталиев М. Кыргыз адабий тилинин орфоэпиясынын маселелери. Фрунзе , 1968.
5. Тил илимине киришүү. Фрунзе, 1980.
6. Юнусалиев Б. М. Кыргыз орфоэпиясынын принциптери. Тандалган эмгектер. Фрунзе, 1980.
7. Сейдакматов К. Кыргыз тилиндеги сөз маанилеринин жана варианттарынын өнүгүшү. Фрунзе 1983.

Фонетикалык талдоо

апа – 3 тамга, 3 тыбыш.

а – үндүү, жоон, эринсиз, кең.

п – үнсүз, каткалаң, кош эринчил, жарылма

-кайтала: 1 бөлүм, %3,4

туздуу – 6 тамга, 5 тыбыш.

т – үнсүз, каткалаң, уччул, жарылма

у – үндүү, жоон, эринчил, кууш

з – үнсүз, жумшак, уччул, жылчыкчыл

д – үнсүз, жумшак, уччул, жарылма

уу – созулма үндүү, жоон, эринчил, кууш

кайтала: 1 бөлүм, %3,4

шерлер – 6 тамга, 6 тыбыш

ш – үнсүз, каткалаң, уччул, жылчыкчыл

е – үндүү, ичке, эринсиз, кең

р – үнсүз, уяң, уччул, дирилдеме

л – үнсүз, уяң, уччул, капталчыл

кайтала: 1 бөлүм, % 3,4

лагерь – 6 тамга, 5 тыбыш

л - үнсүз, уяң, уччул, капталчыл

а - үндүү, жоон, эринсиз, кең

г – үнсүз, жумшак, түпчүл, жарылма
е – үндүү, ичке, эринсиз, кең
р - үнсүз, уяң, уччул, дирилдеме
кайтала: 1 бөлүм, % 3,4

бирөө – 5 тамга, 4 тыбыш
б – үнсүз, жумшак, кош эринчил, жарылма
и – үндүү, ичке, эринсиз, кууш
р - үнсүз, уяң, уччул, дирилдеме
өө – сзулма үндүү, ичке, эринчил, кең
кайтала: 1 бөлүм, % 3,4

киши – 4 тамга, 4 тыбыш
к – үнсүз, каткалаң, түпчүл, жарылма
и – үндүү, ичке, эринсиз, кууш
ш – үнсүз, каткалаң, уччул, жылчыкчыл
кайтала: жообуң ката, 1 бөлүм, % 3,4

кыз – 3 тамга, 3 тыбыш
к - үнсүз, каткалаң, түпчүл, жарылма
к – үндүү, жоон, эринсиз, кууш
з – үнсүз, жумшак, уччул, жылчыкчыл
кайтала: билиминди тереңдет, 1 бөлүм, % 3,4

Тамгалар жөнөнкөй (а,б,т), татаал (я,ю,к,г,ж,), тыбышсыз (ь)
болот.

Кыргыз адабий тилинде 14 үндүү, 25 үнсүз баары 39 тыбыш
бар.

Үндүүлөр -14

Кыска үндүүлөр – 8
үндүүлөр – 6

а, о, ө, э,
ы, у, ү, и

созулма

аа, оо, өө, ээ
уу, үү

Тилге карай:

1. Жоон үндүүлөр – а, ы, у, о
2. Ичке үндүүлөр - э, и, ү, ө

Эринге карай:

1. Эриндүү – о, ө, у, ү
2. Эринсиз – а, и, ы, э

Жаакка карай:

1. Кең – а, э, о, ө
2. Кууш – у, ү, ы, и

Үнсүз тыбыштар – 25

Үн менен шыбыштын катышына карай

1. Уяң үнсүздөр – й, л, м, н, ң, р – 6
2. Жумшак үнсүздөр – б, в, г, д, ж, з, - 8
3. Каткалаң үнсүздөр – к, п, с, т, ф, х, ц, ч, ш, щ – 12

Жасалуу ордуна карай

1. Кош эринчил – б, п, м
2. Эрин тишчилдер – в, ф
3. Уччулдар – н, л, д, т, с, з, ш, р, ү, ц, ж
4. Орточулдар – й, жь, ч
5. Түпчүл – г, к, х, ң
6. Артчылдар – к (кы), г (гы)

Жасалуу ыгына карай

1. Жарылмалар – б, п, д, т, к, г, кь, жь, ч
2. Жылчыкчылдар – в, ж, з, й, с, ф, х, ш, гь
3. Мурунчулдар – м, н, ң
4. Капталчыл – л
5. Дирилдеме – р
6. Бириккен үнсүз (аффриката) – х, ц, щ

Лабораториялык сабактар, аны окутуунун илимий-методикалык негиздери

Жогорку окуу жайларында «Кыргыз тилин окутуунун методикасы» боюнча окутуу процессин уюштуруунун жана өткөрүүнүн жыйынтыктоочу түрү болуп **лабораториялык сабактар** саналат. Лаборатория латын тилиндеги labog - (эмгек, жумуш), labogo - (эмгектенүү, жумуш кылуу) деген сөзүнөн алынган. Аталган сабакты жыйынтыктоочу деп аныктоо, мындай сабактардын максатынан келип чыккан. Сабактын максаты - алган теориялык башмалардын практикада

колдонууга машыгуу, көнүгүү. Максатка ылайык, сабак процессинде студенттер практикалык иш менен түздөн-түз байланышкан конкреттүү маселелердин үстүндө иштешет. Лабораториялык сабакта студенттерге төмөнкүдөй тапшырмалар берилет: өндүрүштөгү окуу программасын, окуу китебин же методикалык колдонмолорду талдоо. Алардын жетишкен жактарын аныктоо, кемчиликтерин белгилеп көрсөтүү, аны далилдөө жана алардын сапатын жакшыртуу боюнча өз сунуштарын берүү ж.б. Лабораториялык сабактарда студенттердин өз группасында же башка группаларда мектеп программасына ылайык конкреттүү класста, конкреттүү темадагы сабактарды өтүү, аны талкуулоо, жыйынтык чыгаруу кеңири практикаланат.

Жогорку окуу жайларында окутуу процессин уюштуруунун бир канча формалары бар. Алар максаты, мазмуну, өткөрүлүш өзгөчөлүктөрү менен бири-биринен айырмаланып турса да, бардыгынын максаты бир теориялык билим берүү жана аларды практикада колдонууга үйрөтүү¹

Лабораториялык сабакка баш сөз

«Азыркы кыргыз тили» курсу боюнча өтүлүүчү лабораториялык иштер жаңыдан күн тартибине коюлуп келе жаткан сабактардан болуп саналат. Сабактын лабораториялык жол менен өтүлүшүндө өтүлгөн сабактар практикалык жол аркылуу студенттердин билим деңгээлин өркүндөтүп, күндөлүк билимин бекемдөөгө багыттайт. Акыркы учурдагы партиялык жана мамлекеттик документтерде, жогорку жана орто окуу жайларынын реформага тиешелүү материалдарында да сабактын практика жүзүндө көбүрөөк өтүлүшү максатка ылайыктуу экендиги белгиленген. Ошондуктан "Азыркы кыргыз тили" курсу лекция түрүндө өтүлгөн соң, анын материалдары семинардык сабакта талданат. Акырында практика жүзүндө студенттер өз алдынча анализ жасашат.

Лабораториялык иштерде студенттер теориялык алган билимин тереңдетип, тигил же бул текстке тиешелүү деңгээлде иликтөө жүргүзүүгө жетишет. Студенттерге сунуш этиле турган лабораториялык иштердин жыйындысы фонетика,

---

¹ Чыманов Ж.А. Кыргыз тилин окутуунун теориясы жана практикасы «Турар» Б., 2009-ж., 304-305-б.

лексикология курсу боюнча түзүлдү. Бул колдонмо 1-курстун студенттерине арналып, окутуучуларга өз алдынча иштетүү үчүн көмөкчү сабак катары сунуш кылынат. Окутуучулар бул иштерди тапшырма катары берүү менен бирге студенттердин жекече иштөөсүн текшерет. Үйгө берилген тапшырмаларын талдайт.

Бул методикалык курал "Азыркы кыргыз тилинин программасынын/Фрунзе, 1977/ негизинде түзүлдү. Ага илимий жактан талаш, али тактала элек айрым маселелер киргизилбеди. Бул методикалык курал, негизинен, болочок педагогдордун иш мезгилинде практикалык талдоо боюнча көмөк берет го деп ылайыкталып тандалды. Ошондой эле теориялык билимди бекемдөө принциби эске алынды.

Методикалык куралда бардык тема үчүн ылайык деп табылган лабораториялык иштин курулуш схемасы үлгү катары төмөндөгүчө берилди:

1. Тема

Максаты:

Теманы тандоонун негизги жолдору:

Үй тапшырмасы төмөнкү элементтерден турат:

1. Теориялык адабияттардагы көңүл бурулуучу суроолор ;
2. Ал суроолор жана адабияттар ошол темага ылайыкташтырып берилет;
3. Практикалык тапшырмалар да ошол темага карата ылайыкташтырылат. Практикалык тапшырмалар аудиторияда аткарылат.

Лабораториялык иш жүргүзүүнү методикасын окутуучу өзү тандап алат. Ошентсе да биз төмөнкүлөрдү сунуш этебиз. Студенттер темалар боюнча тапшырмаларды аткаруунун максатын аныктап туюндуруу.

Лабораториялык иштер деген бөлүгү аудиторияда аткарылып, мында ар бир студент өзүнө тиешелүү материалды темага карай талдоо жүргүзөт. Сабактын жүрүшүндө жазуу жүзүндө кайсы бир вариантты аткарат. Окутуучу керегине жараша консультация берет. Эгерде аудиторияда даярдап үлгүрө албай калса, анда аны кийинки сабак башталганча даярдап келип тапшырат.

Лабораториялык иштин теориялык жана практикалык бөлүктөрү жазуу жүзүндө аткарылууга тийиш. Бирок теориялык бөлүгүндөгү айрым суроолор оозеки түрүндө, ал эми кээ

бирлери жазууну талап кылат Жазууну талап кылган айрым маселелер эскертүү менен берилет.

Лабораториялык иш №1

Тема: Улут менен бирге улуттук тилдин тарыхый жактан өнүгүшү, бири-бирине байланышы.

1. Кыргыз тилинин тарыхый жактан калыптанышын, башка тилдер менен байланышын байкоо, жекече ой жүгүртүү.
2. Тарыхта белгилүү болгондой, кыргыз оозеки тилинен жазма тилинин пайда болушун аныктаңыз.
3. Барс-бектин балбалындагы, Орхон-Энесай жазууларындагы байыркы лексикалык катмарын, тыбыштык түзүлүшүн, жазуусун, текстти окуп маанисин аныктагыла.
4. Тексттеги эстелик жазууларда үндүүлөрдүн үндөшүү мыйзамы сакталганбы? Тексттен анын лексикалык, маанилик, үндөшүүнүн: таңдай күүсүнө бир, муундагы жоон үндүүлөрдү эки, ичке үндүүлөрдүн алдын үч сызык менен белгилегиле.

VII кылымдын аягында Кетменди ойдунунда көчүп жүрүшкөн кыргыздар Барсбекти хан көтөрүшкөн. Миң-Суу өрөөнүндөгү Айдың көлдүн тегерегинен табылган таш жазууларда кыргыз каганы Барсбект жана Тибетке элчи болуп кеткөн иниси жөнүндө жазуулар бар экендигине күбө болобуз. Орхон-Энесай жазууларындагы тексттерде Барсбек жөнүндө төмөнкүдөй маалымат көздөшөт: Барс бег эрти, каган ат бунта биз биртимиз, сиңлим күнчуйуг биртимиз; взи йацылты, каганы влти, бу-дүны күң кул болты. «Кетмен пир суб ид-нсиз калмазүн», - тийин, аз кыргыз буду-ныч йарат (ып) келтимиз суцус демиз илин... Йашына кыргыз тана суледимиз; суцуч батыма карыг сокипен, квгмен йы-шыч тога йорып, кыргыз будүныг уда бас-дымыз; Кыргыз каганын влтуртумиз, илин алтымыз... башлайу кыргыз каганыг бал-бал тиктим...» (Орхон-Енесей текстери, 1982, 54-67).

Азыркы кыргыз тилине бул текст мындай которулат: «Барсбек эле каган атагыңды мында биз бердик, сиңдимди жар кылып бердим. өзү жаңылды, каны өлдү, эли күң, кул болду. Кетмен жер суусу ээсиз калбасын деп, аз кыргыз элин (журтун) карап келдик, суңгуштук (найза сайыштык) эли менен... Жазында кыргызга карай жортулдадык. Суңгу (найза) бою кар-

ды жиреп, көчмөн черик (жышын) ашып кыргыз журтүн уйкуда бастык... Кыргыз канын өлтүрдүк, элин алдык (чаптык)... Кыргыз каганды баштап балбал тиктим...»

Орхон-Энесай жазууларында кыргыздар жөнүндө көптөгөн маалыматтар бар. 1909-жылы түштүк Монголиядан Г.И. Рамстед тарабынан табылган «Кыргыз уулуна» арналган текстте мындайча жазылган: «Мен Иаглакар хандарын Уйгур өлкөсүнөн кууп чыктым. Мен кыргыз уулумун. Мен Бой-ла-Кутлуг-Иарган. Мен Буйрук Кутлуг Бага-таркан еге. Менин атагым чыгыш менен батышка тарады. Мен бай элем: менин ондогон айылым, менин жылкыларым сан жеткис эле. Менин жети иним, үч уулум, үч кызым бар болчу. өз уулдарымды үйлөнтүп, кыздарымды калыңсыз күйөөгө бердим. Өз наасатчыма (дин боюнча) мен жүз тору ат бердим. Мен уул, кыздарымдын балдарын көрдүм. Эми мен өлдүм, мен (алардан) кеттим! Менин уулдарым! Адамдар арасында менин насаатчымдай болгула! Ханга кызмат өтөгүлө! Эр болгула!» (Орхон-Енисей тексттери, 1982, 190-191).

Бул жазуу VIII кылымдардагы байыркы кыргыздарга таандык. Анткени ошол кылымдарда, тактап айтканда, УП1-1X кылымдарда, кыргыздар «Улуу держава» күтүп, уйгурлар жана башка элдер менен тең ата болуп турушкан.

Бул аргументти профессор С. Е. Маловдун айткан ойлору менен бекемдесе болот: «Памятник: киргизские в этом общем государственном смысле, язык общий, стандартный... памятники эти могли принадлежать покойникам киргизам, и тувинцам, и тофаларам (карагасам), и возможно и кому другому. Во всяком случае сюда же можно включить частично и группу, которая теперь у нас именуется хакасский. Эти группы по «Киргизскому великодержавию» у меня здесь именуется и могут именоваться киргизским. Таким образом можно сделать вывод, что язык енисейских памятников письменности V в представляет собой древний кыргызский язык» (С. Е. Малов. Енисейская письменности тюрков. Текст переводы М., 1952, 7).

Адабияттар:

1. Дыйканов К. Кыргыз тилинин тарыхынан. Фрунзе. 1980.
2. Ахматов Т.К., Мукамбаев Ж. Азыркы кыргыз тили. Ф., 1978.
3. Тил илимине киришүү. Фрунзе. 1980.

4. Кыргыз адабий тилинин грамматикасы. Фрунзе. 1980.
5. Орхон-Енисей тексттери. Фрунзе. 1982.
6. Сыдыков Ж. Байыркы кыргыз эли – кыргыз тили (тарыхый (этнолингвистикалык очерк). Бишкек.2002.
7. Мусаев С.Ж. Кеп маданиятынын маселелери. Бишкек. 1993.

Лабораториялык иш №2

Тема: Адабий тил жана диалект

Максаты: Адабий тилдин, адабий норманын негизин белгилөө; сөз варианттары жөнүндө түшүнүк; диалектизм, анын түрлөрүнүн стилдик максатын белгилөө.

Негизи. Адабий норма, анын калыптанышы татаал, көп кырдуу маселе болуп саналат. Андыктан тил илиминин баардык деңгээлине тиешелүү өлчөмдө көңүл бурууну талап кылат. Лексикологиянын деңгээлинде караганда сөздөрдүн адабий нормада колдонулушуна көңүл бөлүнөт. Фонетикада – орфоэпиялык принциптер, жазууда – орфография жана пунктуация көңүлдүн борборунда болсо, сөз өзгөртүүнүн, сөз жасоонун, сөз айкалышын, сөз тизмектеринин да өзүнчө нормалары белгилүү.

Сөз варианттары, диалектилик өзгөчөлүктөр оозеки сүйлөшөөдө, көркөм чыгармаларда колдонулат. Бирде фонетикалык варианттар, бирде лексико – семантикалык синонимдер, кээде морфологиянын чегинде сөз жасоо, сөз өзгөртүү системасында адабий нормадан четтеген учурлар кезигет. Мына ушундай фактылар адабий нормага жатабы, жокпу? Мына ушундай фактылардын негизинде бузулуунун себебин издеп, эгерде атайын колдонулса, стилдик чегин табуу талап кылынат.

Өз алдынча иштөө үчүн берилүүчү суроо тапшырмалар.

1. Адабий тил жөнүндө эмнени билебиз?
2. Адабий норма жана диалект.
3. Адабий тилге диалектизмдин таасири.
4. Сөз варианттары жөнүндө түшүнүгүбүз кандай?
5. Кыргыз тилинде сөз варианттарынын кандай түрлөрү бар?
6. Силер өзүңөр сүйлөгөн учурда адабий тилдин бузулушун сезесиңерби? Алар кайсылар?

7. Көркөм чыгармаларда диалектизмдердин колдонулушунун стилдик максаты кайсылар?

Адабияттар:

1. Акматов Т.К., Мукамбаев Ж. Азыркы кыргыз тили. – Фрунзе; Мектеп, 1978.
2. Мукамбаев Ж. Кыргыз тилинин диалектологиялык сөздүгү. – Фрунзе; 1972.
3. Сейдакматов К. Кыргыз тилиндеги сөз маанилеринин жана варианттарынын өнүгүшү. – Фрунзе 1982.
4. Юнусалиев Б. М. Тандалган эмгектер. – Фрунзе 1985.
Салыштыруу иретинде кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү (1969. 1983.) жана К. Юдахиндин Кыргызча – орусча сөздүгү пайдаланылууга тийиш.

Лабораториялык иш №3.

Жогорку лекциядагы адабий тилдин нормасы, анын диалектилерге байланышын тексттен таап, турмушта колдоно билүүгө машыгуу, көнүгүү. Төмөнкү суроолорго жооп жаз.

Тапшырма:

1. Берилген тексттен азыркы кыргыз адабий тилинин нормасынын бузулушун белгилегиле. Бузулуунун негизин, стилдик максатын баамдагыла.
2. Берилген мисалдарды сөз варианттарынын тибин аныктагыла. Варианттардын ар бирине мүнөздөмө берип, азыркы кыргыз тилинин адабий нормасына ылайык эмес экендигин белгилегиле.
1. Жок, кудай булардын бирине да бербеди, биринин жеңинен да ок чыкпай койду. Ошол көз алдыда бир шумдук окуя болуп чокойдон, жеңден жер силкинтип от атылып кетпеген соң эми эсине келгендей көпчүлүк бир селт этишип, бир четинен дыр коюп жалп беришти. Кокуй! Эми олтуруп газы болмок учун эмес, бүлкүлдөп жылаңач бойдон кароолго илинип калган жан айласын коздошуп, “Йа- а, алла- а...” деп, бет –бетинен алдастап калышты. Ийинден, короонун арт жагындагы эшиктен чыгышып, калпалар буйгалата поглошо жүрүп кетишти. (Т. Касымбеков)

2. Айыр-айры, абалы-оболу, апапак-аппак, апакай, жожочо, манжа-манча, дабыш-добуш, дар-дарга, силки-силк, солпуй-солпой, таарыныч-таарынч, томолок-тоголок, ыкчамда-чамда, ырай-урой-орой, эчен-нечен.

3. Бул баланын эки жомогу боло турган. Бири – жан билбеген өз жомогу, экинчисин таятасынан уккан. Акырында эки жомогунун бири да калбады. Кеп оролу ушунда.

Ошол жылы бала жетиге толуп, сегизге аяк баскан. Оболу кара дермантин портфель колго тийди. Боорунда калем-салем салар жамак чөнтөктүү, жылтыраган темир килти бар, кулпунун тилин тээкке салса, чырк этип бекип калат. Кыскасы окуучунун кадимки портфели. Бирок балага кадимки эмес, укмуш көрүндү. Кеп ушул портфелден башталды. Китеп капты кыдырма дүкөндөн таятасы сатып берген. Буердегилер “Аптала” деп коюшат. Тоодогу малчыларды тейлеген автолавка Сан-Таштын токойчуларына кайрылып калар эле \Ч. Айтматов\.

4. Бажыра-жабыра, бежире-жебире, бырбый-бырый, арыраак-араак, аюу тош-айдош, манжа-манча, момой-момпой, митаам-митаым, кымындай-кыпындай, контор-контор, кош ууч-кочуш, атказ-аткар, ташта-тышта, жылмыш-жылбыш.

Жылаңаяк-жалаңаяк-жыңайлак, жыланач-жыңалач, дарыя-дайра, абал-обол, белем-белең, батинке-ботинка, поднос-батыныс, батыр-матыр, дайыма-дайым, балчык-балкыч, оорукчал-оорукчан, чалбар-шалбар, дагара-дагыра, тоголок-томолок.

5. Төгөрөгү бүт тоо, таш, токойчо мөнгүдөн бери чууруган салаа-салаа суулар үнү угулбай күнгө жылтылдайт, бири-бирине куюлушуп, бери келгенде гана шаркыраган доошу кулакка толуп, бүт дүйнөнө төбөлүк жаңырытып турат.

6. Бала баарын унутту, кайгысын да, коопсунганын да ошол замат унутту. Колдун тиги нур куюлган көкмөк жээгинен бери карай Ак кеме чыгып келатат. Каалгып сүзүп келатат. Тигине! Ана! Катар созолонгон морлору бар, суналган узун, кол бетин кескен кубаттуу, көздөн учкан кооз кеме келберсип келе жатыры.\Ч.Айтматов\.

7. Өңчөй-өңкөй, откусуз-откус, рахмат-ыракмат, рахмат-ракмат, рас-ырас, саргар-саргай, сербей-серей, олчой-очой,

оорукчал-оорукчан, орунду-орду, муруну-мурду, какай-кокой, келеке-келече, кайнеже-кайын эже. инир-инирт, ичеги карын-ичек карын.

8. Кордугу душмандардын жанга батып.

Бир күнү кеңешүүгө эл чогулду.

Бардык күч, бардык мүмкүн сарып кылып

Жоо өткүс бекем чепти курмак болду.

9. Байыркы бир өткөн заманда пурго менен пуркут дос болуптур. Бир күнү пурго олуптур да, пуркут тынкыйыптыр. Ону көргөн сагызган шакылыктап учат. Ол кезде сагызганды акке деп койчу экен. Сагызган кушувак болуп аябай шак-шак этет. Оңдо чынар терек сурайт:

-Ээ акке, сен имне мунча кушуваксын?

-Пурго олуптур, пуркут тынкыйыптыр. Мен ошого думбудугар\сарсанаа\ \Ж..Муканбаев\.

10. Дүйнө-дүнүйө, жабырка-забырка-сабырка, жармо-ярмо, булк-булку, бырый-бырбий, арачачы-арачы, айылы-айлы, дабыш-добуш, дайыма-дайым, келече-келеке, өткөр-өткөз, чуйру-чуйур, чукур-чункур, тыкыра-тыбыра-дыбыра, жыртый-жыртай.

Фонетика

Фонетика жана фонология.

Үндүү тыбыштар, алардын классификациясы. Сүйлөө мезгилинде алардын үндөшүүсү. Созулмалар. Басым.

Максаты: Студенттердин фонетика жөнүндө, үндүү тыбыштар, аларды классификациялоо принциптери жөнүндө, үндүү тыбыштардын сингорманизм кубулушу боюнча өзгөрүүсү жөнүндө теориялык алган билимин практика жүзүндө анализдей билүүгө жетишүү.

Негизи: Тема боюнча студенттердин алган билими кыргыз фонологиялык системасын таанып-билүү менен, ар кандай тектеш тилдердин деңгелинде талдай билүү үчүн керек. Ошондой эле графикалык орфографиялык принциптер менен бирдей шартта коё билүүгө негиз түзөт.

Өз алдынча иштөө үчүн берилүүчү

Сурсо-тапшырмалар

1. Фонетика жана фонология дегенди кандай түшүнөбүз?

2. Үндүү тыбыштарга акустикалык жана артикуляциялык мүнөздөмө. Үндүү тыбыштарды классификациялоонун принциптери.
3. Үндүү тыбыштардын редуциясы.
4. Созулма үндүүлөр, алардын пайда болушу.
5. Үндүү тыбыштардын мектеп үчүн окуу куралдарында жана жогорку окуу жайларындагы окуу китептеринде берилиши.

Адабияттар:

1. Батманов И.А. Фонетическая система современного киргизского языка-Фрунзе, 1946.
2. Батманов И.А. Краткое введение в изучения киргизского языка-Фрунзе, 1947.
3. Дыйканов К. Кыргыз тилиндеги үндүүлөр-Фрунзе, 1956.
4. Ахматов Т.К. Муканбаев Ж.. Азыркы кыргыз тили-Фрунзе, 1978.
5. Кыргыз адабий тилинин грамматикасы-Фрунзе, 1980.

Лабораториялык иш №4

Тапшырма:

1. Мына бул тексттен үндүү тыбыштарды үндүн катышына карай аныктагыла, кыскача мүнөздөмө бергиле.

Мына бул жолу болсо Танабай кырга чыкканын байкабай калды. Кийинки кездерде ал арабасын айдап, узак жолго чыкканча шатыра-шатман дуулдап чогуу жүргөн жолдоштору эми жок. Бир сыйрасы согуштан кайтпады, башкасы өз ажалынан кетти, көзү тирүүлөрү болсо, төрүнөн кору жуук болуп үй-үйүндө\Ч.Айтматов\.

2. Созулма үндүүлөрдү болуп жазып, ага мүнөздөмө бергиле.
3. үндүү тыбыштардын редуцияланышын байкагыла.
4. Басымды аныктагыла.

1. Төмөнкү тексттеги үндүүлөрдүн жалпы санын белгилегиле, айтылышына карай белүнүшүн аныктагыла.

Көк тиреп кабат үйлөрү
Көрүндү Маскоо шамдары,
Ильичтин туусу Жапарга
Илгери карай жанданды!

Каарынан душман буюгуп
Хантеңир келди сурданып
Жаш өмүр даамын бир тарткан
Жаш жары келди

нурданып... \Ж.Бөкөнбаев\.

2. 3-4-саптардагы үндүү тыбыштарды жаакка жана тилге карай мүнөздөгүлө.
3. 7-саптагы үндүү тыбыштардын сөз ичинде айтылышын, үн узундугун аныктагыла.
4. Сингорманизм законун аныктагыла.
5. Басымды белгилегиле.

1.Төмөнкү тексттен үндүү тыбыштардын эрин үндүүлөрүн тапкыла.

Бир адам кышылдатып демигип, аягы чалыштап, төбөсүнө кандуу кылыч тик турганда эки колу менен башын калкалап, алдастап буйтап, бир убакта кутулбасына көзү жетти белем баягыдай колун жыйрый жеңин суна “пуф” деш жок, туюкка камалган бөрү окшоп мелтеие куугунчу солдаттын тизгинине асыла кетти \Т.Касымбеков\.

- 2.үндүүлөрдүн редукцияланышын белгилегиле.
- 3.Созулма үндүүлөр катышкан сөздү бөлүп, созулмаларга мүнөздөмө бергиле.
- 4.Сингормонизмди байкагыла.
- 5.Басымды белгилегиле.

1. Төмөнкү тексттен жоон үндүүлөрдү белгилегиле.

Жарашпас ичи тардык азаматка
Тар болбо, тардык жаман тирүү чакта
Арамдык кытмыр кыял, көрө албастык
Өзүңдү өйдөлөтпөйт тартат артка.

Жакшынын жакшы жагын көрө билгин,
Жамандын жакшы жагын көрө билгин.
Эр жигит бекер келип бекер кетпейт,
Таштаба экен го деп бири миңдин
\А.Осмонов\.

2. Үндүүлөрдөн редукцияланышын белгилегиле.
3. Басымды белгилегиле.

4. Сингормонизмди байкагыла.
 5. “Жарашпас, азаматка, албастык, жагын” сөздөрүндөгү “а” тыбышынын айтылышы, жасалышы бирдейби?

1. Төмөнкү тексттеги созулма үндүүлөрдү белгилеп, мүнөздөмө бергиле.

Мал демекчи, жазгы төлгө даярдаган короо-жай беленби? Сүт фермасынын абалы да начар. Сарайы кулаганы турат, жем-чөбү жок, уйлар мөөрөп, ар кимдин шыбына моюн созуп, келтек жеп жүрөт.

Лабораториялык иш №5 Тапшырма:

1. Тексттен ассимиляция кубулушун белгилегиле.
2. Үнсүздөрдүн өзгөрүшү жасалуу ыгына карай учурайбы же жасалуу ордуна карай учурайбы, белгилегиле.
3. Диссимиляция кубулушун белгилегиле.
4. Үнсүздөрдү үн менен шыбыштын катышына карай белгилегиле. Каткалаң үнсүздөрдүн астын бир сызык менен, жумшак үнсүздөрдү эки сызык менен, уяң үнсүздөрдү үч сызык менен астын сызгыла.
5. Тексттен 3- 4 сөздү бөлүп алып төмөнкү таблицкага коюп чыккыла.

Сөздөгү тыбыштар	Жасалуу орду	Жасалуу ыгы	Белгиси
	Ээринчил...	Жарылма...	Каткалаң...
	Уччул...	Аффриката...	
	Орточул...	Жылчыкчыл...	Жумшак...
	Түпчүл...	Мурунчул...	
	Артылдар..	Дирилдеме...	Уяң...

Бул суроолордун 1-бөлүгү баардык 6 вариантка бирдей тиешелүү.

Көрсөтүлгөн тыбыштарга фонетикалык мүнөздөмө бергиле.

Лабораториялык иш №6

Тапшырма:

1. Сөздөрдүн үндүү жана үнсүз фонемалардын жасалуу ыгына, жасалуу ордуна карай үндөшүүсүн аныктагыла.
2. Сөздүк түгөйлөрдөгү дифференциялоочу фонемаларга көңүл бөлгүлө.
3. Келтирилген тексттен муундун түрлөрүн, структурасын аныктагыла.

1. Чөнтөкчөн, кулпула (кулпта), токойчулар, боордоштор, картошка.

2. Аз-оз, жан-кан, бил-бул, бил-тил, чеч-коч, сок-соок, жан-жаан.

3. Күндөп издейт боз инген ботосун, түндөп издейт ак ботосун, зарлап издейт боз инген.

Чоро жанараак ат сарайга жетип жыгылган. Аерде чөптүн үстүндө жатып бир аз эс алган соң атчылар колтуктап бургерге апкелди. Коммунистерди чакырып келгиле деп киши чаптырып, эми өзү аларды күтүп отурат (Ч.Айтматов).

1. Көтөрүм, көңүлчөөк, ыраазы, биргелешүү, кызгылтым.
2. Кет-кеп, чок-кок, жел-тек, корк-корк, тулку-кулку, жун-жуун, ор-оор.
3. Кара сакалчан-биз издеп жүргөн большевик Акмат экен деп Камалбек айтканда, чет жакта турган Түнкатар молдо, Жутаке миң башы, Камилжандын буту –бутуна тийбей калды. Кылычын шарактаткан Абдымомун жасоол да жөнөдү. Бардыгынын алакташып караганы-кара сакалчан чолок. Тек, чакчалекей буду-чаң (К.Жантошев).

1. Кырчын, терендик, көпүрө, ширеңке, табенек.

2. Кырчын-кыргын, бок-жек, сак-так, төр-көр, бал-бол, жэк-жээк.

3. Магдырап баш көтөрбөй жаткан уктап,
Чандаган тепсөөрүндө карыш кыштак,
Мекендеп боен-чаян ыңылдашып,
Мерездей жаралган жайлап-кыштап

(Ж.Бөкөнбаев)

Лабораториялык иш №7

Тема: Интонация, анын суперсегменттик бирдиктери

Максаты: Тил илиминде интонациянын ролун, аткарган функциясын, анын компоненттерин (элементтерин), сүйлөөнү (речти) уюштуруудагы кызматтын аныктай алууга көнүктүрүү. Интонациянын негизинде фразадагы ар кандай маанилик жактан уюшулган семантика-синтаксистик бирдиктерди, синтагмага чектей алгыдай текстти көркөм окуй алгыдай ыкмада даярдоо. Негизи: Кыргыз тилинин суперсегменттик бирдиктерин (басым, интонация) фразадагы маанилик негизин, оозеки жана жазуу түрүндөгү эрдун, ролун, функциясын үйрөнүүгө шарт түзөт.

Өз алдынча иштөө үчүн берилүүчү суроо-тапшырмалар:

1. Басымдын акустикалык-артикуляциялык мүнөздөмөсү, анын орду, кызматы, түрлөрү, интонациянын негизги компоненти.
2. Интонация, анын компоненттеринин кызматы, маанилик (функционалдык) касиетине карай алтыга бөлүнүшү.
3. Аталган маанилик-функционалдык касиеттерди тексттен таап, синтагмаларга бөлүп, кош маанинин графикалык белгилерге байланышын сызып көрсөтүү. Тексттерден табуу.
4. Кыргыз тилиндеги жай, суроолуу, буйрук интонациясы, андагы үн ыргагы, созулушу, жыштыгы, тембри, тыным, сүйлөөнүн темпин аныктаңыз.
5. Интонация сүйлөөнү, көркөм окууну, ой-пикирди ички сезимди (эмоцияны) экспрессивдүү түрдө чагылдыруучу тилдик үндүк (суперсегменттик) каражат. Сүйлөмдү сүйлөмдүк касиетке ээ кылуучу негизги бир критерий.

Адабияттар:

1. Азыркы кыргыз адабий тили Б., 2009.
2. Ахматов Т.К. , Мукамбаев Ж. Азыркы кыргыз тил Ф., 1978.
3. Кыргыз адабий тилинин грамматикасы Ф., 1980.
4. Ибрагимов С. Тил илиминин негиздери. Б., 2009.
5. Абдулдаев Э. Азыркы кыргыз тили М., 1998.
6. Всеволодовский-Гернгросс В.Н. Теория русской речевой интонации. П. Госизд. 1982.
7. Пешковский А.М. Интонация и грамматика М., 1930.

Кошумча лабораториялык иш №8

Тапшырма:

1. Тексттен басымдын түрлөрүнө ылайык сөздөрдү, айрым бир муундагы негизги, кошумча басымды көчүрүп жаз.
2. Интонациянын маанилик (функционалдык) касиетине тиешелүү семантикалык- синтаксистик бирдиктерди бөл.
3. Жай, суроолуу, илептүү интонацияларды аныкта.
Муну ким тарткан? – деп, ал чоң барак кагазды бетиме сунду.

Кагаздагы сүрөттү көргөндө үрөйүм учту: бул менен баягы кырманда Данияр менен Жамийланы калам менен тарткан сүрөтүм экен. Алар мени ушул учурда тике карашкандай болушту. Олдо Жамийла ай, муну кантип таштап кетти экен? Үйдүн бир жерине бекитип коюп, ошо бойдон унутуп калган го!..

Мен тарткан элем! – дедим мен.

-Булчу, бул ким өзү?

-Данияр.

Бузукусуң сен! – деп калчылдады Садык акем сүрөттү майда кылып тытты да, жерге тебелеп, эшикти шарт жаап, эшикке чыкты. (Ч.Айтматов “Жамийла”).

Лабораториялык иш №9

Тема: Фонетикалык процесстин башка түрлөрү

Максаты: Речтик агымда үндүүлөр менен үнсүз тыбыштардын өзгөрүүсүн, таасир этүүсүн байкап, тексттен талдай билүүсүнө карай көнүктүрүү.

Негизи: Үндүүлөрдүн үнсүздөргө таасир этиши, сингормонизмдин күчтүү сакталышы, ыйгайлашы, ар түрдүү сапатка ээ болушун биле алгандай болсун. Үндүүлөрдүн тийгизген таасири менен каткалаң үнсүздөрдүн жумшарышы, бирок жазууда жол берилбешин биле алсын.

Өз алдынча иштөө үчүн берилген суроо-тапшырмалар

1. Речтик агымда жанаша колдонулган үндүү жана үнсүз тыбыштардын ыйгайлашуусу – аккомодация. Мисалдарды тексттен таап, талдап көрсөтүңүз.

2. Сөздөгү тыбыштардын арасына бир тыбыштын кыстарылып кирип калыш кубулушу – эпентеза. Мисалдар, көнүгүүлөр.
3. Кошумча тыбыштын сөздүн ортосуна, сөздүн алдына кошулуп айтылат. Мындай фонетикалык кубулуш – протеза.
4. Бир сөз ичиндеги тыбыштардын орун алмашып өзгөрүү кубулушу – метатеза, ага мисал келтириңиз.

Адабияттар:

1. Азыркы кыргыз адабий тили Б., 2009.
2. Ахматов Т.К. , Мукамбаев Ж. Азыркы кыргыз тил Ф., 1978.
3. Кыргыз адабий тилинин грамматикасы Ф., 1980.
4. Ибрагимов С. Тил илиминин негиздери. Б., 2009.
5. Абдулдаев Э. Азыркы кыргыз тили М., 1998.
6. Батманов И.А. фонетическая система современного киргизского языка-фрунзе, 1946.
7. Батманов И.А. Краткое введение в изучения киргизского языка-Фрунзе, 1947
8. Дыйканов К. Кыргыз тилиндеги үндүүлөр-фрунзе, 1956.
9. Ахматов Т.К. Муканбаев Ж.. Азыркы кыргыз тили-фрунзе, 1978.
10. Кыргыз адабий тилинин грамматикасы-Фрунзе, 1980.

Лабораториялык иш №10

**Тема: Орфографиялык принциптер. Тыбыш жана тамга.
Орфоэпия**

Тапшырма

1. Текстте эки сүйлөмдөн куралган морфологиялык принциптеги сөздөрдүн астын сызып чыккыла.
  2. Тексттеги орфографиялык каталар болсо таап, алардын себебин ачкыла.
  3. Йоттошкон тамгаларды белгилеп, анын маанисин ачкыла. Эгерде алар текстте болбосо, ар бирине экиден мисал түзүп, талдагыла.
- Буердегилер “Апталап” деп коюшат. Тоодогу малчыларды тейлеген автолавка кээде Сан-Таштын токойчуларына кайрылып калаар эле.

Кордон деп коёт токойчулардын турган жерин, ушерден кокту-колотту өрдөп кыр-кырдын тескей боорун таянып ыңкып өскөн корук токой бар. Кордондо тургандар болгону үч түтүн. Ошого карабай кээде соодасы кемчил болгондо “апталап” чыгып, машине-дүкөн токойчуларга кайрылып калат.

-Келатат! – деп эшик-терезелердин түбүнөн кыйкырып өтөт. - Машина-дүкөн келатат. Апталап! Апталап! (Ч.Айтматов)

Кыз – келиндер, жаштар да сыртка чыгышып кызыл такта менен кара тактага барышты.

Апей, кара тактага Калыйпа жазылыптыр.

Ал дейсинби, ал гезитке да чыгыптыр.

Зейнеп менен Нурийла бул кезде эмгектеринин жеңишине кубанып, кереге гезитти тегеректеп окуп жаткан кыз келиндерди карап, күлүндөп бир четте турушкан.

– Ырас эле ошонткүлө, темир комуз каксын, дешти отургандар кары – жашы дебей дуулдашып. (К. Баялинов.)

Адабияттардын тизмеси:

1. Абдувалиев И. Сөздүн теги: Этимология жана лексикография: Окуу куралы. – Б. 2002. –64 б.
2. Абдулдаев Э. Азыркы кыргыз тили: Фонетика. Орфоэпия. Графика жана орфография. Лексикология жана фразеология. – Б.: Кыргызстан, 1998. –256 б.
3. Абдыраимова Р.А. Кыргызская этнопедагогика и воспитание детей. –Киев. 1997, –187 с.
4. Алимбеков А. Кыргыз этнопедагогикасы: I бөлүк. –Б.: 1996, –69 б.
5. Антонова Е.С. Методика преподавания русского языка: Коммуникативно-деятельный подход: учебное пособие. – М.: 2007, – 464с.
6. Аргынов Х. Казак тили методикасы. – Алматы, Мектеп, 1974. –296 б.
7. Артыкбаев К. Мамлекеттик тилдин маселелери: Окуу куралы. –Б.. КМУУ ИИМОП, 1999. –133 б.
8. Асанакунунов Т. Үсөналиев С. Кыргыз тилин окутуунун методикасынын программасы: Республиканын жогорку окуу жайларынын кыргыз филология факультеттеринин студенттери үчүн. –Б.. 2007 –24 б.

9. Ахматов Т.К. Жалпы тил илими: Окуу куралы. –Ф.. 1986. –44 б.
10. Ахматов Т.К. Өмүралиева С. Кыргыз тили. Фонетика, лексика: Жогорку окуу жайынын журналистика факультетинин студенттери үчүн окуу китеби. –Ф.: Мектеп, 1990. –236 б.
11. Ахматов Т.К. Кыргыз адабий айтымынын негиздери. –Б.. 2000. –200 б.
12. Ахмет Байтурсуновдын казакча алифбеси: Оренбург – 1914 (Китепти өз каражатына көбөйткөн – Карбоз Дыйканов. –Б.. 1991. –97 б.
13. Аширбаев Т. Кыргыз тилинин стилистикасы: Жогорку окуу жайларынын студенттери үчүн окуу китеби. –Бишкек-Ош Кыргызстан, 2000. –124 б.
14. Аширбаев Т. Кыргыз тилинин стилистикасы: функционалдык стилдер: 4-китеп. –Б.. Бийиктик, 2004. –128 б.
15. Аширбаев Т., Айтманбетов А. Кеп маданияты: Жогорку окуу жайларынын студенттери үчүн окуу-методикалык колдонмо. –Б.: Бийиктик, 2004. –76 б.
16. Аширбаев Т Орфографиялык эрежелер: Туура жазуу жана адабий оңдоо боюнча практикалык колдонмо. –Ош: Кагаз ресурстары, 2005. –116 б.
17. Батманов И.А. Современный киргизский язык: вып.1. Изд. четвертое. –Ф.. 1963, –165 б.
18. Батманов И., Актанов Т Кыргыз тилинин окуу китеби: (Башталгыч курс). –Б.. АРХИ, 2007 –144 с.
19. Будагов Р.А. Язык и речь в кругозоре человека. –М.. Добросвет. –2000, 2000. –304с.
20. Гапарова Ч.А. Кыргыз тилиндеги сүйлөшүү кебинин лексикасы: Фил. илим. канд. дис. автореф. –Б.. 2006. –24 б.
21. Гойхман О.Я. Надеина Т.М. Речевая коммуникация: Учебник. –2-е изд. –М.. 2006. –272 с.
22. Гольдин З.Д., Светлышева В.Н. Русский язык в таблицах. 5–11 классы. Справочное пособие. –М.. Дрофа, 2004. –128 с.
23. Давлетов С. Байланыштуу речь. Мугалимдер үчүн методикалык колдонмо. –Б.. 1999. 67б.

24. Давлетов С. Официалдуу-иштиктүү стиль жана аны мектептерде окутуу: Мугалимдер үчүн методикалык колдонмо. –Ф.. Мектеп, 1990. –76 б.
25. Дүйшеев Ж. Сүйлөө маданияты жана стилистика. I, II бөлүм. –Б.: 2005, 200 б., 192 б.
26. Дыйканов К. Кыргыз тилинин тарыхынан: Жогорку окуу жайлары үчүн. –Б.. Мектеп, 1980. –156 б.
27. Кыргызча-орусча сөздүк: Киргизско-русский словарь: Более 4000 слов / Сост. Э.Абдулдаев. –Б.. Шам, 2003. –280 с.
28. Кыргыз тили: Энциклопедиялык окуу куралы / Башкы ред. Ү.Асанов. –Б.. Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору, К.Карасаев атындагы Башкы гуманитардык университети, 2004. –694 б.
29. Кыргыз-түрк “Манас” университетиндеги кыргыз тилин окутуунун жаңыча усул-ыкмалары: усулдук колдонмо. –Б.. 2006. –280 б.
30. Лабораторные работы по современному русскому языку: Учебное пособие для студентов нац. групп пед. институтов. Под ред. Н.М.Шанского. –СПб.. Просвещение, 1992. –175 с.
31. Маразыков Т.С. Текст таануу жана анын айрым маселелери: Окуу куралы. –Б.. Бийиктик, 2005. –144 б.
32. Маразыков Т.С. Экстралингвистикалык факторлордун тексттеги интеграциясы. –Б.. Бийиктик, 2005. –166 б.
33. Маразыков Т.С. Кыргыз тилинде текстти интеграциялоочу лингвистикалык каражаттар: Окуу куралы. –Б.. Бийиктик, 2005. –166 б.
34. Мусаев С. Кыргыз тилинин жазуу эрежелери: Практикалык колдонмо: –Б. 2004 –170 б.
35. Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. Изд. 2-е, стереотипное. –М.. Едиториал УРСС, 2004. –432 с.
36. Абдылдаев Э., Жапаров. Орузбаева Б. Кыргыз тили IX – X класстар үчүн. –Ф Мектеп, 1968. -144 б.
37. Азыркы кыргыз адабий тили: Фонетика, лексикология, лексикография, фразеология, морфология, синтаксис, стилистика, тексттаануу, лингвопоэтика. –Б., 2009. -928 б.
38. Ахматов Т Жалпы тил илими. -Ф., 1986. - 45 б.

39. Ахматов Т.К., Өмүралиева С. Кыргыз тили. Фонетика, лексика: Жогорку окуу жайынын журналистика факультетинин студенттери үчүн окуу китеби. – Ф.: Мектеп, 1990. -236 б.
40. Ахматов Т.К., Давлетов С., Сартбаев К., Иманалиев С. Тил илимине
41. Киришүү. -Ф.. Мектеп, 1980, - 170 бет.
42. Ахматов Т., Мукамбаев Ж. Азыркы кыргыз тили: Фонетика, лексика. – Ф.. Мектеп, 1978. – 176 б.
43. Дыйканов К. Кыргыз тилинин тарыхынан: Жогорку окуу жайлары үчүн. –Б.. Мектеп, 1980. -156 б.
44. Жалилов А. Азыркы кыргыз тили. I бөлүк: Тил илиминен маалымат, фонетика, графика, орфография, лексикология. – Б.: Кыргызстан, 1996. – 232 б.
45. Кыргыз адабий тилинин грамматикасы: Фонетика жана морфология. / Башкы ред. С.Кудайбергенов. – Ф., 1980. – 540 б.
46. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү / Кыргыз ССР ИА. Тил жана адабият институту; Ред. Э.Абдулдаев, Д.Исаев. – Ф.: Мектеп, 1969. – 776 б.
47. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. 2 томдук. – I том. / Кыргыз ССР ИА. Тил жана адабият институту; Ред. Э.Абдулдаев, Д.Исаев. – Ф.. Мектеп, 1984. – 624 б.
48. Кыргызча-орусча сөздүк / Түзг К.К.Юдахин. – М.: Советская Энциклопедия, 1965. – 976 б.
49. Кыргыз тилинин жазуу эрежелери: Соңку редакциясы. – Б.: 2009. -326.
50. Мамытов Ж. Азыркы кыргыз тили: Фонетика жана лексикология. – Б.. “ЖЭКА” Лтд, 1999. – 256 б.
51. Сартбаев К.К. Кыргыз тилинин изилдениши. -Ф.. Мектеп 1981. - 106 б.
52. Сартбаев К.К. Адабий тилдин стилдери. «Кыргызстан маданияты», 1971, 13-октябрь.
53. Орузбаева Б.О. Кыргыз тил илиминин маанилүү маселелери (макалалар жыйнагы). – Б.. Илим, 1995. – 398 б.
54. Орузбаева Б.О. Коом турмушундагы кыргыз тилинин орду жана мааниси // Илим, инновациялар жана турмуш. – Б.. 2004, №1.

55. Орусбаев А.О., Токтоналиев К.Т. Кыргыз тилинин фонетикасы боюнча изилдөөлөр Б.Илим, 1994. –123 б.
56. Өмүралиева С. Тексттин лингвистикалык теориясы. –Б.: 2005, -155 б.
- 57 Шанский Н.М. Стилистика русского языка. Л., 1989, 265 бет.
58. Щерба Л.В. Фонетика русского языка. –М., 1953, -133б.

Корутунду

Азыркы кыргыз тилинин фонетика курсунун программада берилген лекциялык, практикалык (лабораториялык) сабактарынын негизинде түзүлгөн толук курамы, учурдун талабына ылайык иштелип чыкты.

Лекциянын тексти катары биздин пикирибизге, мыкты иштелген иш катары эсептелген эмгектерден мааниси так болбой кесилип калбасын үчүн айрым тексттерди аздыр-көптүр оңдоп, бир канча беттеги пикирлерди кандай болсо ошондой алып берип, ага шилтеме берилди. Ошондуктан жыйнак катары берилген ой-пикирлердеги кеткен калпыстык болсо, авторго билдирсеңиз, аны эске алууга аракеттенебиз.

ЖЧК «Солюшин»
Форматы 60x84 1/16., Офистик кагаз.
Келемү 18,5 басма табак. Нускасы - 200 даана.